Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége IV.

A folklórkutatás eredményei a XIX. században

Ujváry Zoltán

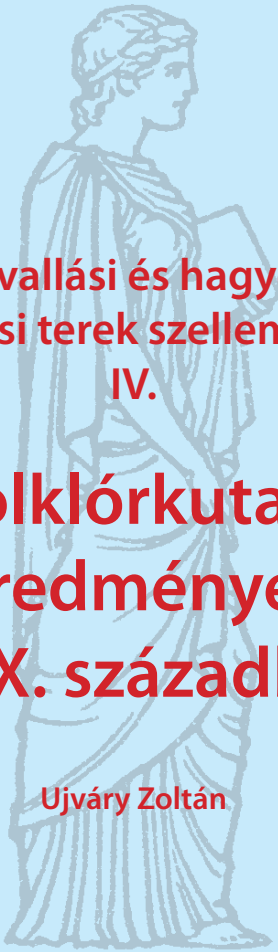

Bölcsész Konzorcium

Értékünk az ember
Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program
Magyarország célba ér
Nemzeti Fejlesztési Terv

2006

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:
- Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Pécsi Tudományegyetem
- Szegedi Tudományegyetem
- Debreceni Egyetem
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem
- Berzsenyi Dániel Főiskola
- Eszterházy Károly Főiskola
- Károli Gáspár Református Egyetem
- Miskolci Egyetem
- Nyíregyházi Főiskola
- Pannon Egyetem
- Kodolányi János Főiskola
- Szent István Egyetem

A kötet szerzője: Ujváry Zoltán
Szakmai lektor: Barna Gábor

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg:
A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP-3.3.1-P.-2004-09-0134/1.0

ISBN 963 9704 88 1 ö
ISBN 963 9724 16 5

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.
tel.: (+36 1) 485-5200/5772 – dekanbtk@ludens.elte.hu

Ujváry Zoltán

A folklórkutatás eredményei a XIX. században

Debrecen, 2006.

Tartalom

1. [Előzmények, gyűjtési felhívások] 5
2. [Gaal György, 1783–1855] 19
3. [Majláth János, 1786–1855] 34
4. [Mednyánszky Alajos, 1784–1844] 45
5. [Edvi Illés Pál, 1793–1871] 60
6–7. [Erdélyi János, 1814–1868] 73
8. [Szvorényi József, 1816–1892] 103
9. [Kriza János, 1811–1875] 116
10. [Ipolyi Arnold, 1823–1919] 137
11–12. [Kálmány Lajos, 1852–1919] 156
Összesített irodalom 195

1.

A magyar folklór iránti érdeklődést a XVIII-XIX. század fordulóján megjelent felhívásokkal kezdődik. Az előzmények jóval korábbra tehetők. Etekintetben az előző századok különböző forrásaiban rejlő folklór adatok a folklórtörténet kezdetét jelentik (Temesvári Pelbárt, Taxonyi János, Bornemisza Péter stb.).

A folklór terminológiája, amely angol szerző nevéhez kapcsolódik, a XIX. század közepétől kezdődően a szaktudományban rövid idő múltán elfogadottá vált és több mint másfélszáz év óta általánosan használatos az un. szellemi néprajz, a szóban élő népi kultúra megjelölésére. A fogalom kiszélesült a folklór teljes területének vizsgálatára, gyűjtésekre, gyűjteményekre, mindazokra, amelyek a hagyománykör tág témaköreivel állnak összefüggésben. Így azután a folklór fogalmával jelezzük mindazokat a törekvéseket, irodalmi és tudományos eredményeket, amelyek a magyar művelődéstörténet múltjában a népi kultúra bármely ágához kapcsolódnak. Helyet kapnak benne a kódexek, prédikációk, szépirodalmi művek stb. folklór vonatkozású adatai és a tudatos folklórgyűjtések egyaránt.

A XIX. század a folklór iránti ösztönös érdeklődésnek tudatos kutatásba átmenő évszázada. A népköltészet gyűjtésére irányuló felhívások a folklór tágabb területeire is ráterelték a figyelmet. Kiadványok egész sorában kerültek publikálásra hiedelmek, szokások, proverbiumok, dalok, és megjelent – bár még nem magyar nyelven – az első mesegyűjtemény is. A Kisfaludy Társaság és a Tudós Társaság felhívásai, pályázatai nyomán új tudományág jött létre, amelynek két évszázados történetében a XIX. század irányt mutatott a XX. század folklór kutatóinak.

A folklór – a népköltészet – iránti érdeklődés kezdetben az értelmiség jeles képviselőinek körében szorosan összekapcsolódott a magyar nyelv ügyével. A művelt közönség, az arisztokrácia francia vagy német nyelven társalgott. A hivatali érintkezésben a latin nyelv uralkodott.

A XVIII. század végén, a XIX. század elején számos író, költő, tudós szólalt fel, fejtette ki álláspontját, olykor szinte harcias lendülettel állt ki a magyar nyelv terjesztése, hivatalossá tétele mellett, közéleti, irodalmi rangra

való emelése érdekében. Az államnyelv döntő fontosságát hangsúlyozták: „A' Nyelv pedig különös természeti jele, béllyege, 's fenn-tartója minden Nemzetnek. Ennek virágzásától, vagy meg-vettetésétől, függ mindeniknek bóldog, vagy bóldogtalan sorsa." „Ha a' Magyar Nyelvet hozzuk-bé – írja *Kazinczy Ferenc* – állani fogunk: ha a' Deák Nyelv hozatik-vissza, később vagy elébb el-öl az idegenek özöne, 's Nemzetünk korts-zürzavar lessz."

Az 1790. évi országgyűlés foglalkozott a nemzeti nyelv használatának kérdésével és az 1805. évi országgyűlésen a magyar nyelven való oktatásról határoznak. *Csokonai Vitéz Mihály* a *Magyar nyelv feléledése* c. írásában boldogan mondja, kérdezi: „Az anyai édes nyelv nyeri vissza az ő igazságos jussait: s óh, magyarim! ki ne vígadna közületek?"

A folyamat azonban lassú. A folklórtörténetben is jeles személy, *Pucz Antal* (1767-1831) lelkész, esztétikai író a nemzeti nyelv terjesztéséről szóló könyvében még 1824-ben arról ír, milyen sajnálatos, hogy a magyar az utolsó a magyar nyelv általános használatát illetően. Javasolja, hogy a „deák" (latin) nyelvet csak ott használják, ahol föltétlenül szükséges, helyette a magyar nyelvet kell széleskörűen terjeszteni.

Az 1825. évi pozsonyi diétán több követ szorgalmazza a magyar nyelv használatát: „… a bíróságok és hatóságok magyarul tárgyaljanak, a városok cseréljék fel német hivatalos nyelvüket a magyarral, az iskolákban magyarul tanítsanak…"

A magyar nyelv felé fordulás az értelmiség körében a nemzeti, a magyar kultúra felé való fordulás igényét is jelentette. Ebben a törekvésben kapott helyet a népköltészet. Ez szépen megnyilvánult a felvilágosodás kiemelkedő íróinál, különösképpen *Csokonai Vitéz Mihály* (1773-1805) munkáiban. *Csokonai*t az első népdalgyűjtők között tartjuk számon. A sajnálatosan elkallódott gyűjteményén (kb. 400 dal) túl azonban műveinek számos folklór eleme mutatja a néphagyomány felé való fordulást. Erre hívja fel kortársai figyelmét. Az anákreoni dalokra írt jegyzetében felszólítja az írókat a népi kultúra megismerésére. Első gyűjtési felhívásnak is tekinthetjük:

> „Magyarjaim! Literátorok! Ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő scytha pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekeskönyveket, a veszekedő predikációkat, a szűr-bibliopoliumon kiterített, szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tisztele-

tesebb maradványit, amellyeket az olvasott és az útazott uracskáknak társaságában haszontalan keresnétek."

Úgyszintén figyelemfelkeltés a *Révai Miklós* (1750-1805) nyelvtudósnak tulajdonított írás, amely *Tudománybéli dolgok* cím alatt kitér a népköltészet gyűjtésének fontosságára. A cikket *Ráth Mátyás* (1749-1810) *Magyar Hirmondó*ja tette közzé 1782. január 16-i számában. A vonatkozó részlet:

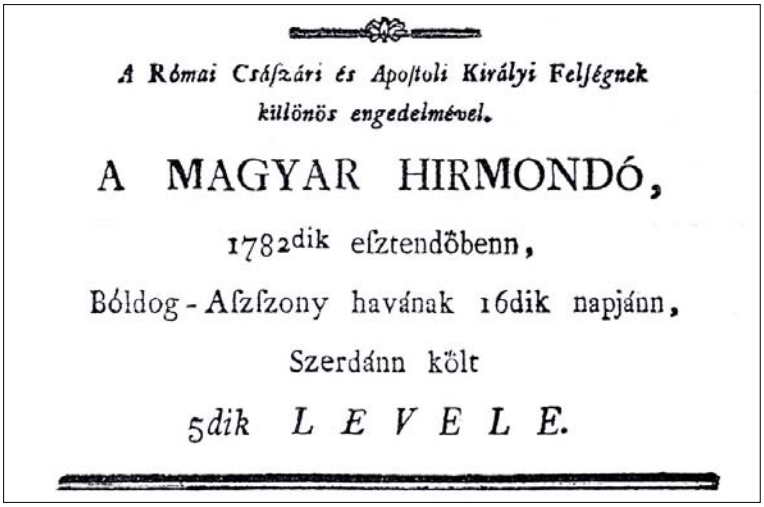

A Római Csáſzári és Apoſtoli Királyi Felſégnek
kiillönös engedelmével.

A MAGYAR HIRMONDÓ,

1782dik eſztendöbenn,

Bóldog-Aſzſzony havának 16dik napjánn,

Szerdánn költ

5dik L E V E L E.

„Tudva vagyon, minémű nagy szorgalmatossággal gyüjtögetik az Ánglusok és a Francziák, nem tsak az önnön magok eleiknek régi verseiket s énekjeiket, hanem a távoly lakozó népekéit is. Az Olaszoknak hasonló igyekezetek nem kevésbé esméretes. Hát a Németeket avagy szükség-e elölhoznom? Holott mindenek, valakik ezeknek nevezetessebb könyveiket olvasták, gyakorta észre vehették, minémű nagy betsbenn légyenek nálok a régi Német históriás, mesés s több afféle énekek. Ki nem tudja, mint kapnak ők a köz népnek szájábann forogni szokott régi versekenn, mellyeknek *Volkslieder* a nevezetek? Ezeket pedig leg-inkább attól az időtől fogva kezdették elökeresni s haszonra fordítani, miólta az ő saját nyelveket, s azonn, az ékes tudományokat láttatoson gyakorolyják. Általjában valami tsak eredeti, nem másból vétetett, akar-melly nyelvenn légyen meg-írva, mind az méltónak ítéltetik a fel-földi Túdósoktól, hogy világra hozattassék."

Révai Miklós és *Ráth Mátyás* népdalokra, *Volkslied* gyűjtésére való felszólítása a XVIII. század végén még csak reménykedő kisérlet. Eredménye nem volt ugyan, de az ideát már több író, tudós magáévá tette.

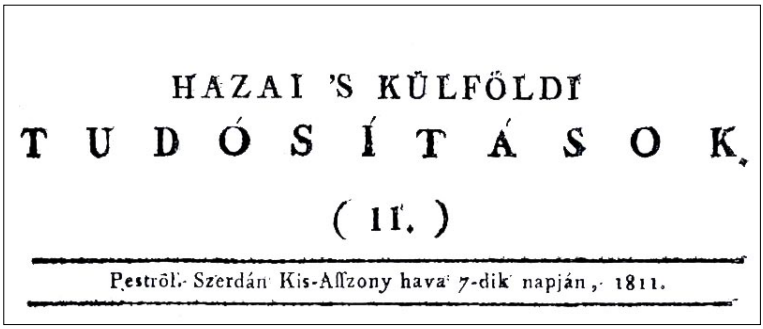

HAZAI 'S KÜLFÖLDI

TUDÓSÍTÁSOK.

(II.)

Pestről, Szerdán Kis-Asszony hava 7-dik napján, 1811.

Majdcsaknem két évtized telt el a következő gyűjtési buzdításra. *Sándor István* 1801-ben a *Sokféle* c. kiadványban *Ráth Mátyás*ra és *Révai Miklós*ra hivatkozva tesz ajánlást a régi énekekről és táncokról szóló közlésben:

> „A mostani Énekeink, a mint sokan tartják, többire Tót, Német, és Tzigány Dalokra, az az Nótákra, készültek. Már minthogy a régieket öszvegyüjteni elmulatták az Eleink, (:nem lévén az Irás olly nagy divatban akkor mint mostan:) bár elne felejtenők mi is a mostaniakat, legalább a Köznép Énekeit egybeszedni, mellyek szint úgy régiek lesznek egykor. Ezt már előttem Ráth Mátyás is tanátslotta az akkori Hirmondójában, 's Révai Miklós meg is igérte, de bé nem töltötte."

Ismét hosszú évek telnek el jelentősebb eredmény nélkül. Újabb és újabb felhívások látnak napvilágot. Néhány jelentős személy a folklór egy-egy műfajában kötetnyi anyagot gyűjt. *Dugonics András* (1740-1818) a XVIII. sz. végén, a XX. sz. elején közmondásgyűjteményt állít össze (posztumuszan jelent meg 1820-ban), *Pálóczi Horváth Ádám* (1760-1820) ötödfélszáz éneke kéziratban lappangott, kész volt 1813-ban, de csak 140 év múlva, 1953-ban látott napvilágot.

Széleskörű gyűjtés lassan indul meg. A buzdítások, a felhívások azonban nem apadnak el. A *Hazai 's külföldi Tudósítások* 1811. évi Kis-Asszony havának 7. napi száma közöl egy dalt. A bevezető sorok hasonló dalok gyűjtésére bíztatnak: „Igen kivánatos dolog volna, az illyen, a' köznép hangján írott, Énekeket össze gyüjteni, 's közönségessé tenni." A szerző szintén hivatkozik a németekre és az angolokra, akik a köznép énekeit „pompás kiadásban" megjelentették. Igaz, írja a szerző, „Váczon készült Énekes Gyűjtemény, de ennek is tsak két Tsomója jött ki."

A gyűjtési felhívásokban „köznépi dalokról" van szó. A közlők számára ez még bizonytalan, nincs annak a meghatározása, hogy milyen dalok

tartoznak ebbe a körbe. *Kultsár István* (1760-1828) az általa indított lapban, a *Hasznos Mulatságok*ban *Nemzeti Dallok*at szorgalmaz, mondván, hogy nekünk is vannak énekeseink. *B. Amade László*t (1703-1764) említi, akinek „énekei Csalóközben mindenek kezében forogtak." Azokból egy példát bemutat, (1817.I.21-22). A köznép dalainak és a műköltők u.n. népdalainak az elkülönítése még évtizedeket várat. A gyűjteményekben az „Iróktól" megjelölt csoport mutatja a műfaji bizonytalanságot.

Kultsár egy év múlva ismét visszatér a dalok gyűjtésének szorgalmazására. Példaként az angolokat, franciákat hozza fel, mint harminckét évvel korábban *Révai Miklós*. A példát kiegészíti a németekkel, hangsúlyozva, hogy az angolok, franciák, németek „vetekedve gyűjtögetik a' Köznép Dallait." „Bár a' pusztákon, és falukon forgó tudósb Hazafiak ezen Dallokra figyelmesebbek volnának, 's összegűjtve, vagy egyenként közölnék velem" (1818. Első félesztendő, 8.sz.). Példaként bemutatott egy Békés megyei dalt:

„Víz, víz, víz! (rep.)
Nintsen ollyan víz,
Mint a' Körös víz.
Potyka tsuka terem benne;
Szép leányka fördik benne;
Nintsen ollyan víz,
Mint a' Körös víz.

Talán közönségesebb a' következő:

Ritka rendet vágtam;
Sűrű boglyát raktam;
Minden boglya alatt
Egy pár tsókot kaptam, 's a' t.

A' ki ez illyeneket velem közölné, nem tsak engemet, hanem az egész Nemzetet is lekötelezné, mivel a' nemzeti Költő tehetségnek példáit ez által fentarthatnók, 's nem kéntelenítetnénk tsak az Olasz Sonettokat, Canzonékat tsudálni."

A *Hasznos Mulatságok* számaiban számos olyan dal jelent meg, amely népdalaink legkorábban feljegyzett változata. Az 1818.-i második félesztendő 47. számú dalának a címe: *Nép-dal*. Alighanem ez az első megjelölés a népdalokra. Ugyanezen évfolyamban megjelenik még egy folklór

műfaj *Mesés kérdés* és *Rejtett szó* cím alatt. A mai műfaji meghatározás szerint mindkettő a találós kérdések csoportjába tartozik. Ennek a műfajnak nagy a népszerűsége. A korabeli kiadványok a vásárlók megnyerésére gyakran közöltek találós kérdéseket. A megfejtést a *Hasznos Mulatságok* a következő vagy későbbi számában közölte. Szólások, közmondások, példabeszédek is megjelentek a kiadvány lapjain.

Az újságok alkalmi híradásai, dal és egyéb „köznéptől" való közlései inkább az olvasóknak szóltak, az is szűk körre korlátozódott, hiszen némelyik kiadványnak alig volt párszáz előfizetője.

A népköltészet kutatásában, az anyaggyűjtésben nagyobb lendületet, magasabb szintre emelést a tudomány, az irodalom művelői hoztak. A folklórtörténet néhány jelentős műve jelent meg az 1820-as években. A tudományban a német nyelven való publikálás előtérben állt. *Gaal György* (1783-1855) meséi (*Märchen der Magyaren*. Wien, 1822), *Majláth János* (1786-1855) meséi, mondái (*Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*. Brünn, 1825) és *Mednyánszky Alajos* (1784-1844) mondatörténetei, legendái (*Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*. Pest, 1829) német nyelven jelentek meg, bár egyébként mindhárman hívei voltak a magyar nyelv terjesztésének. *Mednyánszky* például mint helytartó tanácsos, kancelláriai tisztviselő, főispán mindent elkövetett a magyar nyelv ápolása és terjesztése érdekében.

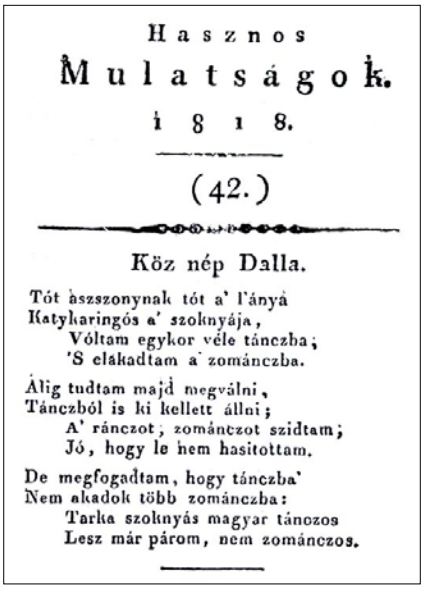

Hasznos
Mulatságok.
1818.

(42.)

Köz nép Dalla.

Tót asszonynak tót a' l'ányá
Katykaringós a' szoknyája,
Vóltam egykor véle tánczba;
'S elakadtam a' zománczba.

Alig tudtam majd megválni,
Tánczból is ki kellett állni;
A' ránczot, zománczot szidtam;
Jó, hogy le nem hasitottam.

De megfogadtam, hogy tánczba'
Nem akadok több zománczba:
Tarka szoknyás magyar tánczos
Lesz már párom, nem zománczos.

A XIX. század első évtizedétől kezdődően egyre több kiadvány lát napvilágot. 1817-től a tudományos életnek is van orgánuma *Tudományos Gyűjtemény* címmel (utolsó év 1841). Számos néprajzi, helytörténeti vonatkozású írást közölt. Ott jelenik meg *Döbrentei Gábor* (1785-1851) felhívása, a *Kérelem minden Magyarhoz*. Tájékoztatja az olvasókat, hogy *John Bowring* angol tudós „köznépi dalokat" kér tőle angolul való megjelentetésre. Néhányat küldött neki, s most megkér minden magyart „a' két Magyar Hazában, ne sajnálja azt a' dalt hozzám küldeni, mellyet ez irányra valónak itél" (1828.V.k.). Az eredményről nincs híradás. Bár *Döbrentei* küldeménye nem érkezett meg, *Bowring* kötete (*Poetry of the Magyars*. London, 1830) magyar költők versei mellett népdalt is közöl másik magyar író *Rumy Károly* (1780-1847) küldeményének köszönhetően.

A szabadságharc előtti időszakban számos periodika közöl népéleti cikkeket, tájleírásokat, utirajzokat, amelyekben bőséges néprajzi adalék található (pl. *Regélő, Életképek, Athenaeum, Emlény*). Egy ilyen kiadványban, a *Magyar Hazai Vándor*ban jelenik meg az első néprajzi szempontból rendkívül fontos tanulmány 1835-ben *Edvi Illés Pál* (1793-1871) tollából *Miben áll a Magyar Nemzetiség?* címmel. A magyar népi kultúra vizsgálatához olyan áttekintést nyújt, amellyel irányt mutat a néprajz témaköreinek a kutatásához.

Az 1830-as évektől egyre több jeles személyiség munkásságában jelentkezik a folklór felé fordulás. Az erdélyi *Kőváry László*nak (1819-1910) megjelenik első írása egy falu népszokásairól (*Nemzeti Társalkodó*, 1837.II.félév). A XIX. század kiemelkedő tudós személyisége, *Pulszky Ferenc* (1814-1897) 1840-ben a *Népmondák* című írásában gyűjtésre inspirál (*Athenaeum,* 1840.II.félév, 165), s verses formában három mondát tesz közzé az *Emlény*ben (1840. 221-230). Erdélyben *Kriza János* (1811-1875) gyűjt és gyűjtet. 1844-ben az *Erdélyi Híradó*ban a néphagyományok feljegyzésére kér mindenkit, aki a nemzeti múlt szent ügyét kívánja pártolni.

A reformkor nemzeti törekvéseiből, szellemiségéből táplálkozó gyűjtőmozgalomban jelentős hátteret jelentettek a magyar tudományos élet intézményei, a *Magyar Tudós Társaság* (alakuló ülése 1830-ban, első közgyűlése 1831-ben volt), és a néhány évvel később (1836) alakult *Kisfaludy Társaság*. Ez utóbbi irodalmi egyesület fontos feladatának tekintette az irodalmi élet fellendítését, a magyar és idegen szerzők műveinek a kiadását, pályázatok kiírását, felolvasó ülések tartását és általában az egész országra kihatóan az írók, költők, kritikusok, irodalmi téren működők munkásságára való figyelést (pl. a Társaság nagy érdeme *Arany János* felfedezése *Az elveszett al-*

*kotmánny*al, *Madách Imre Az ember tragédiájá*val), továbbá jelentős tevékenységet fejtett ki a szépirodalom széles körben való terjesztése, népszerűsítése terén, amit nemcsak önálló kötetekkel, hanem folyóiratok és egyéb kiadványok megjelentetésével igyekezett előmozdítani.

A *Kisfaludy Társaság* nemcsak a magyar irodalom történetében jelentett nagy fordulatot és előre lépést, hanem a magyar folklórkutatás történetében is. A népköltészet, a néphagyomány gyűjtésére irányuló korábbi törekvések a Kisfaludy Társaság keretén belül intézményi formát kaptak.

A Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) az irodalmi, a tudományos élet terén szorosan együttműködött. Az Akadémia kezdettől fontos feladatának tartotta a magyar nyelv ápolásának ügyét és a népköltészet gyűjtését. Megalakulása után már két év múlva, 1832. november 16-án tartott ülésén foglalkozott Komárom megye előterjesztésével, amelyben arra kérik az Akadémiát, hogy „a magyar nyelv nagyobb megkedveltetésére alkalmatos népdalokat készíteni és közremunkálni méltóztasson." Hasonló kéréssel fordult a Tudós Társasághoz Esztergom vármegye is. Az Akadémia a kérelmeket készséggel támogatta és nyomban felhívta tagjait és nemcsak a tagjait, hogy a népdalok gyűjtésében hathatósan működjenek közre. Voltaképpen innen számíthatjuk a magyar népköltészet intézményesített kutatását, amelybe a Kisfaludy Társaság bekapcsolódott és legjelentősebb fórumává vált.

Az Akadémia gyűjtési felhívására beérkezett anyag szerkesztésére *Vörösmarty Mihály*t (1800-1855) és *Schedel (Toldy) Ferenc*et (1805-1875) kérték fel. A kiadás elmaradt, miközben újabb gyűjtési felhívásokat tettek közzé, most már a Kisfaludy Társaság indítványára. A felhívást *Erdélyi János* (1814-1868) szövegezte. Több lapban napvilágot látott. A Társaság „felszólít mindenkit a két hazában, mennyire népdalok, mondák mesék és hagyományok, a nép ajkiról eltanulva értésére estek, szíveskedjék azokat papírra tenni, de úgy, mint azokat hallotta, minden csinosítás vagy nemesítés nélkül, puszta meztelenségében – mert csak így lehetnek a nép szelleme s költői tehetségének lenyomatai, jellemvonásai. – a Kisfaludy-Társaság titoknokához beküldeni" (Nemzeti Ujság, 1844.5.sz.).

Az ország lekülönbözőbb területeiről nagy anyag érkezett be. A beküldők között irodalmi, tudományos életünk jelentős személyiségei is szerepelnek, mint pl. *Greguss Ágost, Kelecsényi József, Remellay Gusztáv, Nagy Iván, Szeberényi Lajos, Petőfi Sándor.* A Kisfaludy Társaság *Erdélyi János*t bízta meg a Társaság címére beküldött és az Akadémia korábbi felhívására beérkezett és más forrásokból származó anyag kiadásra való előkészítésével. Az

anyagból *Erdélyi* három kötetet állított össze. Az első 1846-ban, a második 1847-ben, a harmadik 1848-ban jelent meg.

A *Népdalok és mondák* címen kiadott gyűjteménnyel a népköltészeti kutatás, a folklórtörténet XIX. századi első fejezete lezárult.

A folklórkutatás történetében nagy törést jelentett az elveszített szabadságharc. 1849 után hosszú idő telt el, amíg ismét intézményes keretek között folyhatott a néphagyományok kutatása. (A szabadságharc előtt készült két jelentős mű – *Erdélyi János* közmondás gyűjteménye és *Ipolyi Arnold* mitológiája – jelzi még a Kisfaludy Társaság tevékenységének korábbi eredményét.)

Az újra indításra kísérletek történtek, de ezek a törekvések megtorpantak az önkényuralom ellenállásain. Ilyen elbukott kezdeményező kísérlet volt a népköltészet gyűjtésére az a felhívás 1850-ben, amely a rövidéletű *Csokonai Lapok* c. periodikában jelent meg *Gyűjtsük a népdalokat* címmel (16.sz.).

A felhívás szerzője a forradalom dalait a kor „nevezetes mellékdarabjainak" tekinti. Amint írja, az „öröm és bú, gondolatok és érzelmek rendkívüliek valának a népben", s a szabadságharc új színt hozott a népköltészetbe. Ezért kér minden hazafit, hogy gyűjtsék a „különböző vidékeken közajkon forgott népdalokat, a tábori- és csatadalokat is egyaránt."

A dalokat az *Apafi* néven aláíró Gyulára kéri nevére küldeni. Megjegyzi, hogy gyűjtéssel már korábban is foglalkozott és bízik abban, hogy felhívását a „felsőbbség" nem ellenzi.

> „A forradalom vihara pusztítva vonult el határainkon. A merre nézünk, a meddig látunk: előttünk és mögöttünk tar-mezők kopárlanak.
>
> De van föld, melybe a múlt két év új magokat hintett; van föld, mely a múlt két évben új virágokat is termett.
>
> E föld: a népköltészet mezeje.
>
> Szedjük föl ennek virágait, mielőtt feledés árnyékában végképp elhervadnának; kössünk belőlök koszorút, s tegyük le azt az emlékezet oltárára.
>
> Búját és örömét, érzelmeit és gondolatait, dalban önti ki a nép. S hogy a forradalom alatt öröm és bú, gondolatok és érzelmek, rendkívüliek valának a népben; - tehát ez idők színébe öltözött dalaik is, szokatlan jelenet a népköltészet világában: nem szükséges mondanom.

Debrecen, 1850. 16. Szombat. august. 24.

CSOKONAILAPOK

SZÉPIRODALOM ÉS TÁRSASÉLET KÖZLÖNYE.

TULAJDONOS SZERKESZTŐ

ORBÁN PETŐ.

Előfizetési díj: Debrecenben félévre julius 3-ától december végéig 3 frt; három hónapra julius 3-ától september végéig 2 frt 30 kr; egy hónapra, augustus végéig 1 ft ezüstben. Vidéken félévre 3 ft 45 kr; évnegyedre 2 ft 52 kr; egy hónapra 1 frt 12 kr. Előfizethetni helyben egyedül Csáfky Lajos úr könyvkereskedésében, a hol mindennemű hirdetések is elfogadtatnak, miktől egy kétszer hasábozott sorért 4 p. kr lizettetik. Vidéken minden cs. k. postahivatalnál, a hol az előfizetés elfogadtatik s az előfizetési díjt tartalmazó levél, ha ráíratik kívül, hogy hirlapelőfizetési díjt tartalmaz, ingyen küldetik a szerkesztőséghez. Előfizetést gyüjtőknek minden 10 példány után egy ingyen példány adatik. Egyes szám ára 6 ezüst kr. — Megjelennik e lap hetenként kétszer: szerdán és szombaton délelőtt. Szerkesztőségi szállás nagy-csapúton 10-dik szám, hátulsó épületben.

Gyüjtsük a népdalokat!

Gyűjtsük össze e dalokat; e gyűjtemény nevezetes mellékdarabja leend korunk históriájának.

A népdalok – a nép életének mutatótáblája. S ezért a statusférfira nézve úgy, mint a nagy közönség előtt, egy iránt érdekesek.

Szabad tán előre is remélnem, hogy a nemzet, mely a Kisfaludy társaság által kiadott ilynemű köteteket, nemzeti kincs gyanánt s oly szíves részvéttel fogadta: a mi fáradságunkat nem méltányolandja kevésbé.

Tisztelettel kérem föl azért mindazon hazafiakat, kiket az ügy érdekel, kik e célra közremunkálni, méltó fáradságnak tartják, legyenek szívesek aláírtnak segédkezet nyújtani, a forradalom alatt különböző vidékeken közajkon forgott népdalokat (ide értve a tábori- és csata-dalokat is), összegűjtésében.

A küldemények, keresztkötés alatt „Apafi" fölirattal Gyulára címezendők.

A t. gyűjtők neveit hálás köszönettel adandom át a közönség tudomásának.

Meg kell jegyeznem, hogy én a gyűjtéssel már eddigelé is foglalkoztam, s e dalokban semmi olyast, miben a mostani felsőbbség megbotránykozhatnék, nem találtam; ezért nem tarthatni tőle, hogy munkálkodásunk elé, ez oldalról akadály gördíthessék."

Ebben tévedett. Nemes kezdeményezése megbukott. Az újság 26. számában (a felhívás után tíz számmal, 1850. szeptember 22.) *A népdalok ügyében* címmel értesíti a „t. hazafiakat", hogy a felhívás „a magas kormány által rosszaltatott", a katonai parancsnokság a gyűjtést betiltotta és a már beküldött népdal anyagot a hatóság lefoglalta. Ezért kéri a „t. gyűjtőket",

hogy a munkát tovább ne folytassák, hozzá anyagot ne küldjenek, mert azt kénytelen „a törvényes hatóság kezeihez" szolgáltatni.

> „Sietek értesíteni azon t. hazafiakat, kik e lapokban közölt felhívásom következtében, ott érintett vállalatom elősegélésére közremunkálni szándékoztak volna, miszerint: a forradalmi népdalok összegyűjtése iránti szándékom a magas kormány által rosszaltatott; annálfogva, az illető katonai parancsnokság rendelete folytán, vállalatom betiltatott, s az eddig hozzám beküldött népdalok, hatóságilag lefoglaltattak.
>
> Távolról sem akarván a magas kormány nézeteivel összeütközésbe jönni: kérem a t. gyűjtőket, hogy ama népdalok összeszerzésével hagyjanak föl; mivel ha ezentúl is érkeznének hozzám ily nemű küldemények: én azokat a törvényes felsőbbség kezeihez lennék kénytelen átszolgáltatni."

Így vérzett el egy derék hazafi kezdeményezése.

Egy év múlva *Erdélyi József* úgy vélte, hogy konszolidálódott a politikai helyzet, s újra indítható a néphagyományok gyűjtése. A *Pesti Napló* 1851. évi augusztus 7-i és 8-i számában *Gyűjtsük a hazai népszokásokat* címmel felhívást tesz közzé. Amint a címből is kitűnik, nem a népdalokra, hanem a népi kultúra más területére irányítja a figyelmet. Lelkesen buzdítja olvasóit: a szokások kulcsot adnak a nép szívéhez, kedélyéhez, „egy-egy szokás egy-egy formája az életnek …, ide való mindaz, miben az élet, mint formában, nyilatkozik." Javasolja, hogy gyűjtsenek mindent, ami szertartás. Témákat sorol: születés, keresztelés, házasság, lakodalom, halál, temetés, továbbá ünnepek, szüret, aratás, vásár, bucsu, névnapok. Mutatványul néhány kérdést is említ. „Miért viszik ki temetőbe a halottat lábbal előre? Miért csinál keresztet, mikor indulni akar a palóc kocsis a porba lovai előtt? Miért mennek nagy pénteken hajnalkor, azaz napföljötte előtt vízért a leányok? Miért jó az a korán merített víz? Mit jelent az, hogy néhol egy falat kenyeret és sót összekötve tesznek a menyasszony kebelébe?"

Sajnos, *Erdélyi* kezdeményezése eredménytelen volt. Nem sikert hozott, kellemetlenséget okozott. Az újság szerkesztőjével együtt a haditörvényszék felelősségre vonta a felhívás szövegében rejlő, politikainak vélt utalások miatt.

Évek multával enyhült a szigor. Ujságokban, időszakos kiadványokban, zsebkönyvekben meg-megjelennek népéleti rajzok, mondák, regék stb. Pl. a *Hölgyfutár*ban *Kőváry László* 1852-ben *Székely népköltészet* cím alatt becses anyagot publikált. Az *Erdély régiségei* kötetben (Pest, 1853) nagyszámú mondát közölt. A *Délibáb* c. lapban a történelmi regékről írt cikket

(1853). Néprajzi, földrajzi, történelmi írásokkal jelent meg a *Magyarország és Erdély Képekben* c. kiadvány (1853-1854). A *Vasárnapi Ujság* 1854-től nagyszámú szokásleírást, tájismertetést közöl. Az első és második évfolyamból említünk egy-egy írást: *Muraköz és népe* (1854. 321-322), *Házassági népszokások a drávamelléki magyaroknál* (1855. 100-101). *Edvi Illés Pál* a helynevek gyűjtésére szólítja fel a vidéki értelmiséget: „Óhajtandó…, hogy lelkészek, tanítók, jegyzők és járásbírók által hazánk minden vidékein a helységnevek figyelembe vétessék, és mindenünnen a m.tud. Társasághoz, vagy akár, a *Vasárnapi Ujságba*, akár más hírlapokba beküldessék" (1854.23.sz.197.).

Számos hasonló felhívás, buzdítás jelenik meg a lapokban. *Vas Gereben* (1823-1868) nagyszabású gyűjtési akcióba kezd. A *Pesti Napló*ban tájékoztatja az olvasókat a *Magyar népszokások, Jelene és multja* c. munka gyűjtési feladatairól és szerkesztéséről (1856. február 26). Célja az volt, hogy az egész magyar nyelvterületen összegyűjtse, gyűjtesse a néphagyományokat. A gyűjtést területről területre tervezte. Az első gyűjtés Dunántúlra irányult, ahol a kutatásra kijelölt hely Bicske, Lovasberény, Csákvár, Esztergom és Tata térsége volt. *Vas Gereben* reményét fejezte ki, hogy „minden lelkes honfitól a terhes munkában gyámolítást várhat." Főleg a lelkészek és a tanítók segítségét várta. A gyűjtendő anyag témaköreit 25 pontban sorolta föl. Részletes programjával fél évszázaddal megelőzte korát. A kérdések között találkozunk alig kutatott témákkal. Vizsgálandónak tartotta pl. a falubírák, kántorok, rektorok, bakterek szerepét a falvakban, a házaló zsidókról, cigányokról és a falu bolondjairól való adatok gyűjtését. Természetesen, az emberi élet fordulóira, a jeles napokra, céhes szokásokra, dalokra, közmondásokra, adomákra vonatkozó kérdések mind szerepelnek a gyűjtési programban. A készítendő munkát *Vas Gereben* „nemzeti kincsnek" nevezte. A kérdéssor jól mutatja egy nagyívű munka tervét, amely a magyar folklórtörténetben egy meg nem valósult nagy vállalkozásnak tekintendő. Sajnálatos, hogy a folklórtörténet nem vett róla tudomást, pedig a tervezet témák szerint átöleli az egész magyar folklórt.

A néphagyományok iránti széleskörű érdeklődést mutatják a *Vasárnapi Ujság*ban és más lapokban, kiadványokban megjelenő cikkek. A gyűjtési felhívások sem apadnak el. A *Vasárnapi Ujság* több buzdító írást közöl. A szerzők úgy érzik, újra és újra fel kell hívni a figyelmet az „ősöktől öröklött néphagyományokra." A gyűjtés sürgős, mert „népünk az ujabbkori műveltség befolyása következtében eddig ápolt hagyományait elfeledi" (V.U. 1859. 351).

A felhívások az 1850-es évek végén még éppenúgy sorra veszik a gyűjtendő témaköröket, mint ahogy az első ilyen témakörű írásban tette évtizedekkel korábban *Edvi Illés Pál*. De tíz évvel az első nagy eredmények (*Népdalok és mondák, Magyar közmondások könyve, Magyar mythologia*) után még nem indult meg az intézményes hátterű kutatás. Ezt hozta meg az újjáalakult Kisfaludy Társaság. A szabadságharc bukását követő hosszú kényszerű szünet után 1860-ban tartotta meg első ülését. A népköltészet ügyében a Társaság titkára, *Greguss Ágost* 1863-ban, majd 1865-ben felhívást tesz közzé. A két felhívásban a Kisfaludy Társaság törekvését, célkitűzését közvetítette (*A népköltészet ügyében.* In: Vasárnapi Ujság, 1863. 36. sz.; *A népköltészet barátaihoz.* In: Vasárnapi Ujság, 1865. 438.p.). Az első részletes tájékoztatást nyújt a gyűjtési tervezetről. A Kisfaludy Társaság a gyűjtés témakörök szerinti kibővítését fontos célnak tekintette. *Greguss* hét témakört, „főosztályt" jelöl meg, úgymint:

I. Dalok, románcok, balladák és gúnyversek.
II. Mesék.
III. Mondák.
IV. Közmondások és szólásmódok.
V. Találós mesék.
VI. Gyermekjátékok.
VII. Népszokások és sajátságok.

Mindezekből kitűnik, hogy a felhívás a néphagyomány egészére kiterjedt. *Greguss* külön-külön sorba veszi a csoportokat, megjelöli a főbb szempontokat és gyűjtési tanácsokat, javaslatokat tesz, pl. ne változtassanak a közlő szövegén, a dalok dallamát is kottázzák, kívánatos a tájszólás szerinti lejegyzés. Felhívja a figyelmet a koldusénekekre, a táncszókra, a ponyvairodalom termékeire, kéziratos könyvekre stb. A mondákat „kiváló figyelembe" ajánlja, mint olyan műfajt, amely a néphagyományoknak fontos ága, de még nagyon kevés a gyűjtött anyag.

A második gyűjtési felhívást különösen fontos kiemelnünk. Ez a hazai nemzetiségek népköltészetének a gyűjtésére szólít fel. A Kisfaludy Társaság fontos feladatának tekintette a magyarországi „nem magyar ajkú népek" költészeti hagyományait is megjelentetni. Erről a Társaság 1865. október 25-én határozott. A „szláv, oláh, német ajkú népek, melyekkel az országos élet egysége ezredéve összeforrasztott s melyek költészete, valamint táplálkozott a magyar népköltészetből, így viszont maga is táplálta ezt",

nem maradhat figyelmen kívül. A felhívást – amely a magyarországi nemzetiségek kutatástörténetében rendkívül fontos – *Greguss* így zárja: „Midőn a Kisfaludy Társaság ebbeli kívánatait ezennel közhírré teszem, hazafiúi bizalommal kérem különösen a nem magyar nyelven megjelenő lapok szerkesztőségeit, szíveskedjenek e szózatot fölvenni, és az ügyet, melyre vonatkozik, buzgó támogatásukkal sikeresen előmozdítani."

Egy évvel később (1866) jó eső érzéssel bocsátja kiadásra a Kisfaludy Társaság *A Hazai Nem-magyarajkú Népköltészet Tára* néven indított sorozat első kötetét, amely 427 magyarra fordított szlovák népdalt tartalmaz (*Tóth népdalok*. Fordították: *Szeberényi Lajos, Lehoczky Tivadar, Törs Kálmán*, Pest, 1866.). Román és szlovák népdalkötetek is megjelentek, megelőzve a Társaság sorozatát, amely *Magyar Népköltési Gyűjtemény* címen 1872-ben indult. Az első kötetet – *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből* – *Arany László* és *Gyulai Pál* szerkesztette (1872-től 1924-ig 14 kötet jelent meg.) A Kisfaludy Társaság kiadványai mellett más jelentős gyűjtemények is napvilágot látnak. 1877-től sorra jelennek meg a századvég kitűnő folkloristájának, *Kálmány Lajos*nak a munkái.

1889-ben megalakul a *Magyar Néprajzi Társaság*. Megindítja folyóiratát az *Ethnographiá*t (1890), napjainkig publikálási teret adva a folklórnak.

Ezzel a folklórkutatás új korszaka és új évszázada indul.

[JEGYZETEK. Az első bekezdés idézeteit l.: Magyar Múzeum, II. Kommentár. (Szerk.: *Debreceni Attila*). Debrecen, 2004. 27-28.; Csokonai idézetek: *Csokonai Vitéz Mihály* Minden munkája. Prózai művek. Budapest, 1981. 263, 306.; *Pucz Antal* idézet: Értekezés a nemzeti nyelv tökéletesítése és terjesztése módjáról. Esztergom, 1824.; *Sándor István* idézet: A régi 's mostani Magyar Énekről és Tántzról. In: Sokféle, VII. darab, 1801. 68.; A részletet idézi *Horváth János* is: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. 55.; Komárom és Esztergom megye előterjesztéséhez: *Viszota Gyula*: Az Akadémia és a népdalgyűjtés. In: Akadémiai Értesítő, XXII. 1911. 116-119.; A kutatástörténethez általában: *Ortutay Gyula*: A magyar népköltészeti kutatás története. In: *Cocchiara Giuseppe*: Az európai folklór története. Budapest, 1962. 521-548.; *Paládi-Kovács Attila*: Néprajzi törekvések a reformkori Magyarországon. Ethn., 1989. 109-120.; *Kósa László*: A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, 1989. 44-51.; A *Ráth* vezetéknévnek két változata ismeretes. Az Új Magyar Lexikon címszavában *Rát* forma szerepel. Mi a szakirodalomban általánosan idézett *Ráth* változatot jelöltük.]

2.

A folklórkutatás első jelentős eredménye **GAAL GYÖRGY** nevéhez fűződik. A folklórtörténet Gaal Györgyöt az első magyar mesegyűjtőként tartja számon. A XIX. század nagytekintélyű irodalomtörténésze, *Toldy Ferenc* 1856-ban Gaal Györgyre emlékezve írja, hogy azt az embert, aki oly sokat tett a magyar kultúra külföldön való megismertetése érdekében, aki „a magyar mesevilág első felfedezője volt, mégis a kor az úttörőt elfelejtette".

Toldy Gaal Györgyről írt méltatása óta százötven év telt el, a folklórkutatók Gaal Györgyöt mint mesegyűjtőt, a nyelvtudomány képviselői mint egy proverbiumkötet összeállítóját a két műfaj kapcsán említik.

Az irodalomtörténet is ezeket a munkáit emeli ki, és jelentős szerepét hangsúlyozza a korabeli magyar irodalom külföldi megismertetésében, különösen a két Kisfaludy munkáit illetően. Kisfaludy Károllyal való barátsága, színműveinek fordítása kapcsán említi a magyar irodalomtörténet utóbbi szintézise is, németül író magyar literátornak nevezve őt.

Gaal György életpályájának alakulását nagymértékben befolyásolta, sőt, meghatározta hivatali működésének területe. A magyarul író ifjú német (osztrák) környezetben vált németül publikáló íróvá.

Pozsonyban született (1783. április 21.), de apja, családja révén Heves megyéhez, a palócokhoz számos szállal kötődik, amelynek emlékképei egri tartózkodása révén is felbukkannak a húsz éves korában írt „tudós palótz" leveleiben. Tanulmányait különböző városokban – Vác, Eger, Pozsony, Pest, Bécs – végezte.

A pesti egyetemi évek alatt fordult figyelme a folklór felé. A kitűnő piarista tanár, a jeles író, a híres regény, Etelka szerzője, a néphagyományok, szólások, közmondások, népi nyelvi sajátosságok gyűjtője, a *Magyar példabeszédek és jeles mondások* kétkötetes munka szerzője, *Dugonics András* (1740–1818) táplálta benne a néphagyományok iránti érdeklődést és lelkesítette a mesék, szokások, adomák, közmondások gyűjtésére. Minden bizonnyal az ő hatása érződik az első magyar élclapnak tekintett kiadványon, a „palóc levelekben", amely a hatodik szám után Gaal apjának nem kis tiltakozása miatt megszűnt. Ehhez hozzájárult az is, hogy Gaal *Eszterházy Miklós* kismartoni birtokán a herceg alkalmazottja lett.

A kismartoni évek a német kultúra nagy befolyását jelentette a magyar szellemiségű ifjúra. A herceg és a környezete a magyar irodalomról alig tudott, egyedül *Kisfaludy Sándor* írásai – Gaal révén – jutottak el a kismartoni várkastélyba. A magyarul nem tudó, nem beszélő, nem olvasó főurak számára Gaal volt a fordító, a közvetítő.

A német (osztrák) környezetben Gaal gyakorlatilag csak németül beszélt, s ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy munkáit német nyelven publikálta. Francia, olasz, angol, spanyol, portugál nyelvismerete révén ezen népek irodalmában széleskörű tájékozottsága volt. *Eszterházy* felismerte Gaal műveltségét és 1808-ban a bécsi könyvtárába ún. őrnek (custos), majd 1811-ben könyvtárosnak nevezte ki.

Bécs jelentős fordulatot hozott Gaal életében. Megismerkedett *Görög Demeter*rel (1760–1833), aki a bécsi magyar irodalmi élet meghatározó személyisége volt. Az ő révén szorosabb kapcsolatba került a kor neves magyar íróival és az irodalmi élettel. Gaal fontos feladatnak tekintette a magyar írók műveinek a megismertetését. Fordításaival ehhez a nemes fel-

adathoz nagymértékben hozzájárult. Főleg *Kisfaludy Károly* (1788–1830) drámáinak fordításával ismertette meg a német közönséget. A német lapokban gyakran adott tájékoztatást a magyar irodalomról. Élénk levelezésben állt *Kisfaludy Károlly*al, s az ő révén kontaktusban állt a magyar irodalmi élettel. Saját irodalmi munkái nem jelentősek ugyan, de jól mutatják Gaal tehetségét és érzékét a legkülönbözőbb témák feldolgozását illetően.

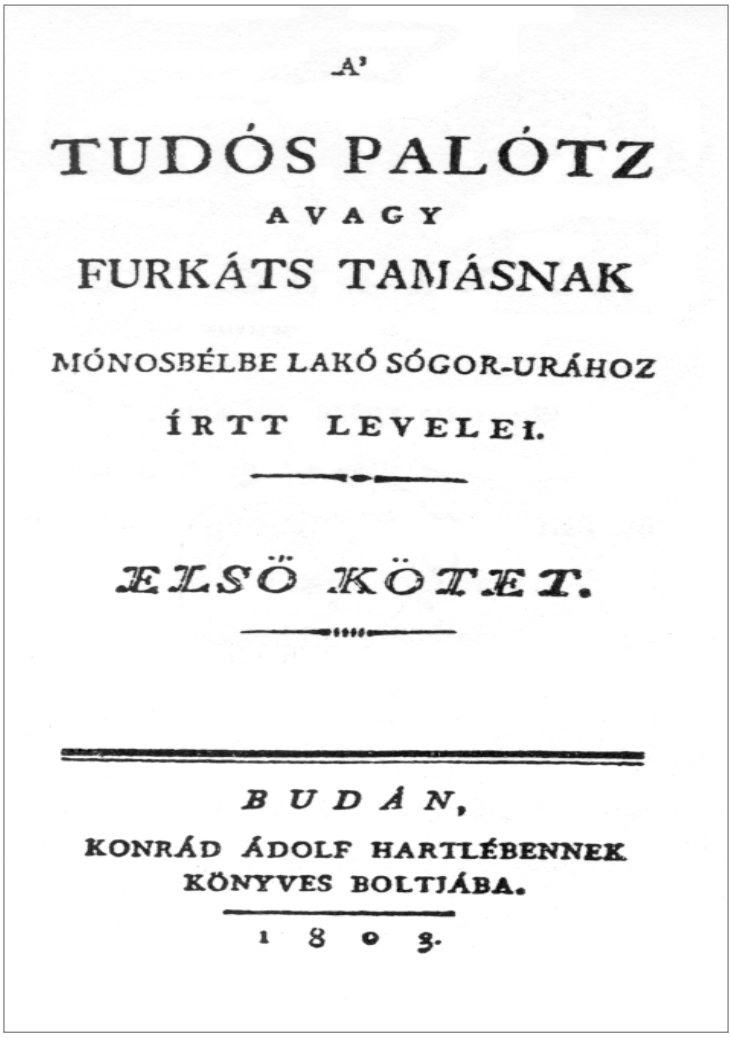

A'

TUDÓS PALÓTZ

AVAGY

FURKÁTS TAMÁSNAK

MÓNOSBÉLBE LAKÓ SÓGOR-URÁHOZ

ÍRTT LEVELEI.

ELSÖ KÖTET.

BUDÁN,

KONRÁD ÁDOLF HARTLÉBENNEK

KÖNYVES BOLTJÁBA.

1803.

A folklór iránti figyelmét mutatja több epikai költeménye, amelyekben az eseményt mondai, balladai formában mutatja be. Ilyen pl. az Attila ki-

rályról szóló, hun hagyománykörből való mondafeldolgozás, az Attila kardja néven ismert történet, a *Des Hunnenkönigs Schwert*. A kardot Attila sátorába egy pásztorfiú vitte. „Midőn a kard története után kérdezősködött, azt kapta tőle válaszul, hogy álmában egy deli termetű katona jelent meg neki sisakkal, pajzzsal és lándzsával, és ő Isten Fiára ismert benne, de fölébredvén, semmit sem látott a jelenésből. Csakhamar azonban egy csapat keselyű röpködte körül s mindaddig nem hagytak nyugtot neki, míg csak el nem indult messze elbarangolt csordája után. Odaérvén látta, hogy az egyik tehén lába vérzik, s keresvén okát, talált is egy véres kardot. Ekkor ismét megjelentek a keselyűk és elkísérték a király sátoráig. A kardot magával hozván átnyújtotta Attilának, aki mindjárt megszentelte azt a világ négy tája felé vágván vele. Mikor Attila a fiút meg akarta jutalmazni, ez már eltűnt, úgy hogy sehol sem tudták megtalálni" (Gácser).

A kardmotívum Gaal meséiben is előfordul. Valószínű, hogy a verses feldolgozáshoz a néphagyomány szolgált forrásul.

Gaal folklór iránti érdeklődése ifjú korában megnyilvánult. Ezt vélhetjük az említett *A' tudós palótz avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írtt levelei* címen megjelent kiadványában. A címlapon kötetmegjelölést látunk. Az I–IV. kötet 1803-ban látott napvilágot „Budán, Konrád Ádolf Hartlébennek Könyves Boltjába", az V–VI. 1804-ben „Pesten Hartleben Konrad Adolf könyvárusnál a' Váczi utszában". Nem a klasszikus értelemben vett folklórról van szó, hanem folklór jelenségekről, néprajzi vonatkozású adatokról.

A Pesten időző Furkáts Tamás összesen harmincnégy levelet írt sógorának, aki egy vidéki kis faluban, a Borsod megyei Mónusbélen lakik. Megírja mindazt, amit az akkori Pesten, Budán feljegyzésre, megemlítésre méltónak tartott. Főleg a feltűnő jelenségekről, ruházatról, viselkedésről, mulatságokról és egyéb eseményekről számol be. Az eseményekből való beszámolók többnyire az alsóbb vagy középosztálybeli emberekre vonatkoznak. Olvasunk boltosokról, kereskedőkről, alkalmi árusokról, mint pl. a taplót áruló palóc legényről, gyakran említi a borbélyt, szabót, hentest. Szól a koldusokról, akik a budai kávéházakban kéregetnek. Érdekes adat a *sószekér*. Többször említ viselettel, öltözködéssel kapcsolatos példát. Leírja az új módit:

> „A Fehér személyek most megént egy új módit fel találtak tudni illik: az üngekből ki vágják az ujjokat 's mezételen karral fitzkandoznak, némelyek pedig ünget se viselnek, hanem gyönge fátyol ruhátskában öltöztetvén fel 's alá

sétálgatnak hogy szépen nyött testeiknek gyönyörüségét nyilván meg mutathassák. Egynéhányan pedig mellig érő fehér hállót akasztanak a' fejekre, hogy mázolt kapjai a' nap sugárnak melegségétől el ne pörkölödjenek, ámbár a' tzigánynál is feketébbek. A Férfiak pedig *Török-Bugyogókat* viselnek, a' mellyek olly bövek, hogy 6 láb is be térne az ollyan bugyogóba."

Hasonlóan többször említi a különböző szórakozásokat, mulatságokat, játékokat. Részletesen ír az Erzsébet napján tartott nagy bálról, ahol „sok mázolt képeket" látott. Megtudjuk, hogy a „Pesti Karaitzaros Teátrum vagy deszka Komédia-ház" bezáratott, a „Hansvurstok" eltávoztak.

Alapos beszámolót közöl a farsangi napok eseményeiről. Így kezdi:

„Már most tsak igazán beállottak a' víg Farsangi napok, a' mellyeknek alkalmatosságával a' korhelykodás a legnagyobb mulatságom."

Felsorolja a „bálházakat". Maskarásokat említ, amelyek közül figyelemre méltóak a törököt megjelenítő alakok. De volt szerecsennek, királynak, csikósnak öltözött figura is. Feltűnő volt a „római ruhába" öltözött maskara, aki „lámpással kereste az elfetsélett pénzét".

„Ezen kívül még egynéhány fehér személyeket láttam, a' mellyek úgy felvoltak tzifrázva, mint a' Szarvaskői paraszt menyetskék ha Bútsura mennek."

Más példában „egy Fő Gavallér… szánkára ült, és magát Pest Városának minden útzáján 30 egynehány felfogadott Legényekkel húzatta." Ehhez lábjegyzetben egy mondát említ:

„Ez nyilván a' tatár járásnak Históriáját olvasta, a' mellyben a' Barmok olly annyira kipusztultak az Országbul, hogy a' Király maga-is kénszerittetett emberekkel vonatni a maga Kotsiját."

Beszámolóiban gyakran használ szólásokat, pl. *Gyakorta hájas táskábul eszik-ki a' zsiros pogátsa; Tsak addig takaródzik, a' meddig ér a' lepedője; A' ki keveset nem betsül, semmit sem érdemel; A' ki böltsel jár, abból bölts ember vál; Úgy elhízott, mint a' Südő a' mak legelőn; Englizirozott Lónak se füle, se farka; Egy kéz a' másikat mossa.* Ezeknek a pandantjai később a proverbium kötetében megjelennek.

MÄHRCHEN
DER
MAGYAREN
bearbeitet und herausgegeben
von
Georg von Gaal.

WIEN, 1822.
Druck und Verlag bei J. B. Wallishausser.

PROF DESSEWFFY CSAJ
Dr: KÖNYVTÁRA
BÜD-SZT-MIHÁLY

GAAL GYÖRGY

MAGYAR NÉPMESE-

GYŰJTEMÉNYE.

KIADTÁK

KAZINCZY GÁBOR ÉS TOLDY FERENCZ.

ELSŐ KÖTET.

PESTEN.
PFEIFER FERDINÁND SAJÁTJA.
M. DCCC. LVII

Gaal György munkásságának jelentőségét folklórtörténeti szempontból a mesekötete jelenti. Ebben a műfajban ez az első gyűjtemény. Érdemét emeli, hogy nem tartotta méltatlannak a mesékkel való foglalkozást.

A mesét az 1800-as évek elején a magyarországi értelmiség még nem tekintette érdemleges műfajnak. Találóan írja *Toldy Ferenc:* „nálunk ezek egyedül fonódákba s gyermekszobákba illő dibdábnak nézettek, s mint ilyek komoly férfiú figyelmére méltatlanoknak; nem sejtetvén még azon mély jelentőség, mellyel nemzeti, sőt emberi egyetemes tekintetben birnak."

Hasonlóan vélekedik Gaal életrajzírója, *Gácser József* is: „alig akadt a műveltebbek közül még valaki Magyarországon, akinek érzéke volt volna, s igazi élvezetet talált volna azon mesék iránt, amelyeket öreg anyókák a fonókban, vagy katonák az őrtüzeknél el-elregéltek."

Így még inkább kiemelkedik Gaal munkájának jelentősége. *Ipolyi Arnold* írta róla, hogy Gaal egyike volt azoknak, akik korukat „egy lépéssel jóval túlhaladták".

Gaal György mesegyűjteménye Bécsben jelent meg 1822-ben (*Märchen der Magyaren, bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gaal*. Wien, 1822.) Gaal – mint a mesék, mondák felé hasonló érdeklődéssel forduló kortársai, *Majláth János* és *Mednyánszky Alajos* – németül publikált. Amint említettük, abban a környezetben, amelyben kezdettől fogva működött, a magyar nyelvet nem gyakorolta, írásban magyar nyelven nem tudta magát megfelelően kifejezni, ezért lehetőleg még levelet sem írt magyarul. Kisfaludy Károllyal is mindvégig németül levelezett.

A mesekutatás történetét érintő kutatók Gaal népmesék iránti érdeklődését, a gyűjtésre való indíttatását a Grimm-testvérek mesegyűjteménye hatásának tekintik. Ezt először *Toldy Ferenc* majd *Ortutay Gyula* írta róla. A *Kinder und Hausmärchen* Gaal gyűjteménye előtt tíz évvel jelent meg, s a Bécsben élő Gaalban nyilvánvalóan nagy érdeklődést váltott ki, s a német mesekötetet mintának tekintette. *Wilhelm Grimm* méltatta a gyűjteményt, kezdeményezésük folytatását látta a magyar kötetben, s miközben dicsérően szólt a gyűjtőről, az előadásmódját, a stílust kifogásolta, amiről ma már tudjuk, hogy Gaal beavatkozásának, átdolgozásának az eredménye.

Gaal és a kortárs *Majláth* is, módosított a népi elbeszéléseken, azt mondhatjuk, hogy „irodalmiasítottak". Később *Berze Nagy* is több meséről (a magyarul megjelentekről is) megjegyezte, hogy a stílusuk idegen, mesterkélt, nyelvük nem népi nyelv. Mindez azonban nem homályosítja el a vállalkozás, a kezdeményezés jelentőségét, s az sem von le értékéből, hogy a ma-

gyar meséket németül tette közzé. A fordítás már önmagában is némi módosítással jár, a magyar népnyelv sajátosságai az irodalmi stílusban tompulnak, szükségszerűen elveszítik eredeti zamatukat. A mesék német nyelvű fordításában nem kis mértékben szempont volt a németül olvasó közönség ízléséhez való igazodás. *Toldy* írja, hogy Gaal a célját elérte: „Ezrek költek el e könyvből. Nem csupán gyönyörködtetőnek, hanem tanulságosnak is ösmerték el."

A mesék gyűjtéséről, a kötet összeállításáról az előszó nyújt némi tájékoztatást:

> „Midőn átnyújtom az olvasónak eme kötetet, úgy hiszem számot kell adnom arról, hogy miért is adtam a könyvnek *A magyarok meséi* címet.
>
> Távol álljon tőlem a gondolat, hogy ezeket a meséket mind egytől egyig magyar költők fantáziájának tulajdonítsam, sőt sokkal inkább olyan szájhagyomány útján terjedő, igen kedvelt mesék ezek, melyeket olyan vidékeken hallhat az ember, ahol csak is magyarul beszél a lakosság, s ez már elegendő indok arra, hogy eme könyvecskének ezt a címet adjam.
>
> Több mint tíz éves kutatás, gyűjtés, összehasonlítás, elképzelhetetlen akadályok és nehézségek előzték meg, nem is beszélve a jelentős költségekről, ama kétes boldogságot, mely hiányos és értelmetlen töredékek vad összeviszszaságának összerendezgetésével egy általam oly régen áhított gyűjteményt eredményeztek, mely világos és egyszerű történetek összessége. Befolyásos és tiszteletreméltó férfiak, az összes magyar barátom és ismerősöm mind hiába fáradoztak, hogy teljesítsék kívánságomat, sehol sem akadt senki egy Viehmanné, aki meséket akart volna mesélni, sehol sem akadt egy írnok, aki feljegyezte volna a hallottakat. Mindezek annak ellenére történtek így, hogy a pénz s a jó szó csődöt mondtak, noha egyébként ezek megnyitják a zárt kapukat az élet hosszú útján. Ebben az esetben azonban az ügyért érzett szenvedélyem és rajongásom ellenére több mint tíz évig sikertelenül próbálkoztam.
>
> Végre azonban sikerült ezt a művet megalkotnom, noha mind én, mind barátaim kezdtük elveszíteni a reményt, azonban ez is csak a véletlennek köszönhető. Egy régi katonatársamon keresztül, aki csak magyarul értett, hozzájutottam néhány meséhez, melyeket összehasonlítottam azzal az anyaggal, mely már korábban a birtokomban volt, s melyek segítségével szerencsére sok hiányosságot tudtam pótolni, illetve a meglévő anyagot kiegészíteni. Így állítottam össze azokat a meséket, melyek a részletek tartalma alapján egyházhoz illőek voltak, s így ismertem fel, hogy melyek az igaziak, s a legjobbak.
>
> Így jött létre ez a jelenlegi mesegyűjtemény, mely ebből a szempontból vizsgálva a tényeket, ha nem is a legmutatósabbak közé tartozik, de minden esetre bármilyen szerény is eme gyűjtemény, azokhoz a gyűjtésekhez sorolható, mely keserves kínok árán készült el.

SPRÜCHWÖRTERBUCH

IN

SECHS SPRACHEN,

DEUTSCH, ENGLISCH, LATEIN, ITALIENISCH,
FRANZÖSISCH UND UNGRISCH.

VON

GEORG VON GAAL.

PHILIPP OBLATH,

WIEN.
BEI FRIEDRICH VOLKE.

GEDRUCKT BEI A. STRAUSS'S SEL. WITWE.
1830.

A tartalmat illetően el kell mondanom, hogy a kötetben található mesék nem csak néhány már ismert, és itt nem publikált mesékkel mutatnak hasonlóságot, hanem e könyvben szereplő mesék is hasonlítanak olykor egymásra. Ezen hasonlatosságok bizonyítását azonban nem terveztem, s nem is tekintem feladatomnak, sem pedig azzal az időráfordítással nem arányos, melyet kénytelen voltam rááldozni, hiszen én semmi mást, csak egyszerű, mindennemű cicoma nélküli történeteket kívántam gyűjteni, melyek Magyarországon élnek a nép ajkán. Olvasóim egyikét sem fogják meghökkenteni az effajta hasonlóságok, akik már jártasak a mesék világában, inkább annak bizonyítása ejti ámulatba az olvasót, hogy itt eredeti és igazi mesékről van szó, nem helyi mondákról. Főleg azért jelentős ez, mert ezen mesék nem éppen könnyen hozzáférhetőek. A nyelvekkel együtt vándoroltak a múzsák is sorra látogatva a népeket, s csak keveseknek adatott meg, hogy a vándorlás útját s nyomait követhessék.

A mesék küllemét illetően törekedtem arra, hogy se túl egyszerű és száraz ne legyen az elbeszélés, sem pedig túl terjengőssé ne váljék, hanem hogy egy középutat választva meséljem el a történeteket. Nekem legjobban az az elbeszélési stílus tetszett, melyben a *Hálás állatok* című mesét próbáltam elmondani, s ha a többi mesét is csak a magam gyönyörűségére jegyeztem volna fel, akkor is az egész köteten keresztül igyekeztem volna ezt a stílust megőrizni. Bizonyára vannak olyanok, akiket már egyetlen ilyen mese is fárasztana, mert ez számukra hosszúnak, soha véget nem érőnek tűnik, nem is beszélve azokról, akiknek Museus népmeséi is unalmasak, melyek regényes tartalmuk ellenére, gyakori és jelentős eltéréseket egymástól csak is a szeszélyes elbeszélő színes előadásmódjának köszönhetik, mert az elbeszélő kedvéért tartalmukat már a klasszicizmus eszméivel nemesítették."

Az előszóból kitűnik, hogy Gaal barátainak, ismerőseinek a segítségét kérte a mesék gyűjtésére. Sajnálattal állapítja meg, hogy olyan közlőre nem akadt, mint a Grimm testvérek mesemondó asszonya. Egy évtized múltán egy idős, csak magyarul tudó katona révén a gyűjtemény anyagát összeállította és megjelentette. *Ortutay* írja, hogy a Bécsben állomásozó jászkun huszárok közül előbb egy, majd aztán több is akadt, akinek meséit az akkor már hosszú évek óta Bécsben élő Gaal György összeszedte.

A *Märchen der Magyaren* kötetben 17 mese jelent meg. Voltaképpen válogatásnak tekinthetjük. Gaal gyűjteményében nyilvánvalóan több mese volt, mint amennyi megjelent, s a számuk a kiadás után tovább gyarapodott. Az 1858-ban I–II. és az 1860-ban III. magyar nyelven kiadott kötet anyagával együtt összesen 80 Gaal által gyűjtött mese látott napvilágot. (A kiadatlan anyagból – amely a Magyar Tudományos akadémia kézirattárában van –, egy mesét *Mészöly Gedeon* közölt. A mesét Varga József, a Bécsben állomáso-

zó magyar csapat közlegénye Gaal György barátjának, a katona parancsnokának, a méltóságos óbester úrnak írta le.)

A *Märchen der Magyaren* megjelenéséről nyomban tájékoztatást, a kötetről ismertetést adott a Tudományos Gyűjtemény *Külföldi Literatura* rovata. Az írásból jól érzékelhető, hogy a mese bekerült a magyar népköltészeti műfajok közé. A szerző nemcsak örömét fejezi ki a kötet megjelenése kapcsán, hanem, amint írja:

> „hálával tartozunk e' jelenvaló Munka' Tudós Szerzőjének is, ki költségeit, 's több esztendei fáradozásait nem kimélvén, a' köznép' szájában élő meséket szorgalmatosan feljegyezgeté', 's azokat a' költés' ezen neméhez illő könnyű egyszerű stylbe öntve nemcsak a' Hazával, hanem a' Külföldel is megismertetni kívánta."

A mese a magyar nép „poézisának körébe tartozik… semmi sem kívánatosabb nem lehetne…, hogy Gaal Úr dicséretes példájának is minél több követői találkoznának."

A kötetet bemutató szerző mesegyűjtésre buzdítása a Gaalt követő *Majláth János* után még hosszú ideig reményt keltő kívánság maradt. Amint említettük, Gaal meséinek magyar nyelvű kiadása évtizedeket késett. Gaal gyűjteményéből *Erdélyi János* szemelgetett ugyan (a *Magyar népmesék* kötetben a rendelkezésére bocsátott kéziratból nyolc mesét közölt 1855-ben), de csak *Kazinczy Gábor* és *Toldy Ferenc* lelkes és kitartó munkájának eredményeként jelent meg Gaal György – fentebb említett – háromkötetes népmesegyűjteménye magyar nyelven. Mindhárom kötetet előszó vezeti be. A szerkesztők „a népi élet szép virágai"-nak nevezik a meséket, amiket Gaal György, a gyűjtemény „létesítője iránti kegyeletből" minél teljesebben szándékoznak „irodalmunkba bevezetni" és méltó emléket állítani „azon férfiunak, kit mint a magyar népmeseügy valódi megalapítóját… felednünk nem szabad".

Az első kötetben 11, a másodikban 14, a harmadikban 28, összesen 53 mesét közölnek, s így a német nyelvű kötet 17 meséjével összesen 80 mese került publikálásra. Az előszóban a szerkesztők hangsúlyozzák, hogy a nyelv sajátosságait, a népi kifejezéseket még a kiejtés tekintetében is meghagyva a szöveget módosítás, változtatás nélkül teszik közzé. A mesék tanulmányozása során észrevették – amellyel később a mesekutatók külön stúdiumokban foglalkoztak –, hogy a mesemondók szabadon, tetszésüknek megfelelően alakítanak a történeten: „vegyítik a népi elbeszélők a mesetőke mindenféle elemeit, s egyszersmind … helyes érzékkel szerkesztenek azokból újakat meg újakat."

Ipolyi Arnold, aki a mitológia szempontjából is fontosnak tartotta a népmeséket, 35 évvel Gaal gyűjtése után, 1858-ban még azt volt kénytelen hangsúlyozni, hogy ideje lenne a mesék „szakavatott tüzetes gyűjtése", nehogy elkéssünk vele. A magyar népmeseügyről értekezve így kezdi tanulmányát: „Napról napra lessük, mikor fognak már valahára népmeséink és mondáink a köznép ajkáról felszedve, a gyermekszobák és fonóházak küszöbét átlépve, irodalmunk sajátjává válni!? Úgy látszik hasztalan!" Így különösen kiemelkedik Gaal György jelentősége a magyar népmesék gyűjtésének megindításában. Három és fél évtized múltán is az ő munkája a magyar népmesekincs első gyűjteménye.

Folklór és nyelvtudományi szempontból egyaránt jelentős munka Gaal proverbium kötete. Ez a gyűjtemény a mesekötet után nyolc évvel szintén Bécsben jelent meg (*Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen, deutsch, englisch, latein, italienisch, französisch und ungarisch, von Georg von Gaal.* Wien, 1830.) A cím jelzi, hogy hat nép proverbiumait közli, illetőleg az egyező (hasonló) közmondásokat hat nyelven. *Tolnai Vilmos* szerint ez az első gyűjtemény, amely a közmondásokat vezérszó szerint csoportosítva több európai nyelvvel hasonlítja össze. (Meglepő, hogy *O. Nagy Gábor* A magyar frazeológiai kutatások története. – Budapest, 1977. c. munkájában Gaal kötetéről nem tesz említést, noha kisebb jelentőségűeket bemutat.)

Gaal kötetében a proverbiumok 1808 szám alatt vannak felsorolva. A német közmondás vezérszó szerint az első, azt követik a többi nyelv azonos (hasonló) proverbiumai. A magyar közmondás – 804 – többnyire az utolsó. Sokszor azonban a hatodik, s gyakran a párhuzamok csak két vagy három nyelven szerepelnek. Ugyanakkor előfordul, hogy valamely nyelvből ugyanarra a közmondásra több variáns is előfordul. Így Gaal könyve *Tolnai* szerint „közmondás-synonymika kisérletnek is mondható".

Az előszóban írja Gaal, arra törekedett, hogy a német közmondásokhoz odaillő angol, latin, olasz, francia és magyar megfelelőt fűzzön. Figyelemmel volt a közelebbi és távolabbi hasonlóságra, az értelemre és az értelmezésre, s ezért úgy szerkesztette a csoportokat, hogy minden egyes vezérszó szerinti közmondás más irányból is magyarázható legyen.

Említettük, hogy Gaal az azonos, vagy hasonló jelentésű proverbiumok több változatát is közli. Pl. a következő német közmondáshoz: Nicht Alle, di lange Messer tragen, sind Köche a magyar változatok: *Nem mind szakács, kinek kezében a' nagy kanál; Nem mind juhász, kinek bottya van; Nem mind Úr, ki oldalba szúr.* Más példák: Jeder zeugt seines Gleichen = *Minémű a' mag, ollyan a' gyümölcs; Minémű a' tőke, ollyan a bora-is; Vad fának*

vad a' gyümölcse; Rókának róka a fia; Wie die Alten sungen, so zwitschern auch die Jungen = *Annyok után pipelnek a pujkák; Ökörtől tanul a' tinó; Kitsin tsikó nagy derestül hámot vonni tanul restül; Mint atyák dudálnak, fiak úgy tántzolnak; Mint a' János fujja, Jancsikó úgy ropja.*

Sok, ma már ismeretlen, a használatból eltűnt proverbiumot őrzött meg a kötet. Néhány példa: *Sok hangya az oroszlánt is meg emészti; Akinek egyszer a' kása meg égette a' száját, még a tarhót is fujja; A tyukmony okosabb akar lenni a tyúknál; Lödd meg a' medvét, osztán igyál bőrire; Vén embernek kása a pecsenyéje, bor a' patikája.*

A proverbiumkötet megjelenése után röviddel *Vörösmarty Mihály* írt róla recenziót. A munka szerzőjét elsősorban azért dicséri, mert hat különböző nyelv megfelelő vagy rokon jelentésű közmondásait állította össze. Megjegyzi azonban, hogy több példában a magyar közmondásnak általánosabb, „jobban hangzó" formája ismeretes. Ezzel a tükörfordításra vagy az emlékezetből való közlésre utal. Így pl. Noth bricht Eisen; Not hat kein Geboth. Gaal az előzőhöz magyar megfelelőként írja: *A' szükség vasat tör,* az utóbbihoz pedig: *Nincsen a szükségnek törvénye. Vörösmarty* ezek helyett „jobban hangzónak" mondja (napjainkban is így mondjuk): *Szükség törvényt bont.* Más példa: Durch Schaden wird man klug Gaalnál *Kárán tanul az okos, Vörösmarty* (és a tényleges használat) szerint: *Más kárán tanul az okos.*

Gaal proverbium kötete *Vörösmarty* óta kellő méltatásban nem részesült. *Gácsér* dicséri ugyan, mondván, hogy Gaal gyűjteménye „a nép szellemi termékeiben rejlő kincsek iránt" való érdeklődés eredménye és a „későbbi gyűjtők is eredménnyel használták". Mindehhez *Tolnai* azt a megjegyzést fűzi, hogy a kötetet a későbbi proverbium-kutatók meg sem említik. Ebben *Tolnai*nak kétségtelenül igaza van. Sajnálatos, hogy eddig még senki nem vállalkozott a gyűjtemény alapos elemzésére. Egy bizonyos: a kötet a XIX. század elejéről a magyar proverbiumok jelentős számú példáit őrizte meg.

Gaal György munkásságát az irodalom- és a folklórtörténet egyaránt jelentősnek tartja. Érdeme folklór tekintetben különösen kiemelkedik. Méltatói őt kezdettől a magyar népmesék első gyűjtőjének tekintik. A folklór új műfaját vezette be a hazai köztudatba és az irodalomba. Felfedezte a népmesék értékét. Rangot adott az addig említésre sem méltatott műfajnak. Kéziratban maradt meséinek a publikálása a magyar néprajztudomány lelkiismereti kötelessége lenne.

[JEGYZETEK: *Gácser József:* Gaal György élete és munkássága. In: A pannonhalmi Szent Benedek-rend soproni kath. főgimnáziumának értesítője az 1904–1905. iskolai évről. Sopron, 1905. 3–49.; *Horváth János:* Kisfaludi Károly évtizede. Az 1820-as évek kisebb írói. Budapest, 1936. 9–11.; *Ipolyi Arnold:* A magyar népmeseügy, különösen Gaal György mesegyűjteménye. In: Új Magyar Múzeum, VIII. X. füzet, 1858. 413–424.; *Mészöly Gedeon:* Egy Opsitos katonáról. In: Népünk és Nyelvünk, I. 1929. 178–189.; *Georg Stier* német nyelvre fordítása: Ungarische Volksmärchen nach der aus Gaals Nachlass herausgegeben Urschrift übersetz von G. Stier. Pesth, 1857.; *A Tudós Palótz*-hoz: *Görgy Lajos*: A magyar regény előzményei. Budapest, 1941. 328-329.; *Morlin Adorján:* A magyarnyelvű élclapok első évtizedei. In: Magyar Könyvszemle, LXVII. 1943. 166–172.; *Ortutay Gyula:* Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. Ethn., LXXIV. 1963. 321–336.; *Ortutay Gyula:* A nép művészete. Budapest, 1981. 76–78.; *Toldy Ferenc:* Irodalmi arcképei s újabb beszédei. Pest, 1856. 76–86.; *Toldy Ferenc:* Összegyűjtött munkái, VII. Budapest, 1873. 93–105.; *Tolnai Vilmos:* A szólásokról. Budapest, 1910. 51–52.; *Voigt Vilmos:* A magyar mese- és mondakutatás bécsi triásza. In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Budapest, 1989. 375–379.; *Voigt Vilmos:* A magyar népmesekutatás a múlt század első felében. In: Kriza János és a kortási eszmeáramlatok (szerk.: *Kriza Ildikó*). Budapest, 1982. 139–150.; *Voigt Vilmos:* Gaal György. Bevezetés népmesegyűjteményéhez. In: Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény, I. (szerk.: *Dömötör Tekla–Katona Imre–Voigt Vilmos*). Budapest, 1978. 238–244.; *Voigt Vilmos:* Reformkori mondák. In: Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén (szerk.: *Liszka József*). Komárom–Dunaszerdahely, 1994. 73–85.; *Voigt Vilmos:* Gaal György. In: Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében (szerk.: *Csoma Zsigmond–Gráfik Imre*). Szombathely, 1997. 205–215.; A *Märchen der Magyaren* ismertetése *(Szerényi Vilmos):* Tudományos Gyűjtemény, 1823. I. k. 118–120.; A Sprüchwörterbuch ismertetése *(Vörösmarty Mihály):* Tudományos Gyűjtemény, 1831. VI. k. 117–118. Az 1857-es kiadásból két mesét angolra fordítva közöltek. A Vasárnapi Újság (1868. 276) *Magyar népmesék angol hírlapban* címmel adta hírül: „Dickens szépirodalmi hetilapjában közelebb két kis magyar népmese jelent meg; mindkettő Gaal Györgynek német nyelven megjelent gyűjteményeiből van átdolgozva. Azonban az angol átdolgozó igen jó ízléssel választott. Mindkét mese legcsinosabb s legeredetibb meséink közé tartozik, annyira, hogy a nyugati népmesék között alig vannak variánsai."]

5.

A folklór tágabb témakörei iránti érdeklődés felkeltése **EDVI ILLÉS PÁL** munkásságához kapcsolódik. A „Miben áll a Magyar-Nemzetiség?" c. tanulmányában a folklór szinte valamennyi műfajának, témakörének a gyűjtésére hívja fel a figyelmet Tevékenységének első nagy szakasza az 1849/49-es szabadságharc előtti időszakra esik, arra a romantikától sem mentes korra, amikor a reform eszmék a társadalom széles rétegét, különösképpen az értelmiséget a nemzet felemelésére, a nép felé való fordulásra mozgósították. A szó nemes értelmében a nép között élt. Behatóan foglalkozott a köznép életkörülményeivel, művelődésének előmozdításával. Rendkívül fontosnak tartotta a gyermekek iskoláztatását. Nagy sikerű tankönyvet készített. Gyűjtötte a népdalokat, megfigyelte és leírta a népszokásokat. Cikkeit, tanulmányait különböző folyóiratok, napilapok és más kiadványok közölték. Néprajzi, honismereti írásait alább a rövid életpályavázlat után ismertetjük.

A Győr megyei Réti községben született 1793. június 29-én. Iskoláinak alsó osztályait otthon végezte, majd a soproni líceumban 1812–1813. években folytatta. Az iskolai évek befejezése után pár évig házi tanítóságot, magánoktatást vállalt. Amikor lehetősége nyílt, Németországba utazott, ahol Jénában és Tübingiában teológiai tanulmányokat végzett. Hazatérve 1817-ben káplárként szülőfalujában, Rétiben apja mellett szolgált, de egy év múlva már Nagygeresden (Sopron m.) lelkészkedett, öt év múltán Vanyolára (Veszprém m.) költözött, ott 1826-ban megnősült, majd 1831-ben a nemesdömölki (Vas m.) gyülekezetnek lett a prédikátora. Nemesdömölkön 32 évig, 1863-ig volt lelkész. Papi pályája befejezése után Pestre költözött, ahol 1871. június 22-én elhunyt. Sírkövének feliratát maga szövegezte:

Itt nyugszik Edvi Illés Pál, ág. ev. esp. lelkész és m. t. akad. tag szül. 1793. meghalt… Volt ő pap, férj, atya, író és hő népbarát E kővel jó fija Tisztelte sírhalmát.

A néprajzi irodalomban Edvi Illés Pál többször említett írása a *Miben áll a Magyar–Nemzetiség?,* amely 1835-ben a *Magyar Hazai Vándor* c. kiadványban

jelent meg. Rendkívül fontos – napjainkban is aktuális – az a kérdés, amit a cím jelez. A XIX. század első felében a nép felé forduló, az értelmiséget lelkesítő reformkorban sokan foglalkoztak a magyarság nemzeti jellegzetességével, a magyar ember karakterének jellemző jegyeivel. Már a századelőn, az Erdélyi Múzeum 1815. évfolyamában több cikk utal erre. Az egyik a magyar ember kedvességét, *„nyájasságát, nyíltszívűségét"* hiányolja, a másik arról szól, hogy *„a magyar nép igen durva és bárdolatlan",* bár a szerző

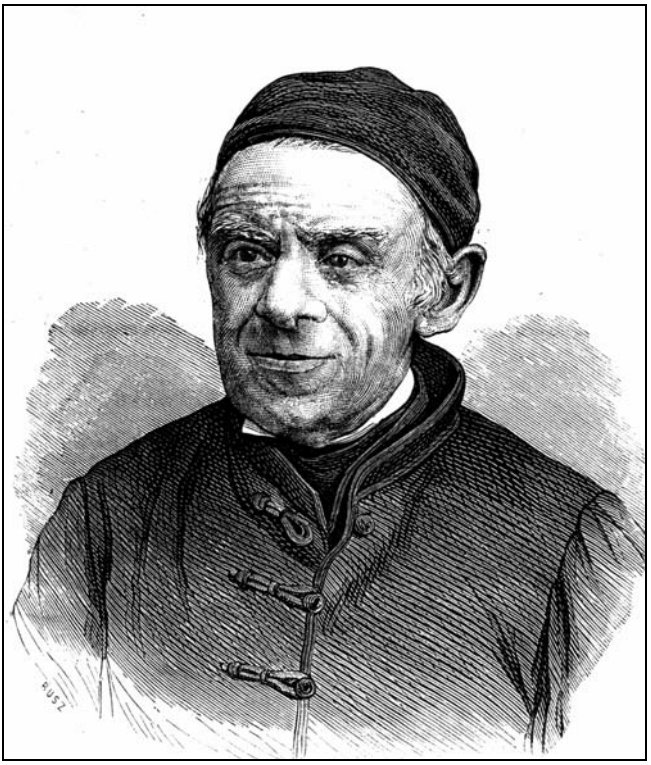

1871

dicséretnek tekinti, mondván, hogy ez a *„szabad nemzetek tulajdonságai"* közé tartozik. Ellenpéldaként Kínát említi, ahol *„a pálca uralkodik",* a kínai nép a leggyávább az egész földön. Más népekkel való részletesebb összehasonlítást *Csaplovics János* tesz a Tudományos Gyűjteményben jóval Edvi Illés Pál cikke előtt (1822., IV. k.). Ő a hazai más népekkel (szlovák, német, ruszin, szerb stb.) való hasonlítás alapján egy-egy tulajdonságra vonatkozóan jel-

lemez. Egy másik szerző – *Kovácsóczy Ádám* – ugyancsak a Tudományos Gyűjteményben terjedelmes cikkben értekezik a magyarságról. Írásának címe jelzi azt a problémát, ami az akkori szemléletet meghatározta: *Mi az oka, hogy a' Külföldiek, és Hazánkban lakó Idegenek többnyire balul itélnek a' Magyar Nemzetről* (1882. IX. k.). Tényként írja, hogy más népek a magyart *„idomtalan, faragatlan, tudatlan, vad nemzetnek"* tekintik.

Az ehhez hasonló vélemények a XIX. század elején szinte általánosak. Nem véletlen tehát, hogy Edvi Illés Pált is foglalkoztatta ez a kérdés és a harmincas évek közepén ő is választ igyekezett keresni arra, hogy valójában hogyan és miképpen jellemezhető a magyar nép. Olyan művet kell írni a magyarságról, amely számos szempont alapján megállapítja, hogy mi a magyar, mi tekinthető egyértelműen magyarnak, milyen jellemző jegyek azok, amelyek csak a magyar népnél ismeretesek, mert *„a' nemzetiség leírásában csak az jöhet tekintetbe, a' mi valóban eredetileg magyar és nemzeti"*. Az ilyen munka nem alapulhat etnográfiai szemléleten, *„mert az ethnographia ugy rajzolja a' népet, valamint azt találja, minden divatozó szokásaival és tulajdonival; azzal semmit nem gondolván, ha eredetiek e' azok avagy kölcsönzettek, egyedüli sajátsága e' a' nemzetnek, vagy közösek más többiekkel is."*

Ebből nem csak az tűnik ki, hogy az etnográfia a XIX. század első felében nem azonos a későbbi, mai jelentéstartalommal, hanem az is, hogy Edvi Illés Pál már világosan felismerte az etnikai sajátosságok – mai gyakran használt terminológia szerint az etnikus specifikumok – vizsgálatának és meghatározásának szükségességét. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzeti vonásokat a *„köznépnél"* kell keresni, mert *„a' nemzetiség leg épebben"* ott maradt fenn. A vizsgálathoz Edvi Illés Pál olyan kérdéscsoportokat állított fel, amelyeknek a szempontjaival évtizedekkel, majdcsaknem száz évvel megelőzte a kérdőíves néprajzi kutatást. (Hasonló szempontokat a XIX. században *Greguss Ágost* adott a népköltészet gyűjtésére való felhívásban.)

Melyek azok a kérdéskörök, amelyeket Edvi Illés Pál a gyűjtőknek és a nemzet-karakterről készítendő munka megírójának ajánlva fontosnak tekint?

A nyelvet veszi elsőként. Nem nyelvészeti a szempont, hanem folklorisztikai: példabeszédek, közmondások, szólások vizsgálata. E körbe tartozónak veszi a népdalokat is. A példabeszédekre *Dugonics*ot említi, megjegyezve, hogy a két kötet anyagának a fele nem magyar. Ajánlja *Szirmay* könyvét, a *Hungaria in parabolis*-t. A népdalokkal kapcsolatban sajnálkozva írja, hogy a népdalok *„óhajtott gyűjteménye még mindeddig hiányzik nálunk"*. Dicsérőleg utal

az angolokra, akik már kinyomtatták dalaikat. Az e körbe tartozó anyagról a nyelvvel összefüggésben írja: *„ebben fekszik nemzetiségünk legnagyobb ereje”.*
A folklór területére tartozó témákat három csoportba sorolja. A *Népinnepek* cím alatt néhány, magyarnak tekintett jellegzetes alkalmat említ: aratáskor a kalászkoszorú átadása; bíróválasztás; bihari leányvásár; Balázs- és Gergely-járás. Ez utóbbihoz közli a diákok kántáló versét. Néhány *„nevezetesebb szokást”* sorol fel: a toborzásról, verbunkról jó leírást nyújt. Mint sokan mások jóval később is, magyar eredetű táncnak tekinti a verbunkost. (*Réthei Prikkel Marián* magyarság táncairól írt munkájának (1924) egyébként gazdag irodalmában nem szerepel.) További példák: mészárosok öreglegény választása; tyúkverő; halotti tor és paszita. Úgy véli, az utóbbi kettő *„alig igazi nemzetiek”.* A *Babonák* cím alatt számos hiedelmet, szokást, hiedelemalakot sorol fel és ajánl figyelembe. Ír a boszorkányokról, a garabonciás diákról, temetési szokásokról, hiedelmekről, az aprószenteki korbácsolásról, említi a nagypénteki mosdást, a húsvéti öntözést, a Szent Iván-napi tűzrakást és más szokást, hiedelmet, amely a nemzeti karakter megrajzolásához fontos. Leírja a *Luca-ostor* készítését. Erről nem tesz említést a néprajzi irodalom. A legények Luca napján ostor fonásába kezdenek. Minden nap tesznek rajta egy műveletet karácsony estig. Akkor az ostorral a falun végig *„durrogtatnak”.* A Luca ostor *„hatós szer a boszorkányok ellen”.* A *Gyermekek' játékaik és más mulatságok* c. témakörben nemcsak a gyermekek játékairól ad rövid ismertetést, hanem itt említi meg a farsangi, fonóházi játékokat és mulatságokat. A fonóban *„pipáznak, beszélgetnek, mesélnek, tréfákat űznek. Itt olvashatnak … Istóriák, Argirusról, Stilfridről, Markalfról… itt találni Rontó Pált, a' Hármas Históriát… itt hallani találós meséket, köznépi danákat… és sok paraszti tréfákat”.*
A gyűjtési, feldolgozási iránymutatójában Edvi Illés Pál néhány fontosnak tartott tárgyi néprajzi kérdésre is felhívja a figyelmet. Így szól a gazdálkodás, a termények, étel-ital és viselet nemzeti karakterre utaló vonásairól.
Edvi Illés Pál célirányos kutatásra és a tematikus feldolgozásra példát ad. Észrevette azt is – szól róla –, hogy vannak olyan *„danák, amelyek nem tiszta fülekbe valók”.* Bizonyára nem véletlenül utal rá. Ezek is árnyalják a köznép ismeretanyagát.
Edvi Illés Pál tanulmánya a magyar folklór, néprajz tudománytörténetében kiemelkedő jelentőségű. Elsősorban azért, mert szinte az egész magyar népi kultúrára – tárgyira és szellemire egyaránt – tekint, felismerve azt, hogy a magyar népi műveltséget, a nemzeti karakter jellemző jegyeit a nép hagyományainak összességében kell keresni és vizsgálni. Ösztönösen ráér-

zett arra, hogy a köznép (jobbágy, paraszt, kézműves) alkotja a nemzetet, s ha azt akarjuk tudni, hogy mi a magyar, akkor figyelmünknek erre kell irányulni, mert csak így kaphatunk hiteles képet a magyarságot jellemző jegyekről.

Edvi Illés Pál tanulmányának megjelentetését követően is számos cikkben közölte néprajzi megfigyeléseit. Nem beszélhetünk egy-egy téma részletes feldolgozásáról, de azok a példák, amelyeket röviden vagy részletesebben bemutat, hitelesek és fontos adalékul szolgálnak a XIX. századi népi kultúra vizsgálatához. Több olyan cikket írt, amely az ünnepekről, azokhoz kapcsolódó szokásokról szól. Lelkészi érzelemmel meditál a vasárnap eredetéről, a vallási és népéletben való fontosságáról. Érdekességként említi meg, hogy hazánkban egyetlen helységnévben sem szerepel vasárnap, ellenben szombat és más köznap számos helynévben előfordul. A vasárnapot az emberek a hetedik napként tisztelik. A hetes szám a népek hagyományában megkülönböztetett számként szerepel. A hetedik napra helyezett vasárnapot a keresztények mindig nagy tiszteletben tartották. Szent István vasárnapra dologtiltást rendelt el: *„ha valaki ezen a napon vonós marhákkal dolgozik, attól ökrei vétessenek el és áruk osztassék ki a szegényeknek”.*

A Vasárnapi Újság hasábjain a nagy egyházi ünnepekről – húsvét, pünkösd, karácsony – elmélkedik, történeti adatokat, népszokásokat említ. Húsvét kapcsán főleg a tojásról, a tojásfestésről ír. A tojást az élet jelképének tekinti: Arisztotelészt idézi: *„Mind, ami él, tojásból kél”.* A piros tojás készítésének az eredetét a kereszténység előtti időkre vezeti vissza. A pogány népek a tavasz kezdetekor színes tojásokkal kedveskedtek egymásnak. A színes tojás a kereszténységnél is tavaszi ünnephez kapcsolódik. Ez az ünnep Krisztus feltámadásának az örömünnepe. A hosszú böjt után tojás is fogyasztható és *„örömszínre megföstve s kicifrázva”* ifjú szerelmesek egymásnak adják és gyermekeket ajándékoznak meg vele.

A karácsony ünnepéről hosszasabban értekezik. Néprajzi szempontból a karácsonyi pulykaevés szokása érdemel figyelmet. Az írásból kitűnik, hogy a magyarok karácsonyesti ételei között a pulyka nem szerepelt. Erről Edvi Illés a spanyolok nemzeti szokásaként beszél. Madridban karácsonykor minden háznál pulykasült van az ünnepi asztalon. A sült pulyka nem sok idő múltán a múlt század második felében a magyar polgárok karácsonyi vacsorájának is hagyományos étele lett.

Egy kisebb cikkben foglalkozik a farsanggal. A farsang minden európai népnél a házasodás, a szórakozás időszaka mind a köznépnél, mind az úri rendben levőknél. A mulatság különösen farsang végére – a magyaroknál

húshagyókeddre – jellemző. Ekkor álarcos, lármás utcai felvonulásokat tartanak, tivornyáznak, esznek, isznak az emberek. A nem keresztények szinte borzadva nézik az európai népek farsangi szokásait. Ide kapcsolódóan Edvi Illés egy *„korábbi időkből"* való adomát említ:

> *„A párisi török követ, ki látván Párisban a Carnevalt, és az utána következett hamvazó szerdai ceremóniát, így írt haza Konstantinápolyba egy barátjának: Van az évnek egy bizonyos része, midőn a franciáknak elmegy az eszök; és néhány hét múlva, egy arra rendelt napon, port hintenek a fejökre, mely által eszöket ismét szerencsésen visszanyerik."*

Népmonda nyomán a Vas megyei két Mesteri nevű falu nevének eredetét magyarázza. Bemutatja a szőlővel, gyümölcsfákkal gazdagon telepített tájat, a Ság hegyet, amelyen sziklabarlangban egy remete tanyázott, akiről *Vas Pál lyukjá*nak nevezték el. A hegy tetején az ormon körben egy téglaépítésű fal romjai láthatók. Erről *„a nép szájában az a monda van elterjedve, hogy oda Vak Béla* (uralk. 1131–1141) *akart régenten mulatókastélyt építeni"*. A munkálatokhoz német mestereket hívatott. Az építés elkezdése után röviddel a király Fehérvárról oda látogatott. Úgy tapasztalta, hogy a hely megközelítése nehéz, a munkát abbahagyatta. A kőműveseknek azonban ígérete szerint a Ság hegy alatt birtokot adományozott. A munkások főnökét *Meister*nek hívták. Róla nevezték el azt a falut, amelyet a német kőművesek alapítottak *Meisterdorf*nak. Az alapítók utódai elmagyarosodtak, a falu neve *Mesteri* lett. Később közelben egy másik falu is létesült. Így az egyik Felsőmesteri, a másik Alsómesteri nevet kapta. A német lakosok magyarrá váltak. A régi matrikulákban német nevek szerepelnek, de Edvi Illés idejében már magyarra fordított családnevek (*Hoferből* Udvardi, *Königből* Király stb.) ismeretesek.

Hasonlóan faluismertetést ad Zalaistvándról. A Zala folyó menti mintegy 700 lélekszámú község lakossága földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Nagycsaládi közösségben élnek. Az *„életmodor ősrégi pátriarchai"*. A családfő – nem mindig a legidősebb férfi – vezeti, irányítja a ház népét, a munkát. A falu lakosai becsületesek, tisztességesek, egymást segítik a mezei munkákban, építkezésben és egyéb közös feladat végzésében. Mindnyájan vallásosak, buzgón járnak a templomba, gyermekeik szorgalmasan tanulnak. Házasságkötés egymás között történik, a legények más faluból nem nősülnek, így az egész falu lakossága egymással rokonságban áll. Nagy és népes lakodalmat tartanak, amely vasárnap kezdődik és kedden

végződik. Zalaistvánd ideális faluként jelenik meg az olvasó előtt, s a vidéki élet romantikáját sugallják a következő hangulatos sorok: *„Reggelenként a csordás a teheneket trombitával hívja ki a legelőre, a kondás pedig az ő sertésállatainak a fülébe kürtölni szokott”.*
Edvi Illés Pál Nemesdömölk lelkésze Kemenesalja népét figyelve így ír: *„egyházi hivatalban megőszült író lévén, természetes dolog, hogy minden tárgyat és eseményt észrevétlenül papos szemüvegen is szoktam nézdelni”.*
Amikor a népi, nemzeti jelleget mutató hagyományok megőrzésére hívja fel a figyelmet, a károsnak vélt szokások ellen hadakozik. Így pl. felfigyelt arra, hogy a szülők gyermeküknek a keresztelés alkalmával rendszerint négy-öt, de gyakran tíz pár komát hívnak. Ezt rendkívül rossz szokásnak tartja. Ilyen sok keresztszülőt a gyermek nem tart számon, nem is ismeri meg őket. Elegendő lenne egy-két koma, aki támogatásban tudná részesíteni a gyermeket, ha arra annak szüksége van. A nagy keresztelő a sok komával súlyosan megterheli anyagilag a szülőket. Fölösleges és értelmetlen az olyan kiadás, amely a lakomázást és a tivornyázást szolgálja. A paszitán, a lakodalmon és a halotti toron való nagy lakmározást már egy 1784. évi helytartó tanácsi rendelet eltiltotta. Két szólást idéz: „*A sok komaság nem gazdagság; Aki mást komának hív, tartsa kötve a maga tyúkjait.”*

A kemenesaljai nép másik rossz szokásának tartja, hogy a leányok bekötik a fejüket. A gyermeklány és az eladó sorban lévő hajadon egyaránt „beburkolja” a fejét télen, nyáron, házban és házon kívül egyaránt. Ezt természetellenes viseletmódnak tartja. Az asszonyoknak viszont kötelességük a fejüket bekötni. A Szentírás a férjes nők hajadon fővel való járását tilalmazza (I. Kor. 10,11.), a leányoknak azonban szabadon kell hagyni a fejüket. A haj a leányok legfőbb ékessége, amelynek az eltakarásával nem lehet tudni, ki a hajadon és ki a férjezett nő: *„Kemenes-alatt templomban, vásárnap, mennyegzőben, ember nem tudja, melyik a hajadon és szabad állapotú, ki a férjezett”.*
Hasonlóképpen ír, némileg más összefüggésben *A nők fejviseletéről valami* c. cikkében. A nők új divatba jött szokása ellen üzen hadat. Az úri renden lévő nők a hajukat nyíratják. Ez nem magyar nemzeti szokás. Azok az úri, városi nők, akik nyíratják a hajukat, a francia nőket utánozzák. Ne tegyék, térjenek vissza a nemzeti hagyományhoz.

> *„A köznép a nemzeti szokásokat hívebben megőrizte, mint az elfinomult úri rend. Pórnő a haj megnyírásától utálattal visszaborzad, mert ahhoz becstelen eszmeáramlat társul.”*

Igen figyelemre méltó Edvi Illés Pál *Zsidó-iskola, az az: mit tanulhatunk a zsidóktól* című írása. A cím alatt olvassuk: *Farsangi merengés*. Ezzel talán azt akarta jelezni, hogy csak meditál olyan kérdésről, amely a közvéleményt foglalkoztatja ugyan, de bizonyára eltérőek róla a vélemények. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a sok pozitívum, dicsérő szó mellett kritikai megjegyzéseket is tesz. A zsidók iránti tiszteletet, megbecsülést egyértelműen kifejezi írásának befejező soraiban:

> *„Fogadják pedig magyarhoni zsidó atyámfiai e merengést tőlem irántuk viseltető figyelmem és becsülésem zálogául, mellyel e tárgyban is az igazságnak hódolni, és a közjó emeléséhez egy morzsát hozhatni gondoltam".*

A *Zsidó-iskola* cím és az alcím világosan kifejezi azt, amit Edvi Illés Pál a magyar embernek ajánlani akar: *„tanuljunk a zsidóktól"*. Elsőként említi a kereskedést. A zsidó kitűnő kereskedő, gyarapszik általa. Vegyünk példát róluk, *„vetkőzzük le azt a balítéletet, hogy a kereskedés valami szégyenletes dolog"*. Másik erény: a zsidók józanul élnek, mértékletesen táplálkoznak. E tekintetben is felülmúlják a magyarokat. További erény: a zsidók gyermekeiket szorgalmasan taníttatják: *„tanulnak a zsidó gyermekek folyvást is szünet nélkül tél-en-nyáron"*. Ezzel szemben a magyar gyermek taníttatására szinte kényszerítő eszközöket kell alkalmazni, sok szülő gyermekeit egyáltalában nem járatja iskolába (1857!). A farsang kapcsán jut eszébe a nősülés! A zsidók házasságkötéskor anyagi javaikról szerződést kötnek. A magyar ember, kivált a nemes, ezt méltatlannak tartja, pedig a szerződéssel *„a házasok között számtalan pörpatvar meggátoltatik"*. Éppen ezért *„tanuljunk a zsidóktól házasodni és házasítani, férjesülni és nősülni"*.
Edvi Illés több fontos tanulmánya a Tudományos Gyűjtemény köteteiben jelent meg. Az első 1822-ben Edvi *Illyés* Pál név alatt egy rendkívül érdekes céhszokást mutat be. Ez a *dékánmester* választáskor rendezett *lúdnyakszakítás*. Az eseményt helyszíni megfigyelés nyomán mutatja be. (Cikke végén zárójelbe tette: *„Iró látta 1813."*) Tudomásunk szerint ez az első magyar nyelvű közlés erről a mészároslegények körében nagy területen elterjedt szokásról. (Korábban Simplicissimus a 17. században a Kassa környéki Messe-Miszlóka nevű helységből írja le.) Edvi Illés a szakolcai (Nyitra m.) mészárosok lúdnyakszakítását ismerteti. A szertartás nagy eseménynek számít és népes közönség előtt zajlik. A piactéren a községháza emeleti ablakán egy pózna végére kötözött ludat dugnak ki. Az állatot fejjel lefelé, erős zsinórral betekerve függesztik a rúd végéhez. A feladat az,

hogy a mészároslegény fogaival bontsa ki a köteléket és ragadja el az állatot. Először a dékánmester próbálkozhat. Lovával a lúd alá léptet. Megragadja az állatot. Alóla a lovát elvezetik. Kezével, fogaival igyekszik a zsinórt kibogozni. Ha már nem bírja tartani magát, int, a lovát alája vezetik, s eltávozik. Következnek a többiek, mindaddig, amíg sikerül a ludat a póznáról leoldani és elvágtatni vele. A győztes lesz a következő dékánmester, a mészárosok első legénye.

Néprajzi szempontból fontos közleménye jelent meg úgyszintén a Tudományos Gyűjteményben *A' Magyar Parasztok lakodalmi szokásaik* címmel (1827). Kapcsolódik B. S. *(Balogh Sámuel)* írásához, amelyet a Tudományos Gyűjtemény ugyanazon év korábbi (III.) kötete közöl. A *„gyűjtés"* fogalmát használja, akár a mai néprajzos, amiben a tudatos kutatómunka, a helyszíni megfigyelés fontossága rejlik. A lakodalmi szokásokra vonatkozóan a következő helyeken végzett gyűjtést: *„Tóközben, Rábaközben, Répcze-Mellékén, Somogyban, Nógrádban, Pest és Veszprim vármegyékbe valék szemmel látó tanuja az efféle paraszti szokásoknak."* A háztűznézéstől a menyasszony ágyba fektetéséig végig halad a házasságkötés, a lakodalom mozzanatain. Ő is enged a vőfélyversek csábításának, s azok közlésével illusztrálja a lakodalom menetét. Értékét azonban eredetisége emeli, mivel az általa közölt *„vőfél-levelek"* nem könyvből valók, amelyek *„más újítások jobbára és nem régi eredeti formulák"*.

Edvi Illés Pál Tudományos Gyűjteményben megjelent egyéb írásaiban is vannak néprajzi adatok. Öt évig volt, 1818-tól Nagyenyeden (Sopron m.) lelkész, ahonnan a levelekben számol be élményeiről, tapasztalatairól, a lakosság életéről, foglalkozásáról stb. A leveleket, amelyeket Szecsődy János Veszprém megyei biztosnak írt, a Tudományos Gyűjtemény *Répcze mellékének rajzolatja* címmel közölte. *„Áldott és eleven"* vidékként mutatja be Répce környékét, amelyet *„itt azon Helységeket hívják mindösszvessen, mellyek Soprony Vármegye délesti szélén Himodol, vagy leginkább Cziráktol fogva, melly körül Répczénk a' Rábával öszveszakad, is nevesztetett lészen, nyugott felé Klastromig és fel a' Németségig szélyt feküsznek, a' Répcze folyó ágazati között és körül. Lovakon hosszában is fél nyári napi járó föld csak."* Oda kékellenek a Somló és Ság hegyei. A táj *„czimere"* a termékeny gabonás föld, a zsíros rét, gyümölcsös kevés ugyan, de a *„Piroska-fej"* és a Kőszeg környéki *„német szomszédok"* késő ősszel almát, körtét szekerekkel szállítanak, faluról falura járva gabonáért cserélik. Árusok és vándor iparosok más vidékekről is mennek a Répce melléki falvakba. Így pl. az *„égetett italaikat"* áruló hiencek, szlovák olejkárok, drótosok, „üveges tótok". A Felvidékről őrlő köveket, a Balaton

mellékéről pedig boraikat árulók jelennek meg. A helybeli nép foglalkozására, karakterére vonatkozóan tömör jellemzést ad:

> *„e' vidéket különös vágatu emberek lakják… az alolról felutazó a Répczén általjön, és Soprony Vármegyébe lép, azonnal veheti észbe a' Répcze Melléki szellemet,"* majd a nyelvi sajátosságok bemutatása után írja: *„a' Répcze Melléki ember, különössen a' ki kereskedik, hajtogat, szekerez, vagy az alföldi pusztákra nyomtatni jár, megfordul az Országnak legmeszszebb alsó részeiben: de akárhány közül is könnyü ráesmerni. A közember apró lovakon jár, egyenes oldalu rövidke szekéren, mellynek haslófája nincsen; maga az ember jobbára posztó ruhás, kék vagy zöld szinekre; köpönyeges; még szüre is köpönyeg formáju; kalapja tompa pupos; nemességében nemzeti büszke, de egyszersmind fölöttébb kényes is; szélcsapó, mágáért kitenni szerető; főképpen pedig mint már mondám, beszédében udvari és tudóska, – magyarságát, nem is emlitvén."*

Mindezekkel a példákkal hasznosan járul hozzá az azóta eltelt több mint száznyolcvan év változásainak a vizsgálatához.
Néprajzi szempontból figyelemre méltó értelmezése a köszöntésformákkal foglalkozik, amint írja: *„a' nemzetit vizsgálja; a' köznépnél szokásban vett köszöntésekben"*. A népi, nemzeti jellegzetességek jegyei közé sorolja a köszöntést, az emberek egymást üdvözlő kifejezéseket, a találkozáskor és távozáskor, búcsúzáskor mondott formulákat. Ajánlja a más népek köszöntésformáival való összevetést, amely nyomán a népekre vonatkozó jellemző jegyek megállapíthatók. A magyar ember a *jó nap, este, éjszaka* kívánásra a *fogadj isten* formulával válaszol. Ez találkozáskor kérdéssel folytatódik: „mint van kegyelmetek?, mint szolgál az egészség?" A válasz: *„Nekem is hálá Isten; hát oda haza valók mint vannak?"* A *jó reggel* köszöntés további jó kívánságokkal egészül ki: *váljon egészségére az éjszakai nyugodalom, Isten viszonozzon több békességes napokra is*. Nem tartja helyesnek a köszöntéshez kapcsolódó csókolást. Ezt eltörlendő szokásként említi. Csak a családtagok között tartja elfogadhatónak, de azok között is csak elváláskor vagy ünnepek alkalmával. Kitér a káromkodásra és a szitkozódásra is: *„a mi ellen-társa a' köszöntésnek"*. Idézzük a már akkor is szomorú tapasztalatot: *„édes magyar nemzetünk felöl tegyünk egy sajnos vallomást, hogy szitkosságban ez, fájdalom! Minden egyéb nemzeteket fölül halad."* A káromkodással, szitkozódással kapcsolatban javasolja, hogy azokat *„a' ethnographiai ügyességgel"* célszerű lenne összegyűjteni és *„könyvben is együtt látni"*.

A Tudományos Gyűjteményben megjelent két cikkét említjük meg. Mindkettőnek van néprajzi vonatkozása. A kalendáriumokról szóló értekezésében áttekintést ad az időszámítás különböző népeknél való történetéről, a kalendáriumok kialakulásáról, a nap, a hónap, év beosztásáról, a kalendáriumok vegyes tartalmú fejezeteiről stb. Felsorolja az ünnepeket, azoknak az évi időrendi besorolását, a jeles egyházi alkalmak sorrendjét, a hónapok elnevezésének változatait kultúrtörténeti tekintetben, illetőleg a magyar kalendáriumok összefüggésében. A kalendáriumok tartalmáról szólva elítélően nyilatkozik az időjárási, asztrológiai jövendölésről, amelyet *„szemtelen ámításnak"* tart. Hasonlóképpen károsnak tekinti a kalendáriumokban a holdjárással kapcsolatos babonákat, amelyeket – amint tapasztalatból tudja – a lelkészek („lelki tanítók") a *„Katedrájokról hivatalosan kihirdetgetik mindenkoron"*. Felsorolja, melyek azok a hasznos tudnivalók, írások, amelyek a kalendáriumban a nép, a közember számára valók. A magyar történelemről szóló írások mellett említi a dalokat, anekdotákat és találós meséket is, mondván, hogy a kalendárium több legyen „hitvány idő töltésnél" mert *„a' Kalendáriom még maga az egyetlen egy könyv, mellyet a' Magyar… minden időben fog vásárolni és olvasni"*.

A másik cikk, amelynek néprajzi vonatkozásai vannak, a jövendőmondásról, a jóslásról szól. A témához való hozzáállása az első mondatból kitűnik: *„A' jövendők megtudására vágyódás az emberi léleknek egyik legrégiebb és legveszélyesebb nyavalyája."* Számos történeti, bibliai és egyéb példát említ. Az emberek hisznek a jóslóknak, a helységről helységre járó jövendőmondóknak, *„az oláh czigányok által mondott"* jövendölésnek, a jósló leveleknek, amely irományok számtalan másolatban közkézen forognak. Az álomból való jóslás is igen népszerű: *„álom-magyarázó könyv országszerte majdnem minden közrendű háznak egyik szükséges butora"*. Edvi Illésnek ez a cikke is fontos forrásul szolgál e téma múltjához és jelenkori kutatásához.

Edvi Illés Pálnak több mint 250 cikke és több mint húsz önálló kötete jelent meg. A könyvek közül az *Első oktatásra szolgáló kézikönyv*… több kiadást megért munkája néprajzi példái révén forrásanyagként is rendkívül fontos. A kötet hosszas ismeretek tára az iskoláskorú gyermekek és tanítóik számára egyaránt. Korábban a *Hármas Kis Tükör* szolgált tananyagul, illetőleg *Láczai József* 1793-ban megjelent *Oskolai tanitó könyve*, de az már *„kevés kezekben forog, elidősült és hiányos"*. A hiány és a szükség nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Marczibányi Lajos táblabíró javaslatára, díjtételére az Akadémia a pályázatot 1835-ben kiírta *„olly vezérkönyvre",* amely a *„tanulóknak szükséges tudnivalókat legkielégítőbben összefoglalná"*. A beküldött 11

pályamű közül Edvi Illés Pál munkáját érdemesítették a megjelentetésre. A 664 oldalas kötet 1837-ben jelent meg. Edvi Illés a bevezetésben, az ún. kalauzoló beszédben írja, hogy a kézikönyvet a *„honi kedves magyar köznép számára írta”*. Ez az első olyan *„oskolai kézi-könyv”,* amely nyújtja *„mind azon tanulmányok gyűjteményét, mellyeket falusi magyar oskolákban tanitani szükséges és hasznos…, köznépi gyermekek eddig efféle rendes könyvnek hijával voltak, és most kapják azt kezeikbe legelőször.”* A szerző törekvése az iskolai oktatáson is túlmutat. Világosan kifejezésre jut ez a következő sorokban:

> *„Egyik fő czéljául akarta pedig tenni a’ szerző azt is, hogy nemcsak az oskolának, hanem a’ való életnek is írjon; az az: hogy a’ falusi magyar ifjuság’ kezébe egy uttal olly könyvet adjon, mellyet az, – magának tanuló korában megszerezvén – mind oskolában, mind utóbbi teljes életében használhasson; és embernyi ember-korában is, mint épületes házi-könyvet forgathasson.”*

A *Kézikönyv* különböző témakörű fejezeteiben nagyszámú néprajzi példa, tanításhoz kapcsolódó folklór adalék olvasható, mint pl. *találós kérdések, mesék, közmondások, szólások* és *hiedelmek*. Edvi Illés közli a gyermeki szeretet példájaként az *apját megmentő lány* ókori monda folklór változatát, erkölcsi tanításként az Arany ABC-t, a szórakoztató szövegek között a *hidas játékot (Lengyel László)*. A *gazdaság-tudomány* fejezetben hasznos tanácsokat ad a gazdálkodásra, földművelésre, állattenyésztésre. Felsorolja a fontosabb gazdasági eszközöket, azok népi terminológiáit stb. Az *egészség-tudomány* címszó alatt népi gyógyító eljárásmódokat is közöl.

Edvi Illés Pál munkássága több tudományágat érint. Széles látókörű, művelt ember volt. Érdeklődése a társadalomtudomány majd minden területére kiterjedt. Cikkeket, értekezéseket írt a nevelésügy, a történettudomány, nyelvtudomány, vallástörténet, természettudomány különböző témaköreiből.

Amint az áttekintésből kitűnt, a népi kultúra – a köznép műveltsége – behatóan érdekelte, nagyszámú közleményben foglalkozik vele, adatokat, példákat említ, saját gyűjtéseit, megfigyeléseit közli. Írásai a kor tudományosságának a szintjén állnak. Bölcseleti, természettudományi stb. értekezései felett eljárt az idő. Ez is oka lehet, hogy a tudománytörténet majdcsaknem elfelejtkezett róla. Pedig nagy elismeréssel lehet és kell szólnunk a korszakos jelentőségű oktatásra szolgáló kézikönyvéről. A maga nemében páratlan pedagógiai munka a XIX. század elején.

Bár önálló néprajzi, folklór munkát nem adott ki, de a különböző közleményeiben, értekezéseiben, az oktatási kézikönyvben közölt nagyszámú néprajzi, folklorisztikai adat, példa együttesen a néprajz történetében rendkívül jelentős eredménynek tekinthető. Ha csak a *Miben áll a Magyar-Nemzetiség?* címen megjelent gondolatébresztő, figyelemfelhívó, gyűjtésre, kutatásra irányt mutató cikket írja, nevét a nagy elődök közt kell említeni. Ő sokkal szélesebben, több irányból látta – vidéki helyzeténél fogva is – a népi – a köznépi – kultúrát, a néphagyományt, mint azok – az egyébként érdemes – szerzők, akik a XIX. század elején egy-egy témakörben (mese, monda) könyvet publikáltak. Itt föltétlenül szükséges hangsúlyoznunk, hogy Edvi Illés Pál néprajzilag fontos munkái az 1820-as években, az 1830-as évek elején jelentek meg, tehát jóval a Kisfaludy Társaság működése, Ipolyi, Erdélyi munkássága előtt. Későbbi – a szabadságharc utáni – számos írása is hasznos forrásul szolgál a néprajzi, honismereti kutatásokhoz.

Edvi Illés Pált méltán soroljuk a XIX. századi magyar néprajzi törekvések jelentős képviselői közé. *Bartucz Lajos* írta 1936-ban: „amit ma *hungarológiá*nak, *magyarságtudomány*nak nevezünk, valójában Edvi Illés Pál az első hirdetője, sőt igazi megalapítója."

[JEGYZETEK, HIVATKOZOTT ÍRÁSOK: *Miben áll a' Magyar-Nemzetiség?* In: Magyar Hazai Vándor 1835. Minden rangú és rendű olvasók' számára, (szerk.: *Károlyi István*), V. 1835. 51–60.; Újra közölte: *Madarassy László*: Ethn., XL. 1929. 208-216.; A Vasárnapi Újságban megjelent cikkek: *A nők fejviseletéről valami*, 1854:240.; *Helynevek magyarázója,* 1854:282.; *Kemenes-alji rossz népszokások,* 1854:380.; *Zsidó-iskola,* 1857:30–31, 38–39.; *Zala-Istvánd,* 1857:103–104.; *Mi a farsang?* 1857:8. sz.; *A húsvéti tojásfestés,* 1857:125–126.; *Pünkösd,* 1857:197–198.; *Vasárnap,* 1857:289–290.; *Karácsony ünnepe,* 1857:561–562.; A Tudományos Gyűjteményben közölt írások: *Dékánmester-Választás A' Mészárosoknál Szakolczában,* 1822. VII:119–120.; *A' Magyar Parasztok lakodalmi szokásaik, 1827. XII:3–25.; Rhapsodiák a' Köszöntésformulákról, 1828. V:50–61.; Kalendáriom' magyarázatja, és még valami a' honni Kalendáriomokról.* 1824., 1829. V:63–96.; *Históriai Esméretek a' Jövendő-mondás Mesterségéről,* 1831. XI: 71–88.; *Répcze mellékének rajzolatja, Töredékek Levelekben.* In: Szépliteraturai Ajándék (a Tudományos Gyűjtemény melléklete), 1823:3–16.; Az iskolai könyv teljes címe: *Első oktatásra szolgáló Kézikönyv, va-*

gyis a' legszükségesebb tudományok' öszvessége vallási különbség nélkül minden néptanítók' 's tanulók' számára készült, 's a' Magyar Tudós Társaság által első rendű Marczibányi Lajos jutalommal koszoruzott pályamunka. Írta Edvi Illés Pál, nemes-dömölki evang. Prédikátor, esperesi oskolaügyelő, a' Dunántuli ev. Superintendentia' levéltárnoka, 's a' Magyar Tudós Társaság' levelező tagja. Buda, 1837.; Kis közlése férjrejósló katicabogár röpítésről: *Adalék a népszokások ismeretéhez*. In: Új Magyar Múzeum, X. évf. II. k. 1860. 430.; Népdalgyűjtése angolul: In: *John Bowring:* Poetry of the Magyars. London, 1830. Edvi Illés Pál értékeléséhez: *Paládi-Kovács Attila*: Néprajzi törekvések a reformkorban, Ethn., C. 1989. 116–117.; *Kósa László*: A magyar néprajz tudománytörténete, Budapest, 1989. 63–64.; *Bartucz Lajos*: A magyar nemzetismeretről, Ethn., XLVII. 1936. 17–18.]

6-7.

A gyűjtési felhívások és a szabadságharc előtti reformkor eredményeként megjelent az első népköltészeti gyűjtemény, a népdalokat és meséket tartalmazó *Népdalok és mondák* három kötete **ERDÉLYI JÁNOS** szerkesztésében.

Erdélyi János a XIX. századi népköltészeti kutatás kiemelkedő személyisége Erdélyi János, aki munkásságával nemcsak a néprajztudomány, hanem az irodalomtudomány elismerését is méltán kiérdemelte, sőt, ez utóbbi őt a költészet megújulását elősegítő, új irányt mutató alakjának tekinti. Az irodalmi, művészeti élet nagy korszakainak a szereplője volt a szabadságharc előtti reformkorban és a Világos utáni önkényuralomból való ébredés időszakában.

Erdélyi születésekor a haza és haladás jelszava a magyar társadalom széles körének jelszavává vált. A polgárosodási törekvések érlelődtek. A nyelvújítást követően az irodalom is megújulásra várt. A felvilágosodásban jelentkező népiesség a klasszicista áramlat folyamában fokozatosan áthajlott a romantikába és a népköltészet felfedezésével új műköltészeti eszmény kezdett kibontakozni.

A népköltészet példaként való felmutatása a műköltészet megújulását célozta. A népiesség érvényesülése az irodalomban a nemzetté váló nép felemelésére irányult és a polgáriasodási törekvést szolgálta: „mikor az iskolázatlan népet költészete után becsüljük – mondta Erdélyi –, annyit tesz, hogy polgárilag is fogjuk, mert a kettő együtt jár."

A nép felé forduló értelmiség jelentős szerepet vállalt az 1830-as, 40-es években a parasztság felemelkedésére irányuló mozgalomban. Ez még inkább kifejezésre jutott az önkényuralom évei után. Az alsóbb osztálybelieknek, a „népből" származóknak ez elsődleges cél volt. Erdélyi az irodalom terén találta meg a nemzeti-polgári törekvések megjelenítésének, kinyilvánításának formáit, lehetőségeit.

A nemzeti irodalom megteremtéséhez alapvető szükséglet volt a népköltészetben rejlő értékek felfedezésére. Erdélyi felismerte, hogy a nemzeti költészet alapja, forrása a népköltészet, amelynek a megismeréséhez és az értelmiség, írók, költők körében való megismertetéséhez, az elméleti alapvetéshez a népköltészet anyagának a gyűjtését kell elvégezni. Ennek a nagy feladatnak lett fáradhatatlan tudós képviselője.

*

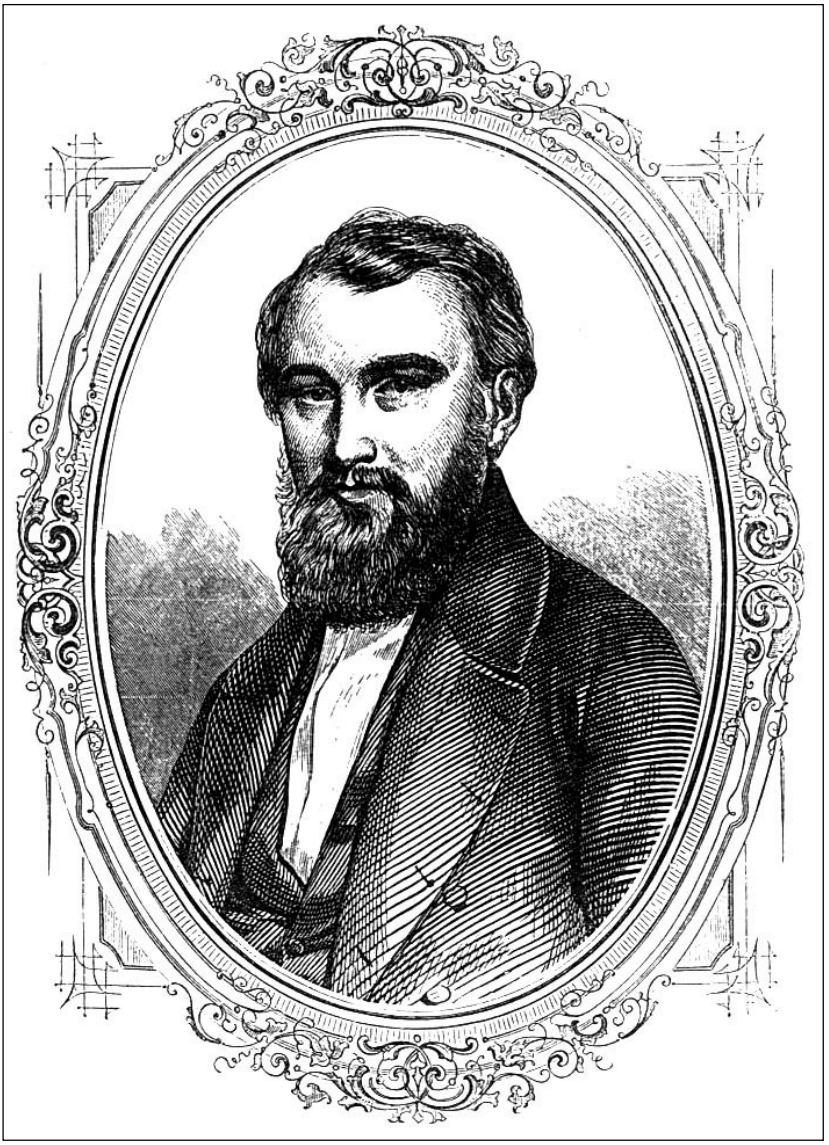

1858

Egy Ung megyei – ma Szlovákiához tartozó faluban – Kiskaposon (Malý Kapuš) született 1814. április 1-jén. Az alig több mint négyszáz lelkes település lakosai földművelők, állattenyésztők voltak. Vallási megoszlás szerint kb. fele-fele arányban reformátusok és katolikusok. Erdélyi a református házaspár hetedik gyermeke. Születésekor már csak három leánytestvére élt. A nagy örömmel várt fiúgyermeket a telkes, szerény gazdasággal bíró földműves szülők nagy gonddal nevelték. A verselgető, értelmes, társai közül magasan kiemelkedő műveltségű apa a fiát a falu szomszédságában lévő nagykaposi református elemi iskolába íratta. A szorgalmas, élénk észjárású, mindenben jeleskedő fiút a nagykaposi református lelkész javaslatára továbbtanulásra Sárospatakra vitték (1824). A taníttatás költségeit a szülők nehezen tudták teljesíteni. Ezért az ifjú Erdélyi az iskolai éveket megszakítva 1830–31-ben a Szabolcs megyei Kemecsén egy földbirtokos (Répássy János) gyermekei mellett vállalt nevelői feladatot. Tanulmányi évei alatt még kétszer kényszerült ilyen szerepre. A Zemplén megyei Cselejen (Čeľovce, ma Szlovákia) a gazdag Kolossy József gyermekeit tanítja. Egy év múlva Sárospatakon befejezi főiskolai tanulmányait. Ezt követően a Gömör megyei Berzétére (Brzotín, ma Szlovákia) megy Máriássy Zsigmond alispán családjához. (*Petőfi* útirajzaiban írja: „Mindjárt Rozsnyó mellett van Berzéte, hol Erdélyi János oly sok szép dalt írt. Én őt nagyon szeretem.") *T. Erdélyi Ilona* Erdélyi János unokája úgy véli, hogy Máriássy fia mellett eltöltött mintegy öt év alatt „a »pórfiú« felszabadul, plebejusból polgár lesz." A Máriássy fiúval időnként Pesten tartózkodik, külföldi, európai körútra mennek. Erdélyi kitűnő ismereteket szerzett németországi, franciaországi, olaszországi, angliai, belgiumi, hollandiai útja során. Visszatérve, Bezétéről Pestre költözött. Ott a már korábban kialakított kapcsolatai és az addigi eredményes működése révén nagy energiával lépett be az irodalmi közéletbe. Költői, írói munkássága akkor már ismert volt. Költőként indult az 1830-as évek kezdetén. Verseit, írásait számos lap, kiadvány (Aurora, Emlény, Atheneum, Társalkodó stb.) közli. Költeményeivel új irányt jelöl, a népköltészet erejével és hangjával vált ki elismerést. Népdal jellegű verseivel röviddel Petőfi előtt jelentkezik. Habár távol áll Petőfi költészetétől, a népköltészet irányába való törekvésével Erdélyi János nagy tiszteletet váltott ki, s a költeményei elismeréseként tagjai sorába választotta a Kisfaludy Társaság 1839-ben. A költő hívatásáról mondja székfoglaló előadásában: „A tenger soha ki nem fogy felhőiből, bármennyi esső esik. Ilyen tenger a

nép az élet – Ha belőle merít a költő, lesz a ki őt hallgassa, seregestül találand megnyilt szívekre mindenkor, ha csak vesztét nem érzi a nemzet. Tehát tanulni a népet, az életet; beállni a tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét veszi, a Jordánba: ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége." Zsáner témájú versei közül utalhatunk olyan sorokra, amelyeknek a változatai népdalokban, nótákban napjainkban is előfordulnak (*Hej élet, juhászélet, Ez ám a gyöngyélet; Én vagyok az, aki nem jó egyedül, Engem ugat minden kutya messzirül; Piros a te kendőd, lobog is, Fényes a te szemed, ragyog is;* stb). Jelentős tevékenységet fejtett ki az irodalmi életben. Tanulmányokat, cikkeket írt, lapokat, szerkesztett, szervezett. Nagy elismerést kiváltó székfoglaló előadást tartott a népköltészetről a Kisfaludy Társaságban. Megbízást kapott az országos népköltési gyűjtés eredményeként beküldött anyag szerkesztésére. Ennek nyomán megjelenik a *Népdalok és mondák* három kötete (1846, 1847, 1848). Erről és a gyűjtés előzményeiről alább részletesen szólunk. A népköltészeti gyűjtemény megjelenésével (pár évvel később a *Magyar közmondások könyvével*, 1851) zárul Erdélyi működésének első korszaka. Munkásságát, az irodalmi életet megtorpantotta, egy időre gúzsba kötötte a szabadságharc bukása utáni önkény. Bár lényeges szerepe nem volt a szabadságharc idején, az osztrák ellenes versgyűjteménye, a *Szabad hangok* miatt eljárás indult ellene. Zemplénben, Cselejen, abban a faluban, ahol korábban nevelősködött, vészelte át a megtorlás időszakát. Ezt követően visszament Pestre, de már csak rövid időre. 1850 szeptemberében érkezik, s Pestről iskolavárosába, Sárospatakra vezet az útja. Kinevezik a főiskola filozófiai katedrájára. A rövid pesti időszak alatt megjelent a *Magyar közmondások* könyve (1851). Kísérletet tett még a népköltészet további gyűjtésére. Ez a hatóság ellenállása miatt kudarcba fulladt (l. alább bővebben). Erdélyi Sárospatakon mint a „bölcsészet és nevelés-tan tanára" a folklórtól távol eső feladatokat látott el, azonban a népköltészet haláláig szívügye maradt. A *Magyar népmesék* összeállítása 1855-ben, a *Válogatott magyar népdalok* kötete 1857-ben, a *Válogatott magyar közmondások* 2. kiadása 1862-ben jelent meg.

Ajánló soraival támogatta egy sárospataki diák – *Pap Gyula* – gyűjteményének a *Palóc népköltemények*nek a kiadását (1865). Buzdítására *Lehoczky Tivadar* összeállított egy gyűjteményt a Munkács környéki ruszin néphagyományból. Erdélyi írta hozzá az előszót 1864-ben. A népköltészet, népszokások gyűjtését diákjai körében szorgalmazta. Még nem töltötte be az 54. életévét, amikor 1868. január 23-án elhunyt.

*

Erdélyi János első jelentős fellépésén a Kisfaludy Társaságban az irodalmi élet neves személyiségei előtt a népköltészetről tartott előadást (1842). Értekezésében a klasszikus irodalomig visszanyúlva elmélkedik a műfaj népi-nemzeti fogalmának értelmezéséről. Jól érzékelhető, hogy a népköltészet mibenlétéről eléggé általános nemcsak a nagyközönségnek, hanem az irodalom művelőinek is az ismerete. A népdalt mint műfajt még nem tudták megfelelően értelmezni. A *Közhasznu Esméretek Tára* a következőképpen határozza meg a népdalok fogalmát (1833): „1. szélesebb értelemben mind azon dalok, mellyek a népnek éneklésül – a szó legtágasabb jelentésében – vannak szánva; 2. szorosabb értelemben a vallási vagy sz. énekeket a népénekektől (világi ének) szokták megkülönböztetni, s ez utolsók alatt azon énekeket értik, mellyek általájában véve nem vallásos tartalmuak s nem a buzgóságot s lelki épülést tárgyazzák. 3. Olly dalok, mellyek a közép vagy alacsony sorsuaktól társaságos körökben, vagy házi mulatságokban, a vigadozás élesztése végett danoltatnak, s mellyek a valódi népkölteményt teszik."

Erdélyi értekezése – székfoglalója – a népköltészetről kezdeti alapvetés a későbbi nagy tanulmányához a népdalokról. Ekkor (1842) úgy vélekedik, hogy még „sokan a népköltészetet nem igen nagyra veszik, s alatta kevesen is értenek többet azon néhány népdalnál, melyet akkor ír a költő, mikor egy két népies kifejezés eszébe jut." A népdalok azonban – mondja Erdélyi – nem a szobában teremnek, „az igazi népköltészet virágkora kivétel nélkül és rendesen megelőzi a könyvirodalmat s azon időkre esik, mikor még nincs literatura."

A bizonytalanságot már önmagában is jelenti, hogy nincs meghatározva a népköltészet fogalma. Etekintetben zavart okoz a nép szó értelmezése. Az alsóbb „együgyü néposztályt" lehet-e annak tekinteni, „mely földet mível, egy héten egyszer vesz tisztát s vasárnap kétszer megy istenházába, ez pedig köznép." Ennek a költészete névtelen, a szerző ismeretlen. „Mert ki írja a népdalokat?" – teszi fel a kérdést Erdélyi. Erre romantikus a válasz. „a nép". Ezt a naív hitet Erdélyi a következőkkel egészíti ki: „Legtöbb esetben csak annyi bizonyos, főleg szerelemdaloknál, fiu-e vagy lány a szerző? Azonban én mi népünk közt tapasztalám, hogy a vidékek egy dalt különbözőleg énekelnek, mi ha egytől került is eredetileg, a szájról szájra való átadásnál igen könnyen toldatik, foldatik szebbé, jobbá vagy ellenkezőleg; végtére sem marad meg oly szüzeségben, mint a szerző gondolá."

Némileg meglepő, ahogy Erdélyi a népdalok szerzőségéről vélekedik. Azonban fontos az a tapasztalati úton való megállapítása, amely a népdalok variálódására vonatkozik. A népköltészetnek – néphagyománynak – ezt a törvényszerűségét korán felismerte.
Erdélyinek ebben a népköltészetről szóló első fontos tanulmányában világosan kifejezésre jut az az eszme, amely szerint a műköltészetnek a népköltészet ad mintát. A magyar irodalomban a XVIII. századtól megfigyelhető népiesség a XIX. század első felében nem kis mértékben Erdélyi János tanulmányainak hatására a műköltészet megújulását segítette elő a népköltészet felfedezése, megismertetése révén. Erdélyi székfoglaló előadásának következő mondataiban a népköltészetről tömör megfogalmazást ad és irányt jelöl a műköltészetnek:

NÉPDALOK ÉS MONDÁK.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG

MEGBIZÁSÁBUL

SZERKESZTI ÉS KIADJA

ERDÉLYI JÁNOS.

PESTEN,
NYOMATOTT BEIMEL JÓZSEFNÉL.
1846.

A

NÉP KÖLTÉSZETE.

NÉPDALOK,

NÉPMESÉK ÉS KÖZMONDÁSOK.

ÖSSZESZEDTE

ERDÉLYI JÁNOS.

PEST, 1869.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

„Miben áll hát a népköltészet ereje? Áll főleg a nyelvben, az átlátszó tiszta nemes előadásban, melyet minden józan eszű és egészséges velejű ember megérthet, élvezhet kénye, kedve szerint. Tehát vegye föl a müvelt költészet a népinek tisztaságát, minden törvénytől független merész szókötéseit, szólásmódjait, életvonásait, melyeket szintaxis, grammatika soha nem igazol, lefordítni pedig szórul szóra fonákság, másként lehetetlen."
Erdélyi egy év múlva (1843. december 30) úgyszintén a Kisfaludy Társaságban a magyar népdalköltészetről tartott előadást. A töredékes változatban fennmaradt tanulmány lényeges előrelépést mutat a népdal műfaji meghatározásának kérdésében. Erdélyi kísérletet tesz a népköltészet csoportosítására. Az addig ismert anyag alapján a népköltészetet két osztályba sorolja: az egyik a mondák és hagyományok, a második dalok és balladák. Ez utóbbiról értekezik. A műfaji bizonytalanságot az első csoportban jelölt hagyományok fogalma mutatja, mivel az nemcsak a népköltészetre, hanem a teljes népi tudásanyagra vonatkozik. A monda és a hagyomány fogalma később a *Népdalok és mondák* köteteiben sem egyértelmű. Nem kétséges azonban, hogy Erdélyi megindítja az utat a folklórelméleti kérdések vizsgálata irányába is.
Erdélyi szerint az általa ismertek alapján úgynevezett *tulajdonképi* (tulajdonképpeni) és *kölcsönzött* népdalok vannak. Az első csoportbeli dalok a népköltészet igazi termékei, a második kategóriába sorolható dalokat ismert szerzők, „tudományosan mívelt költők" szerzették. Erdélyi megjegyzi azonban, hogy a műköltői alkotások is besorolhatók a népdalok csoportjába, „ha jó a dal és a nép által elfogadtatik." Ez a megállapítás a népdalgyűjteményekbe nagyszámú, „íróktól" való költemény besorolását eredményezte, anélkül, hogy bizonyíthatóan népdallá vált volna.
„Mit mondhatunk a magyar népdalokról?" – teszi fel a kérdést Erdélyi. Lehangoló a válasz: „Történetileg semmit, vagy igen keveset." Etéren elsősorban a történeti vonatkozású dalokra gondol. Idenovatkozóan alig maradt fenn valami, csupán annyit tudunk, hogy őseink, „a hunnok és vezéreik alatti magyarok is szerették a dallást, hogy Etele asztalánál szittya bárdok énekeltek.., azonban ha voltak is énekeseink, dalaink, azokból semmi emlék…" Etelére és a szittyákra utalás a kor történeti felfogását mutatja, de az kétségtelenül figyelemre méltó észrevétel, amely szerint „a magyarországi szlávoknak István első királyunkra énekelt, nyolc száz éves daluk [van], míg nekünk semmi." Erre sajátos magyarázatot ad. Az okot a magyar nép elszigetelésében látja. „A joguralma levén divatban …, elölték a nyelvemlékeket, az élő hagyományokat

…, bár szabadon hangzottak legyen dalaink, nem tartották érdemesnek összeszedni; a nép pedig írástudatlan vala mindig."
A népdalok jellemzését illetően Erdélyi a saját ismeretére, a maga által lejegyzett dalokra támaszkodik, mivel akkor még csekély gyűjtött anyagot ismert. Érdekesek a szempontjai. Elsőként említi a nemek egymáshoz való viszonyát a dalbeli megszólításban, megnevezésben: „A magyar népdal, igen kedvező fogalmat nyújt a két nemnek egymáshozi és közti viszonyárul. Ugyanis minden lehető szép szóval (legyen az érzéki jelentésű, vagy nem) szereti nevezni a kedvest. Mi fönségesb, mintha angyalának hívja egyik szerető a másikat? Rózsát vagy szemérmes ibolyát mutass neki, az a kedves képe, a galamb turbékolása, a gerle nyögése, ezek mind a szeretői kedély másolatai. Otthonos és szokott elnevezés a babám, mint oly szó, melyben a kicsiség fogalma is benne van, s ez tetszik a magyarnak; gyönyörű megszólítás a szivem, egyre menő ama szép gondolattal, melyet egy népdal igy fejezi ki: éltem élete."
Figyelemre méltó amit a szabadság és a hazaszeretet népdalokban való tükröződéséről mond. A szabadság „nem vált költészetté a népben," zsiványszabadságról szól, „megénekelte az utonálló haramjákat, Zöld Marcit, Becskerekit, s csak egy hőst nem birt ajkára venni." A nép a hazát is kifelejtette a költészetéből, „mivel a népnek csak faluja volt, melyben lakott; legfeljebb ezt érthetni alatta, mikor hazáról emlékezik a népdal."
Erdélyi János népdalokról szóló előadásának jelentősége különösen kiemelkedő, hiszen előzmények nélkül és szerény anyagra támaszkodva kísérelte meg a népdalok jellemzését. Világosan látja azonban, hogy csak nagy népdalgyűjtemény alapján lehet megfelelő tudományos elemzést végezni. Utal a gyűjtés fontosságára, felszólit mindenkit aki „országos ember, menjen a nép közé, ismerje meg dalaikat, melyek napi terhes munka után a hazamenő aratók, szüretelők stb. ajkáról zengenek…, dalai és beszédeiből fogja tudni vágyait és gyülöletét, reményeit és félelmét, panaszát és dicsekvését minden himhám nélkül; fogja tudni, mit keres a tömeg, hogy boldogabb legyen, hová epednek vágyai, hogy kielégítessék." Mintha Csokonai Vitéz Mihályt, lelki társát hallanánk, aki a „literátorokhoz" szólt, keressék fel a robotoló embereket, hallgassák „a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost."
Erdélyi előadását tanácskozás követte. A jelenlévők lelkesen támogatták a népköltészeti gyűjtésre vonatkozó javaslatot és a Tudós Társaság 1831-es gyűjtési felhívására beérkezett anyag kiadásra való előterjesztést. Újabb gyűjtési felszólítás közzétételében is határoztak. A gyűjtemény kiadását az

irodalmi élet jeles képviselői – többek között *Toldy Ferenc, Bajza József, Jósika Miklós, Garay János, Vörösmarty Mihály, Vachott Sándor* – támogatták. Az új gyűjtési feladattal Erdélyi Jánost bízták meg. Ez fordulópontot jelentett a magyar népköltészeti kutatás történetében és Erdélyi János munkásságában.

A gyűjtési felhívás, amelyet Erdélyi János szövegezett és írt alá, több lapban is megjelent (*Regélő Pesti Divatlap* 1844. január 18; *Pesti Hírlap* 1844. január 21; *Nemzeti Ujság* 1844. 5. sz.; l. jegyzetek). Szinte nyomban érkeztek a küldemények. Erdélyi rövid idő multán örömmel számolt be az eredményről. Időközben külföldi tanulmányútra utazott, s mire egy év múlva, 1845. júniusában visszaérkezett, a beküldött anyag tetemesre duzzadt. A Kisfaludy Társaság 1845. szeptember 27-i ülésének határozata szerint megbízta Erdélyi Jánost, hogy a beérkezett népköltészeti anyagot a megjelölt szerkesztési céloknak megfelelően kiadásra készítse elő.

A fentebb említett 1831-es gyűjtést az Akadémia kezdeményezte. A felszólításra beérkezett anyag feldolgozásával, kiadási előkészítésével a Tudós Társaság *Vörösmarty Mihály*t és *Toldy Ferenc*et (*Schedel*) bízta meg. A munka elakadt, s több mint tíz év múlva a Kisfaludy Társaság működése, előterjesztése révén, amikor a népköltészeti gyűjtést újra kezdeményezték, az Akadémiánál lévő anyag átkerült a Kisfaludy Társasághoz, Erdélyi János kezei közé. Az Akadémiának és a Kisfaludy Társaságnak küldött nagy mennyiségű anyagon kívül Erdélyi tekintetbe vette még az előzményeket, a más forrásokból származó dalokat is. Így pl. *Kecskeméthy Csapó Dániel* kiadványát (*Dalfűzérke válogatott népszerű dalokból*. Pest, 1844–46.), a sárospataki gyűjteményt (*Régibb és újabb részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteménye*. Sárospatak, 1826.), *Czuczor Gergely* dalait és a különböző kiadványokban, lapokban – mint pl. a *Hasznos Mulatságok*ban – népdalként közölt példákat. Rendkívül nagy munka hárult tehát Erdélyire, amikor hozzákezdett a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* köteteinek szerkesztéséhez és kiadásához.

A kötetek három egymást követő évben – 1846, 1847, 1848 – jelentek meg. Az anyag rendezésének, csoportosításának szempontjait Erdélyi saját elképzelése szerint alakította ki. Ilyen jellegű gyűjtemények hiányában korábban erre nem volt minta. Erdélyi a nagy anyagismerete alapján olyan tematikai felosztást alakított ki, amely rendezési elvként némi módosítással a későbbi gyűjteményekben is érvényesült. Tekintsük át kötetenként.

Első kötet: Szerelmi dalok; Lakodalmi, ünnepélyi versezetek; Bordalok; Haramja és pusztai dalok; Gunydalok és rokon; Komolynemüek s rokon;

Szent énekek; Történeti, nemzeti dalok; Katona és hadi dalok; Románcok és rokon; Játék és gyermekdalok; Csángó dalok; Vegyesek; Mondák.
Második kötet: Szerelmi dalok; Bordalok; Pusztai dalok; Gunydalok és komolynemüek; Történeti, nemzeti dalok; Íróktul; Székely dalok; Mondák. A kötet záró fejezete Erdélyi *Népköltészetünkről* c. nagy tanulmánya, amelylyel alább részletesebben foglalkozunk.
Harmadik kötet: Szerelmi dalok; Bordalok; Gunydalok; Hadi és katonadalok; Nemzeti dalok; Románcok és rokon; Vegyes dalok; Mondák.
A három kötetben 1392 sorszámmal közölt dalszöveg szerepel. Ez a szám csak a megjelölésre vonatkozik. A népdalnak tekinthető változat lényegesen kevesebb. Erdélyi műköltők un. dalait és kéziratból való szövegeket is besorolta a gyűjteménybe. A szám más ok miatt is változhat. Erdélyi összeolvasztott, illetőleg szétválasztott dalokat. A szerkesztői módosításokra a második kötet előszavában maga is utal, mintegy igazolva az eljárást: „sok dal lesz itt, mellyet senki nem hallott úgy, mint általam közöltetnek, mert némellyik három, sőt négyből is van összerakva, a különböző beküldések szerint. Ez másként nem is lehet ... a különféle beküldést szabad is, lehet is összeolvasztani." Ez a felfogás nyilvánvalóan téves. Abban azonban Erdélyinek igaza van – hivatkozik egy gyűjtőre is –, hogy a dalok dalolás közben tetszés szerint módosulhatnak.
Erdélyi a dalok szerkesztése, csoportokba való válogatása során esztétikai szempontokat is érvényesített. Stilizált, módosított, olykor szavakon, rímeken változtatott, csakhogy minél szebb, kerekebb legyen a népdal. Természetesen a módosítások arányaiban csekélyek. Sokkal fontosabb az, hogy ezek a dalok a XIX. század első felében ismertek voltak.
Külön kitérünk a II. kötet *Íróktul* való csoportjára. Amikor az Akadémia az 1831-es gyűjtési felhívásakor a kiadásra kerülő kötet anyagáról nyilatkozott, a népdalok közé a költők által írt népdalok felvételét is javasolta. Nem a köznéptől gyűjtött dalokra kell gondolni, hanem a dalok témájára, formájára, hangnemére írt versekre. Az un. irodalmi népiességnek, a műköltészet megújulásának példái voltak ezek szép költeményekkel már *Csokonai* előttől is, megújulva a XIX. század közepén és a szabadságharc után. A *Népdalok és mondák* második kötetének íróktól való fejezetébe *Csokonai Vitéz Mihály, Czuczor Gergely, Kisfaludy Károly, Petőfi Sándor, Tompa Mihály, Vörösmarty Mihály* és más kevésbé ismert költő népdal-versei szerepelnek. Több költemény bekerült a népdalkincsbe, s a lejegyzők eredeti népdalként küldték be.

Pompás példaként említhetjük *Petőfi Alku* c. versét. A vers 1845 végén, a Pesti Divatlap december 25-i számában jelent meg, s alig egy év múlva mint népdal került Erdélyi gyűjteményébe. A dallá vált vers napjainkig ismeretes a néphagyományban:

Juhászlegény, szegény juhászlegény!
Tele pénzzel ez a kövér erszény;
Megveszem a szegénységet tőled,
De ráadásul add a szeretődet.

Ha ez a pénz volna csak foglaló,
S még százennyi lenne borravaló.
S id'adnád a világot rá'dásnak,
Szeretőmet mégsem adnám másnak!

A vers annyira egyezik a népdalok hangjával, hogy Erdélyi nem sejthette műköltői eredetét. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy hasonló témájú francia dal már a XVII. században ismeretes volt. *Szász Károly* fordítása: *Ha a király nekem adná Egész Párizs városát, És cserébe azt kivánná, Hogy babámat adjam át, Azt felelném a királynak: Párizst tartsa meg magának, Érte biz én nem adom, Hajjalom! Kis galambom, angyalom!*)
Egy másik *Petőfi* költemény is helyet kapott a gyűjteményben. A szerzőt Erdélyi a tartalomjegyzékben megnevezi. Petőfi 1842-ben írt verse, a *Hortobágyi kocsmárosné, angyalom!* kezdetű életében népdallá vált. Hasonlóan népszerű dal lett *Tompa Mihály Télen nyáron pusztán az én lakásom* kezdetű költeménye. Ehhez Erdélyi hozzákapcsolta a *Békót tettem kesely lovam lábára* kezdő sorú vers első szakaszát. Ez és a *Télen nyáron pusztán az én lakásom* első versszaka vált népdallá.
A műköltők népdalnak nevezett verseiből csak néhány folklorizálódott. A többi kiejthető a gyűjteményből. Hasonlóan nem sorolhatók a népköltészet hagyománykörébe azok a versek, énekek, nótafélék, amelyeknek a népi eredete nem bizonyítható, nem is lokalizálható. Több idevonatkozó példát említ *Versényi György*. Néhányat megemlítünk, mint *Ének sz. László királyról* (I. 337.), *Magyarország megvételéről* (I. 339.), *Nádasdy-dal* (I. 343.), *Buga Jakab éneke* (I. 240.) stb. Ebbe a körbe sorolhatók a kántori csinálmányok, diák versezetek, mint a *Hortobágyról* című *Oh te zsíros Kanaán*, *Hortobágy melléke*! (I. 251.) kezdetű szöveg, vagy a *Bacchus köszöntője* (III. 149.) és a *Hegyaljai kapásdal* (III. 150.).

VÁLOGATOTT

MAGYAR NÉPDALOK.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

ERDÉLYI JÁNOS.

KÉPES KIADÁS.

PESTEN, 1857.

HECKENAST GUSZTÁV SAJÁTJA.

A népi, félnépi, műköltői szövegek ma már könnyen szétválaszthatók. Mindezek azonban Erdélyi korában természetszerűleg kerültek egymás mellé a köznép költészetét bemutató gyűjteménybe. A műfajelméleti kérdések vizsgálata akkor még a kezdetén állt. Ezzel lényegében csak Erdélyi foglalkozott behatóbban. A Kisfaludy Társaságban tartott előadásainak alapjául is voltaképpen csak az addig megjelent néhány kiadvány, lapokban publikált vegyes dalszövegek és a saját környezetében, az ungi Kiskaposon és diákoskodása területén, nevelősködésének falvaiban hallott dalok szolgáltak. E téren nagy változást jelentett a szerkesztői megbízatása. A népköltészeti gyűjtemény, a *Népdalok és mondák* hatalmas, szinte az egész magyar nyelvterületről származó népköltészeti anyagának az elolvasása, tanulmányozása, válogatása nyomán példák sokaságára alapozva írta meg újabb népdaltanulmányát, amely a gyűjtemény második kötetének záró fejezeteként jelent meg. Az eszmei indíttatást *Kölcsey Ferenc*től vett gondolattal jelzi: „A valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni."

Erdélyi a magyar népköltészetről, népdalokról való áttekintését a nemzeti költészet történetébe helyezve, az irodalom fejlődésének szakaszaira utalással vezeti be. A magyar költészet, mint más európai költészet, hosszú időn át „utánzó költészet" volt: „minden iskolát kitanulta már; hallottunk éneket és dalt görög és római mértékben és modorban …, de még most sem igen vagyunk tisztában a felől, melyik hát az igazi magyar nemzeti költészet." Különösképpen kérdés ez a népköltészetre vonatkozóan. A népköltészet értékeinek a felismeréséhez egy bizonyos műveltségi szint elérésére van szükség. Olyan haladás ez, amikor a „nemzet becsülni kezd olyat, mit azelőtt nem becsült … mi eddig a magyar népköltészetet nem becsültük, mert nem ismértük." Pedig éppen a népköltészet, a népdalok révén a nép megismerhető „a maga egész valóságában."

Erdélyi kísérletet tesz a dalok történetének, múltjának a felvázolására. Korának romantikus szemléletét tükrözi, hogy Attila királyig megy vissza, akinek az udvarában hadi győzelmekről énekeltek. Szittyákat, hunokat emleget, Theophilaktos görög íróra hivatkozik, aki szerint istenük tiszteletére „dombokon és berkekben éneket zengének," halottaik emlékezetére énekeltek. Krónikákra utalva mondja, hogy dalokban fennmaradt Botond, Bulcsu és Lehel emléke, Anonymusnál pedig az olvasható, hogy amikor Árpád „hadai Etele várában megszállottak, minden nap lakomát ültének, citerák, sípok mindenféle ének hangzása mellett."

A dalolás alkalmára és témáira a kereszténység felvétele utáni századokból elsőként a nemzet szellemének változását emeli ki. A keresztény királyok a régi vallás énekeit törvényekkel tiltották, a keresztény énekeket is engedélyhez kötötték. Eltűntek a régi énekek a templomi új vallási környezetből, de a dalok megmaradtak a családi körben és a „vitézek" ajkain. A későbbi korokból több adat maradt fenn a nemzeti költészetre, énekekre vonatkozóan. Erdélyi *Lugossy Józsefe* (1819–1884) hivatkozik, aki szerint „a XVI. században még fennvoltak a magyar nép énekei a halhatatlan Detréről Zách Felicián és Kláráról, Hunyadi Jánosról, Szilágyi Mihályról és Hajmásiról, Mátyás királyról…" Ebben a században „két nagy dolog történt hazánkra nézve – írja Erdélyi –, úgymint a reformáció és a mohácsi vész …, megosztá nemzetünket …, s új meghasonlásba vitte hazánkat, melyben király és király álltak szemközt egymással és vallás és nemzetiség … Ha e korbul semmink sincs, köszönjük meg, hogy magunk megvagyunk …"
Az a dal, amely Mohácsot siratja, egy 1778-as keltezésű ponyvanyomtatványban került Erdélyi kezébe, s teljesen nyilvánvaló, hogy nem azonos időben keletkezett a tragikus eseménnyel, de Erdélyi úgy véli, hogy „mintha e dal kelte nem volna messze a mohácsi eseménytől." Az ének első szakasza (I. 333):

Mohács, Mohács, régi vérontás helye!
Magyarország gyászos mezeje,
Kegyetlen föld! nemes nemzeted vérét
Ittad, s nyelted szép dicsőségét.
Midőn téged gondollak,
Zápor könyek borítnak.
Szívemet bánat fojtja,
Nyelvem meg nem mondhatja.

Bizonyosra veszi Erdélyi azt is, hogy a dal a török hódoltság idején született. Hasonlóan a török korból származónak tekinti a *Vitéz Oláh Gerő* dalát (kezdő sora: *Oh gyönyörü tavaszidő*, I. 376), amelyben a vitéz legény a lovának ígéri, hogy a törökre megy, a ló pedig biztatja a lovasát, hogy ne féljen a töröktől, ő hízik a pogány vértől. A török névnép puszta előfordulásából Erdélyi a dal keletkezési idejét állapítja meg. Így pl. a török kiűzése utáni korra teszi azt a szöveget, amelyben ez áll. „*Mikoron még török sétált Buda dombján*."

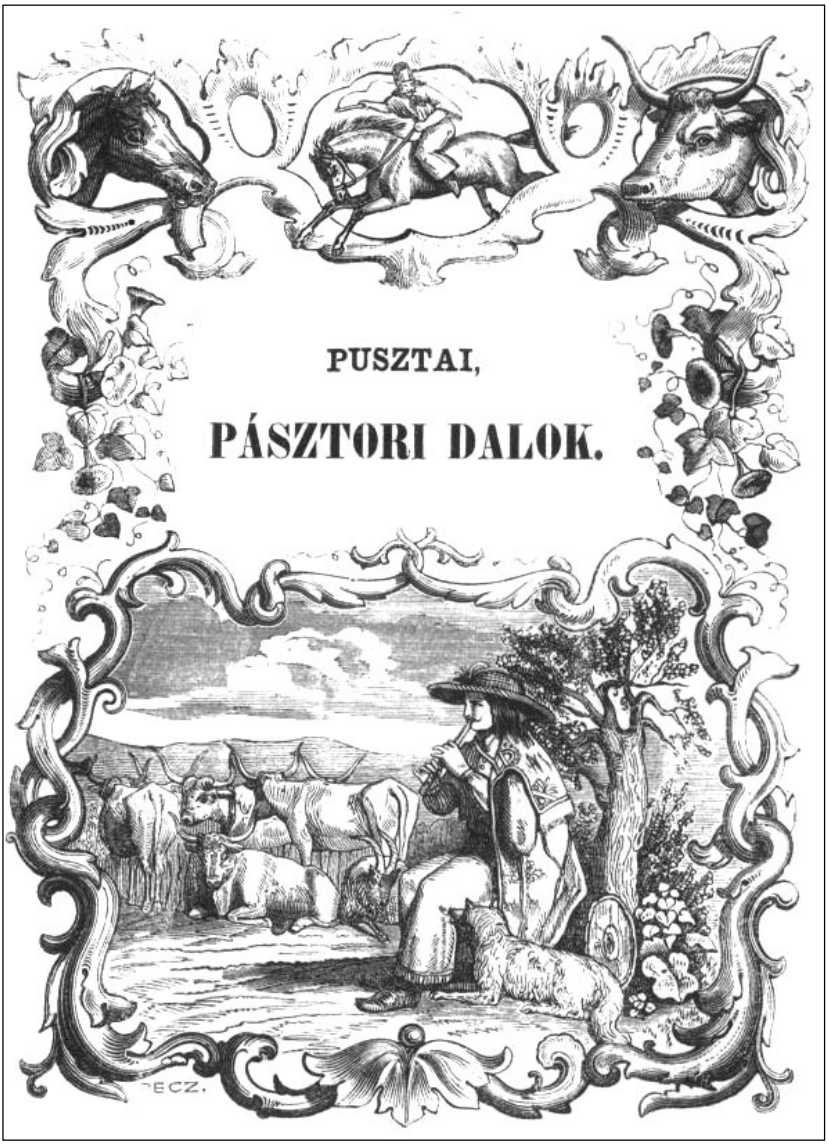
PUSZTAI,
PÁSZTORI DALOK.

A törökkor utáni dalszövegek kapcsán Erdélyi *Kölcsey*re hivatkozik, aki szerint a nemzet történetére vonatkozóan a kuruc világból maradtak fenn dalok – Thököliről, Rákócziról, Bercsényiről –, amelyet azonban a gyűjtemény csak töredékekben igazolhat.
A korszakolást Erdélyi a XVIII. századdal lezárja. Egy széles körben ismeretes dalra hivatkozik, amely az 1700-as évek elejére, az állandó katonaság felállításának idejére emlékeztet, a nép „tulajdon sorsának látta benne siralmas rajzolatát (I. 351.):

Már mi nálunk verbuválnak kötéllel,
Megfogják a szegény legényt erővel.
Hátra kötik a két kezét kötéllel,
Ugy kisérik be Kassára fegyverrel.

A gazdagnak öt hat fiát nem bántják,
A szegénynek, ha egy van is, elfogják.
Utána megy apja, anyja, siratják;
Kérik pénzért az uraktól; nem adják.

Eredj haza, szegény ember, azt mondják,
Neveld apró árváidat, hadd hordják.
De megveri az úr isten idővel,
Ki a szegényt elfogatja erővel.

A következtetés, amelyet Erdélyi a történeti korokra vonatkozóan a gyűjtemény anyaga alapján levon, a bizonytalanság: „Azt kellene mondanunk, hogy minden általunk összegyűjtött népköltészeti ereklye a legújabb kor szüleménye." Ezt az állítást azonban „vakmerőnek" lehet tekinteni, hiszen „énekeltünk, mióta beszélünk." Ezt az alapvető igazságot senki sem cáfolja, sajnos azonban Erdélyi sem tudott arra feleletet adni, hogy mit daloltunk, mit énekeltünk. Amit a különböző korokkal kapcsolatban említ, pusztán csak arra a tényre vonatkozik, hogy eleink énekeltek ünnepségeken, családi körben, de ezek nem maradtak fenn. A történeti időszakokat (Mohács, török, kuruc), személyeket (Szt. István, Szt. László, Szilágyi Mihály, Mátyás király stb.) idézők bizonytalan keletkezésűek, nem népköltészeti termékek, zömmel XVI. század utáni műköltemények.
A magyar népdalok egykori keletkezésére, ősiségére Erdélyi a tartalomból, jelzőkből, fogalmakból is igyekszik következtetni. Véleménye szerint a népdalok

„együgyü formájából" is lehet „régiségre", a dalok múltjára következtetni. Mindent elkövet annak igazolására, hogy a magyar népdalok gyökerei a messzi múltban, keleti örökségben keresendők.
A magyarok pusztán lakók voltak – írja Erdélyi. Szorosan kötődtek a természethez. „A magyar mindig a síkot szerette, szereti még ma is »hűven keleti izléséhez«". A keleti népek hazája is a puszta, s amint Erdélyi mondja „a magyar népdalokban legigazabbak a pusztai népdalok, miután annyira egyezik természetünkkel a pusztai élet."
Erdélyi szerint a jelképekben is felfedezhetők a keleti elemek. Olyasmikre hivatkozik, mint a dalokban előforduló cédrusfa, ciprusfa, fügefa, sőt a diófa is keleti hozomány: „a mai hagyományos diófát … keletről hozták őseink, igen valószínű, mert e fának eredeti hazája Persia" (*Adjon isten minden jót, Diófából koporsót*). Kelet felé mutat a pálma is (*Elmegyek én valamerre, Valamely ország szélére, Fészket rakok pálmaágra, Árva gerlice módjára*). „A pálmák országa bizonyosan nem nyugatra esik, hanem keletre, hol a mi régi hazánk." Az aranyat, drágakövet, gyöngyöt említő dalokból is keletre lehet következtetni (*Arannyal kellene nevedet leírni, Gyémánt kő táblára szépen lerajzolni, Rubint kőből formált ládában tartani*). Hasonlóan ősmagyar szokás emlékét sejti Erdélyi a következő dalban:

Ehol jön az estve,
Hogy kell lefeküdni;
Ösméretlen társat
Hogy kell megölelni?

Mikor ölelgetném,
Fájnak az karjaim;
Mikor csókolgatnám,
Hullnak az könyeim.

Erdélyi véleménye szerint a nővásár emléke rejlik a dalban. A szülők megállapodnak az ifjak házasságáról a legény és a leány tudta nélkül. „Történetinkben Árpád is ugy alkalmazott Mén Maróttal, ki Zoltánnak ajánlá leányát feleségül. Ez a szokás néhol még mai napig fen áll. A matyó (síki palóc) legény mikor szombat estve haza felé jő a mezőrül, hol az egész hetet tölté, lehet, hogy csak mástul hallja meg, hogy megházasodott … Csak ezen előzmények után lehet már megérteni e dalt."
Az 1830-as, 40-es évek történelemszemlélete, őshazakeresése Erdélyi népköltészeti vizsgálatára nagy befolyással volt. Nemcsak ő, mások is igazolni

igyekeztek a magyarság múltjának keleti gyökereit. *Ipolyi Arnold* mitológiájában bőséges példát említ Erdélyi köteteiből. (Erdélyinek a diófára vonatkozó – fent említett – véleményét is idézi.) A nyilvánvaló téves értelmezésekre *Ipolyi* műve kapcsán a tudományos kutatás korán rámutatott.
Erdélyi a népköltészetről írt tanulmányának harmadik részében a nép lelkiségéről, érzelmeiről, családi, közösségi életet, magatartást jellemző motívumokról ad példákat. Elsőként a vallásos érzület megnyilvánulásáról szól: „megtudni mi van felőle a népköltészetben." A keleti hagyományoknak csak töredékére volt adat, a „kereszténység tanai" azonban bővelkednek a népdalokban. „Nemzetiségünk – írja Erdélyi – valaha mélyen egybe volt forrva a vallással." Az Isten nagy számban fordul elő a népdalokban: „költészetünk nemzeti istenről tanít". Hasonlóképpen szerepel a szűzanya: magyarok asszonya, királynéja, így tiszteli a népköltészet, édesanyának tekinti őt, „kihez teljes reménnyel fohászkodhatni minden inségben." Egy nyolcszakaszos ének első verse (I. 299):

Egek ékessége,
Földnek dicsősége,
Magyarok asszonya, királynéja!
Hozzád buzgó szivvel,
Köteles hivséggel
Járulunk, szentséges szűz Mária!
Mint pártfogónkhoz!
Édes anyánkhoz,
Teljes reménységgel folyamodunk,
Minden inségünkben fohászkodunk.

Az előzőhöz hasonlóan a hazaszeretetnek is szép példáit mutatják a népdalok. Tanulságos Erdélyi megfigyelése. A magyar ember nyelvében a *ház* és a *haza* szorosan összekapcsolódik. Amikor azt mondja: *haza megyek*, azt érti: *oda, ahol lakom*. A „nép nyelvén nem is tesz egyebet a haza, mint a szülötte földet, a falut …, mert a népnek … csak faluja, szülőhelye volt mindeddig a magyar földön, s azt a dalt, melynek kezdete: édes falum határa, így is éneklik: édes hazám határa." A hazához a föld is hozzátartozik. A népdalokban a föld mindig fekete, amely a legtermékenyebb és amelytől a magyar embert „senki el nem szakaszthatja."
Szorosan kapcsolódik ehhez a család, amelyben „a férj úr a háznál." A magyar nő a szigorú férjet szereti. Azt a sajátos példát említi Erdélyi,

amely szerint az új házasoknál „a szeretetnek egyik jele, ha a férj megveri a feleségét." Ellenkező esetben, ha az asszonyt megkérdezik, szereti-e a férje, „meglehet, szomoruan fogja válaszolni: nem tudom, mert még nem vert meg."

A *Népdalok és mondák* köteteinek zömét a szerelmi dalok alkotják: „gyüjteményünknek fele csupán ilyenekből áll." Ezek a legváltozatosabbak. Erdélyi megállapította, hogy a szerelmi népdaloknak két jellemző vonása van: a *tisztelet* és a *megvetés*. Egyaránt megfigyelhető a hűség és a csapodárság. A kedvest, a szeretőt – a fiút és leányt – a legváltozatosabb fogalommal, jelzővel illeti, szólítja meg a népdal. Erdélyi a gyűjtemény első kötetének dalai alapján a következőket állította össze:

> „rózsa, édes rózsa, kedves rózsa, viola, legkedvesebb violám, virágszál, szivemnek gyöngyvirága, tulipán, gyönyörű virágom, pintyőke madarkám, tubám, galambom, kedves galambom, szerelmes galambom, galambocskám, szépen szóló galambom, madaram, gyöngy madaram, sőt szerető egy dalban (Hol voltál te kis nyulacska?) még a kis nyulacska is; kincsem, kincsecském, drága kincs, legdrágább kincsem, angyalom, angyalkám, kedves angyalom, szép angyalkám, drága angyalom, szivemnek bálványa, szeretőcském, szerelmem, drága szerelmesem, szivem, édesem, kedvesem, édes dudu, duduskám, szép babukám, babuskám, babám, alakom, kegyesem, csin-csillagom, csillagom teremtette, csillag teremtette, lépes mézem, drága egyetlenem, reményem, tündöklő szép napfényem, eszem adta, teremtette, egyszóval mindenem."

Rózsa vagy, rózsa vagy
Még annál is szebb vagy;
Aranynál, ezüstnél
Sokkal ékesebb vagy.

Csillagoknak ragyogása,
Gyöngy két szemed rám forgása.
Piros orcád égő lángja,
Jaj szivemnek gyöngyvirága!

A kedveskedésnek, szerelmes szavaknak ellentéte a szidás, átkozódás. Átkot mond a szerető a kedvesére, a leány anyja a legényre, a szégyenbe ej-

tett lány a csábítóra. Erdélyi a Fehér Anna balladából idézi az átokformulát (I. 386):

Hadnagy uram, hadnagy uram!
Átkozott légy, hadnagy uram!

Víz előtted megáradjon,
Sár utánad felfakadjon.
Lovad lába megbotoljon,
Földre téged agyon nyomjon.

Mosdó vized vérré váljon,
Kendő ruhád meggyuladjon,
Az kenyered kővé váljon,
Az ég téged meg se áldjon.

Még egy dalcsoportról tegyünk említést, amelyet Erdélyi fontosnak tekint. Ez a csoport az un. pusztai költészet, amelynek témáiban „csikós, gulyás, juhász, betyár, szegény legény, csapláros, csaplárosné, alföldi csárda, puszta, szűr, bunda, ló, nóta és szerelem, lopás és megelégedés vagy sanyarúság azon külön szók, melyek alapigéi a pusztai költészetnek."
Ezen belül a *haramja dalok* (betyár dalok) különösen szép számmal fordulnak elő. Egy részük Erdélyi csoportosításában románcok – mai fogalommal balladák – közé tartozik. Felsorolja a nevezetes betyárokat, híres rablókat. Az akkori idők és dalok közismert alakjai: Zöld Marci, Becskereki, Angyal Bandi, Sobri, Buga Jakab, Cifra Jancsi, Gyuri Bandi, Fehér László, Barna Péter.
A pusztai költészet főhőseinek nevezi őket Erdélyi és felteszi a kérdést: „hogyan bírják ezek annyira a nép szeretetét, hogy míg a történet emberei felejtvék, róluk híven él az emlékezet?" Csak sejteti a választ, amelyet a későbbi kutatók bizonyosra vettek, hogy „a mi népünk a lopást nem nézi oly nagy véteknek." A betyárok segítik a népet, „a vidék lakóinak bírják szeretetét." Részletek Sobriról és társairól szóló dalból:

Ezek négyen akarják,
A megyét felforgatják.
A gazdagot pusztítják,
De a szegényt nem bántják.

Vagyon pénzek mindenre,
Szegény segítségére.
Sok kincseket gyűjtenek,
Koldust is megsegitnek.

Hogy ha pedig meghalnak,
E világból kimulnak;
Hirök, nevök fenmarad,
Mert vitézül harcolnak.

A betyárokhoz hozzátartozik a ló: „Pusztai dalainkban temérdekszer jön elő a ló, és a lólopás." A magyar ember szeretete a ló iránt nagyszámú dalban megnyilvánul. A lóval beszélget, édes lovamnak szólítja, a világ semmi kincséért nem válna meg tőle.
Erdélyi nagy tanulmányában a népköltészet számos jellemző motívumával foglalkozik. A fentieken kívül fontos a népdalok stílusának, nyelvi jellemzőinek a vizsgálata. Értekezésében olyan kérdésekre hívta fel a figyelmet, amelyek azóta is jelentős szempontjai a népdalkutatásnak. Értekezését röviddel a forradalom előtt, 1846-ban zárta le. Az utolsó lapon jegyzetben a nép iránti érzelem-megnyilvánulása fejeződik ki: „a népnek se országa, se hazája, hanem csak faluja, szülőhelye volt m i n d e d d i g a magyar földön."

*

A szabadságharc bukása után – amint az életrajzban említettük – publikálásra nincs lehetőség, de Erdélyi dolgozik a már korábban gyűjtött anyagon. Kiadásra készíti elő a közmondásokat, a *Magyar közmondások könyvé*t. A néphagyomány gyűjtésének ügyét továbbra is szívügyének tartja. Rövid illegalitás után, amint konszolidálódik a helyzet, visszamegy Pestre, a *Pesti Napló* hasábjain gyűjtési felhívást tesz közzé (1851. augusztus 7–8). A *Gyüjtsük a hazai népszokásokat* címmel megjelent írásban lelkesen buzdítja olvasóit: a szokások kulcsot adnak a nép szívéhez, kedélyéhez, „egy-egy szokás egy-egy formája az életnek …, ide való mindaz, miben az élet, mint formában, nyilatkozik." Javasolja, hogy gyűjtsenek mindent, ami szertartás. Témákat sorol: születés, keresztelés, házasság, lakodalom, halál, temetés, továbbá ünnepek, szüret, aratás, vásár, bucsu, névnapok. Mutatványul néhány kérdést is említ. „Miért viszik ki temetőbe a halottat lábbal előre? Miért csinál keresztet, mikor indulni akar a palóc kocsis a porba lovai előtt?

Miért mennek nagy pénteken hajnalkor, azaz napföljötte előtt vízért a leányok? Mire jó az a korán merített víz? Mit jelent az, hogy néhol egy falat kenyeret és sót összekötve tesznek a menyasszony kebelébe?"
Sajnos, Erdélyi kezdeményezése eredménytelen volt. Nem sikert hozott, kellemetlenséget okozott. Az újság szerkesztőjével együtt a haditörvényszék felelősségre vonta a felhívás szövegében rejlő, politikainak vélt utalások miatt.

MAGYAR

KÖZMONDÁSOK KÖNYVE.

A

KISFALUDY - TÁRSASÁG

MEGBIZÁSÁBUL

SZERKESZTI ÉS KIADJA

ERDÉLYI JÁNOS.

PESTEN,

NYOMATOTT KOZMA VAZULNÁL,

1851.

Mily gazdag anyag gyűlhetett volna össze a XIX. század közepének magyar néphagyományaiból, ha az osztrák önkény nem akadályozza meg Erdélyi szép tervét. Bizonyára ez a csalódás és más ok is hozzájárult ahhoz, hogy Erdélyi végleg elhagyta Pestet és még abban az évben, 1851 november hónapban Sárospatakra költözött, ahol filozófiai tanári állást vállalt. Időközben kiadásra került a közmondásgyűjteménye, amelynek az összeállítására még a Kisfaludy Társaság megbízásából vállalkozott.

A *Magyar közmondások könyve* (Pest, 1851) a *Népdalok és mondák* három kötete után a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* negyedik kötetének tekinthető. Ez is a Kisfaludy Társaság megbízására készült, s Erdélyi az előszót azzal kezdi: „E gyüjteménynek már ezelőtt három esztendővel kellett volna megjelenni…"

A kötet kereken 9 ezer közmondást foglal magába. A gyűjteményhez *Közmondásokrul* címmel terjedelmes tanulmány kapcsolódik. Első bírálója *Greguss Ágost* az *Új Magyar Múzeum*ban (1851) így teszi fel a kérdést: „Mit mondhatunk róla, egészben tekintve?" A kötet értékét egy mondatba foglalja: „Csak azt, hogy mind kül, mind bel mennyiségre, a közmondásoknak mind kifejezésére, mind magyarázatára nézve, minden eddigi gyűjteményeinket felülmúlja, sőt, mondhatnám, feleslegesekké teszi." Ezt követően dicsérőleg említ olyan közmondásokat, amelyeknek Erdélyi a helyes magyarázatát adja. Sokkal nagyobb teret szentel azonban a kritikai észrevételekre, az elmaradt értelmezésekre, a hibásnak ítélt proverbiumokra, a változatok hiányára, valamint az elméleti kérdésekre, amelyekről más helyen is kifejtette véleményét.

Erdélyi a közmondásokról írt tanulmányában – mindenek előtt – a közmondás fogalmát járja körül. Tömör megállapítása: „Közmondások fogalma alatt gondoljuk mindazon rövid szólásmódokat, melyek a *népnél örökölt* formában mint *jelvi* értemények (sententiae symbolicae) szájrul szájra *élnek*." Eszerint úgy véli, hogy a közmondás jelentése mindig *jelvi*, azaz a szófeletti jelentés adja az értelmet. A következő példát említi: *addig hajtsd a fát, míg fiatal*. Ez nem tanács a kertészeknek, hanem csak kép, „többet jelent mint amennyit mond" és ez a többlet határozza meg a jelentését.

Greguss nem ért egyet Erdélyivel a jelviséget illetően. Szerinte „a közmondásban inkább a képmás uralkodik, mint a jelv vagy jelkép, az elméletet tehát inkább lehetne alapítani az allegorismusra, mint symbolismusra." A közmondás fogalom is számos kérdést vet fel. A műfaji körbe tartozik Erdélyi szerint a *jelesmondat*, *adoma*, az *erkölcsi mese*, a *példázat*, az *élc* és *ötlet*, valamint külső rokonság figyelhető meg a népdalokkal is: „belsőleg is ala-

pul szolgál költészetnek a közmondás. Sok népi költemény van, mely változatkép tűnik fel egy egy közmondásnak." Példaként említi a *Népdalok és mondák* I. kötetének 309.dalát, amely így kezdődik: *Reménység az embert gyakorta táplálja.*

A közmondás fogalmát Erdélyi a német *Sprichwort*-tal (*Sprüchwor*t, *Spruchwor*t) és a görög *paroemia*-val hasonlítja és úgy véli, hogy „mindegyiknél helyesebb a diák »proverbium« elnevezés." A magyar közmondások irodalmát áttekinti Baranyai *Decsi Csimor János*tól (1560–1601) *Ballagi Mór*ig (1815–1891). *Ballagi* és *Dugonics András* (1740–1818) munkáját erősen bírálja. *Ballagi* gyűjteményéről (*Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*, 1–2. Szarvas, 1850.) írja, hogy „meglátszik rajta a sietés, szemet szúr a közmondások pongyolasága..." *Dugonics* munkájában (*Magyar példabeszédek és jeles mondások*, I–II. Szeged, 1820.) a határozatlan módszert kifogásolja: „sehogysem igazodhatni el benne."

Erdélyi a közmondások rendezésében a tárgyszerű, fogalomszerű, betűrend szerinti bemutatást követi: (Eszerint állítja össze az 1862-ben kiadott *Válogatott magyar közmondások kötet*et is.) Ezt *Greguss* helyesnek, jónak tartja: „sokkal tökéletesebb eddigi gyűjteményeink rendjénél ..., de még mindig nem kielégítő ..., mert a közmondások fajai ... nincsenek külön osztályba sorozva, hanem válogatás nélkül együvé helyezve." Az értelmezés, magyarázat tekintetében *Greguss* több proverbiumhoz tesz megjegyzést. Elismerően szól azokról, amelyeknek Erdélyi megfelelő magyarázatot ad. Ilyen pl.: *Hosszú mint a szent Iván éneke.* Az ének a nyári napfordulóhoz, az un. tűzugrás szokásához kapcsolódik, amelyet Erdélyi ismertet. *Greguss* külön kiemeli az *Illa, berek, nádak, erek* mondás kielégítő és elfogadható magyarázatát:

„Illa" régi szó és főnév, azért mondják: illára vette a dolgot, azaz futásban keresett menekülést, s jelent ugyancsak menhelyet (refugium, Zufluchtsort). Utána vetve, „berek, nádak, erek," mind oly dolgok, melyek a menekülést biztosítják, s ki csak egyszer hallá tiszavidéki népünk elbeszéléseit a háborus időkrül, főleg a tatárjárásrul: mikép futottak el az emberek a Tisza erei, ágai közé, nádasok és berkekbe, s tavaiban ugy rejtezkedtek el, hogy a vizilapu alá bujván, a tatároktól is el voltak rejtve, lélekzetet is vehettek stb., legott ráismert hogy ez a felső tiszai szójárás igen régi, de mutatja ó, egyszerü és rimes formája, melyben legtökéletesebben van meg az ugynevezett „lengedező" magyar zenei mérték is egyszersmind.

Több közmondás magyarázatát *Greguss* hibásnak vagy nem kielégítőnek tartja, s néhányat megemlít, melyeknek hiányzik az értelmezése. Ilyen pl.

Megrázlak mint Jézus a vargát. Ismertetjük ehhez *Greguss* magyarázatát, amelyhez a kiegészítést egy másik közmondáshoz kapcsolódó adomából vette:

> „Mezőkövesden t.i. Jézus kínszenvedései adatván elő, a megváltót egy molnár képviselé. A körültolongó nép, a zsidóság szerepében, mindenféle gúnyokkal és szitkokkal illette őt, s az ál Jézus mindeneket példás türelemmel szenvedett. Hanem történt, hogy egy varga eme szót találta eleibe vetni: „lisztlopó!" Itt megszakadt a molnár türelemfonala, s dühösen visszakiálta: „Most ugyan megráználak, ha nem volnék Jézus!" A közmondásnak tulajdonképen így kellene lenni: megráználak mint Jézus a vargát; s alkalmazása olyankor helyes, midőn valami sérelemért bosszút akarnánk állani, s ezt, akadályozó körülmények miatt, nem tehetjük."

A *Magyar közmondások könyve* megjelenése és *Greguss Ágost* bírálata után két évvel (1853) a *Budapesti Hirlap* több folytatásban közli *Révész Imre* (1826–1881) ismertetését Erdélyi művéről összekapcsolva *Ballagi Mór* gyűjteményével, amely szinte egyidőben jelent meg Erdélyiével. Elméleti vonatkozásban lényegesen újat nem mond, ellenben nagyszámú kiegészítő magyarázatot közöl. Ezek a szokások, hiedelmek stb. témaköreihez kitűnő adalékok. Mutatóba közlünk egy példát:

> „Ö r d ö g á r k a . Igy nevezte népünk Erdélyi szerint azt a sok szerencsétlen gödröt és árkot, melyet az értetlenség ásott és ásatott a vizek szabályozása végett. – Iszonyu tévedés!
> Igy nevezi népünk tudtommal minden hazai tudósok véleménye szerint, a Csörsz árkát, (mely néhol Csersz vagy Csesz árkának mondatik) vagyis azon nagyszerű árkolatok maradványait, melyek az avarok határsánczai vagy Ringjei valának, melyekről mint ilyenekről Aventinus (in annalibus Bojorum) és egy nevetlen szász annalista terjedelmesen emlékezik, s melyeknek egy ága a Dunánál Pesten felül kezdődik s innen Árokszállásnak, majd Ároktőnek megy. Ezen ág a nép által leginkább Csörsz árkának neveztetik. Ároktőtől Debreczen felé Bihar megye déli s Békes északi oldalán megy által, majd a Kis-Kunságon keresztül nyulván Bajának a Duna parton végződik. Ezt a nép rendesen ördögárkának nevezi, hihetően azért, mert azt nagyszerü volta miatt emberi erőt felülmulónak s igy ördög munkájának képzeli. Horváth Péternél (Initia Jaz-et Cum) van még

nyoma egy amazoknál kisebb ároknak is, mely Hatvan felől Heves megyének tartva, Apátin s Heves Iványon tul a Tisza partjainál enyészik el."

Erdélyi közmondás gyűjteménye a műfaj rendkívül jelentős eredménye. Jóval több mint proverbiumok tára. A magyar nép karaktere tükröződik benne, ahogy Erdélyi akarta: „mikor a közmondásokbul könyvet csinálunk, csak tükröt tartunk a nemzet elé, hogy lássa benne saját erkölcsi rajzát, jellemvonásait minden árnyéklataival." A kortárs *Greguss Ágost* máig érvényes ajánlását idézzük végül: „Legjobb lesz, ha elővesztek magát a könyvet, és szorgalmasan forgatjátok lapjait: hív tükröt képeznek azok, népfajunk jellemét és életét, ősleg egyszerű szóképekben előtüntetőt."

*

A *Népdalok és mondák* kötetcímben a monda fogalma nem a mai értelmű kisprózai műfajt jelenti, hanem mesét. Az Akadémia, illetőleg a Kisfaludy Társaság gyűjtési felhívására a gyűjtők nemcsak dalokat, hanem meséket is küldtek. Ezek száma aránylag kevés volt. Erdélyi szinte csak toldalékként csatolta a kötetekhez, bár egyre nagyobb számban. Az első kötetbe három, a másodikba tizenkettő, a harmadikba húsz mese került. Az összesen 35 mese, ha csekélynek is tűnik a hatalmas dalanyaghoz képest, jelentős eredménynek tekintendő. A népmesék iránt alig vagy csak némi figyelem nyilvánult meg a nagyközönség, a műveltebbek, az értelmiség körében. Az első mesegyűjtemény iránt, amely németül jelent meg, a német nyelvű közönség körében nagyobb volt az érdeklődés. *Gaal György* (1783–1855) kötete, a *Märchen der Magyaren* 1822-ben jelent meg Bécsben. *Gaal* saját gyűjtéséből 17 mesét közölt. Voltaképpen ezekkel a mesékkel lett új műfaja a népköltészetnek. Az irodalmi ranghoz azonban pár évtizedre volt szükség, amikorra a kutatók felismerik nyelvi és mitológiai értékét. *Ipolyi* már nagymértékben felhasználja a mesékben rejlő ősvallási elemeket a *Magyar Mythologia* c. művében (1854). Erdélyi ezidőben önálló mesekötetet állít össze, amely *Magyar népmesék* címmel 1855-ben jelenik meg. Erdélyi ekkor már Sárospatakon tanít, s tanítványainak gyűjtéséből is válogat az 54 mesét tartalmazó illusztrált kötetbe. Csak jóval később, *Gyulai Pál* tesz róla említést *Arany László* mesegyűjteményének (Eredeti népmesék, 1862) a bírálata kapcsán. A mesék száraz előadását kifogásolja. A közölt mesékben hiányzik „a könnyed haladás, a keresetlen naivitás varázsa, a természetes fordulatok, a csak oda vetett, de annál jellemzőbb rajz, a hangulat bizonyos zavartalan egysége, a nyelv pongyola bája, szeszélye, festőisége s önkénytelen

sajátossága." Kétségtelen azonban, hogy Erdélyi mesekötete lényeges haladás volt a népmesegyűjtés és kiadás történetében.

*

A magyar népköltészet kutatásának történetében jelentős korszak kezdődött Erdélyi János munkásságával. A *Népdalok és mondák* három kötetének a megjelenése nemcsak a gazdag népdalkincs felmutatását jelentette, hanem Erdélyi a népdalokról írt, előadott tanulmányaival a legnagyobb mértékben hozzájárult a magyar költészet megújulásához, a nemzeti eszmék megjelenéséhez az irodalmi művekben. *Greguss Ágost* így emlékezett rá: Erdélyi János fölélesztette „honfitársai érdeklődését, szeretetét, tiszteletét ama nemzeti hagyományaik iránt, melyeket addig ha valamennyire ismertek is, de nem sokra becsültek."

Erdélyi János folklorisztikai tanulmányaival tudatosította a népi-nemzeti örökség fontosságát és feltárta azokat az értékeket, amelyek a néphagyományban, a népi kultúrában rejlenek. Rámutatott a nép lelkiségére a népdalaiban, bölcsességére a közmondásaiban. Munkásságával példát mutatott kortársainak és irányt a folklór későbbi kutatóinak.

A XIX. századi folklórkutatás kiemelkedő tudós személyiségéről való emlékezésünket a népdalok hangjára írt egyik költeményével zárjuk:

Piros a te kendőd, lobog is.
Fényes a te szemed, ragyog is.
Eszem a szép szemed, be bogár,
De a szíved, kis lány, csapodár.

Gondolnád azt, mit én, angyalom,
Szeress belém, én azt gondolom.
Szeress belém, kedves, ha lehet;
Nem kívánok aztán egyebet.

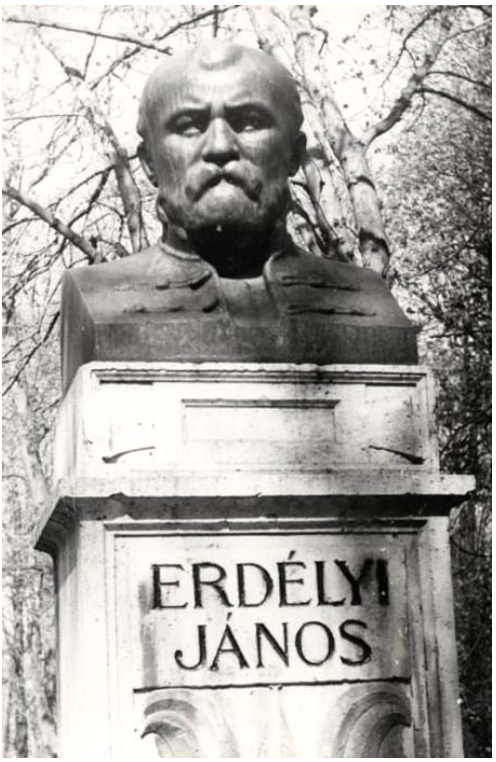

Erdélyi János mellszobra Sárospatakon

[JEGYZETEK. Az Erdélyi Jánosról szóló nagyszámú irodalomból: *Balassa Iván*: Erdélyi János 1814–1868. In: Borsodi Szemle, XII. 1968. 1.sz. 65–70.; *Banó István*: Erdélyi János népköltési gyűjteménye 100 éves. Ethn., LVII. 1946. 31–34.; *Deák Elek*: Erdélyi János. In: Figyelő (Abafi), IX. 1880. Több folytatás.; *Faragó József*: Erdélyi János és az erdélyi magyar népköltészet. In: Művelődés, XXXIX. 1990. 4–5.sz. 29–33.; *Greguss Ágost*: Magyar közmondások könyve. In: Új Magyar Múzeum, II. évf. 1851–2. I.k. 168–182.; *Greguss Ágost*: Erdélyi Jánosról. In: Greguss Ágost tanulmányai, I. Pest, 1872. 119–133.; *Gyulai Pál*: Magyar népmesék. In: Bírálatok 1861–1903. 15–26.; *K. Pozsonyi Erzsébet*: Erdélyi János és a népköltészet. Ethn., XXXVIII. 1927. 81–118, 165–192.; *Kun Pál*: Erdélyi János emlékezete. In: Figyelő (Abafi), XII. 1882. 240–256.; *Minay Lajos*: Erdélyi János (1814–1868). Budapest, 1914.; *O. Nagy Gábor*: A magyar frazeológiai kutatások története. Budapest, 1977. 63–68.; *Pocsainé Eperjesi Eszter*: 185 éve

született Erdélyi János. In: Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 1999. 301–307.; *Sőtér István*: Világos után. Budapest, 1963. 7–48.; *Schöner Magda*: Erdélyi János élete és művei. Budapest, 1931.; *T. Erdélyi Ilona*: Erdélyi János. Budapest, 1981.; *T. Erdélyi Ilona*: A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története. In: Magyar könyvszemle, 1974. 55–74.; *T. Erdélyi Ilona*: Az észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János. In: Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Szerk.: *Kríza Ildikó*. Budapest, 1982. 165–194.; *Versényi György*: Erdélyi János emlékezete. In: Ethn., XXV. 1914. 264–280.; Az életpályarajzban említettük, hogy Erdélyinek 1849-ben *Szabad hangok* címen osztrák ellenes, harcra buzdító versfüzete jelent meg. A forradalmi költészetnek ebből az irodalomban méltatlanul elfelejtett kisded kiadványából mutatványul a *Riadó* című vers első szakaszát idézzük:

Harcra! kelet dicső faja,
Forr, sodor a világ zaja.
Nemzetek uj sorsa készül,
Álld meg a sikot vitézül.
  Ifju szabadságod
  Hóhéra közelget,
  Megölni a népet,
  A nemzeti lelket.
Már zeng a riadó,
Hí a tárogtó.
Előre, előre!
A harci mezőre,
Rab elleneinknek gyászos temetőre.

A *Szabad hangok* a szabadságharc bukásának évében jelent meg, bizonyára kevés ember tulajdonába került, s akinek volt, nyomban megszabadult tőle. Valószínűleg ez is oka lehet, hogy belőle egy sem szerepel *A szabadság lantja* című gyűjteményben (alcíme: *Költemények az 1848–48-ki függetlenségi harcz idejéből.* Kolozsvárt, 1873. Második kiadás.) A kötet azonban közöl egy „igazságos boszulást" említő Erdélyi verset:

Ki vagy te most, nyalka gyerek?
A sarkantyud mire pereg?
Csak nem bálra, táncolásra?

Dehogy bálra, dehogy táncra!
Holnap indulunk a rácra,
Igazságos boszulásra.
Amott jőnek a huszárok,
Gyönyörüség nézni rájok,
A világon nincsen párjok.

Haza jőnek messzi földről,
Az eleven temetőből,
Csupa hazaszeretetből.

Honvéd is van, huszár is van,
Ágyu is lesz innen, onnan,
Megélünk már valahogyan.

Az 1848/49. évi újságokban bizonyára vannak még forradalmi vonatkozású Erdélyi költemények, amelyek a teljesebb pályakép megrajzolásához fontos adalékul szolgálnának.]

8.

Az Erdélyi János által szerkesztett Népdalok és mondák köteteiben gazdag dalszöveg anyag jelent meg. Lényegében egyidőben más folklór műfajok gyűjtése is megindult. Ezek közé főleg a közmondások, szólások, példabeszédek tartoznak. A proverbiumok iránti figyelem nagy múltra, Baranyai Decsi Csimor Jánosig nyúlik vissza. A néphagyományra támaszkodó jelentős gyűjtés Dugonics nevéhez kapcsolódik. A műfaj tudományos vizsgálatára Erdélyi János, Szvorényi József és Ballagi Mór szinte egyidőben vállalkozott. Erdélyi munkájáról szóltunk. Jelentős eredmény **SZVORÉNYI JÓZSEF** tanulmányához fűződik.

A folklórkutatás történetében Szvorényi József neve egy kisepikai műfajhoz, a proverbiumhoz, tágabban a közmondásokhoz, szólásokhoz és a példabeszédekhez kapcsolódik. A nyelvtudomány képviselői szerint ő volt

az első, aki a XIX. században elindította ennek a műfajnak a tudományos szempontok szerinti vizsgálatát.

Szvorényi akadémiai taggá választása alkalmából értekezést írt a proverbiumokról, amelyet a székfoglaló ülésen *Erdélyi János* olvasott fel 1847. augusztus 23-án. Az előadás, amelynek a címe: *A' közmondások és példabeszédek szelleme és vegyes elemeiről'* még abban az évben megjelent.

Tolnai Vilmos 62 évvel később úgyszintén akadémiai székfoglaló előadásában a következőket mondta tudós elődjének 1847. évi értekezése kapcsán:

> „Ettől az időponttól kell kelteznünk a tudományos tárgyalását a nyelv, a beszéd azon elemeinek, melyeket *közmondás, példabeszéd, szólásmód, közszólás, szólásmondás, szójárás* néven szoktunk nevezni, s melyeket a tárgyalás könnyebbségéért a *szólás* gyűjtőnevével jelölök."

A behatóbb értékelés előtt szóljunk arról, hogy ki volt Szvorényi József, akinek a munkásságáról említést sem tesz a folklór irodalom.

Szvorényi életpályájának történései, működésének területei tömören összefoglalhatók. A Borsod megyei Sáta nevű palóc (barkó) faluban, ahol édesapja tanító volt, 1816. július 5-én született. Alsóbb iskoláit ugyanott, a gimnáziumot Egerben végezte. Teológiát tanult. Belépett a ciszterci-rendbe (1838). Székesfehérvárra nevezték ki tanárnak (1839). 1840-ben pappá szentelték. Székesfehérvár után Egerben lett tanár (1849), majd igazgató, perjel. Rövid megszakítással élete végéig Egerben élt és végezte irodalmi, pedagógiai, nyelvészeti és más témakörű tudományos munkásságát. Elhunyt 1892. december 11-én.

Irodalmi és tudományos tevékenysége az 1830-as évek elején kezdődött. A reformkornak az a szellemisége hatotta át, amely a hazafiság erősítését, a nép, a nemzet felemelkedését, a magyar nyelv köznyelvi és irodalmi rangra való emelését tűzte célul.

Először versekkel jelentkezett a nyilvánosság előtt (1835). De nyomban kitűnt, hogy nem a költészet az igazi műfaja. Az ismertséget és az elismerést tudományos munkái révén érte el. A *Magyar ékes szóköltés* c. pályamunkáját (megjelent: 1846) az akadémia száz arannyal jutalmazta. A tanulmány bírálója *Czuczor Gergely* (1800–1866) írta:

> „… ezen mű szerzője az akadémia által föltett kérdés minden pontjait illően felfogván, azokra egyenként, rendszeres, szabatos és világos előadással felel. Munkája nem közönséges philologiai és kivált stylistikai jártasságra, és szép íz-

lésre mutat. Ő nyelvünk sajátságainak belső titkait avatott ésszel fürkészi. Nagy gonddal és ügyesen vannak itt felhasználva a nyelv tisztaságának kutfejei…"

Nemcsak az első díj jelentette a sikert. A munka magas színvonalát értékelve a tudós társaság az akadémia levelező tagjai közé választotta. („Elolvastatás után Szvorényi József a' tagok közé felvettnek nyilváníttatott, 's ehhez képest neki erről oklevele is kiadatni rendeltetett.")

A proverbiumokról tartott székfoglaló értekezéséről, valamint későbbi tanulmányáról, amelyek folklór területére is tartoznak, az alábbiakban részletesen szólunk.

Szvorényi a proverbium vizsgálatának szinte minden olyan területét érinti, amelyek a későbbi kutatásban – lényegében jelenünkig – különböző irányú és szempontú megközelítéssel a műfaj tudományos kérdései között szerepelnek. A definiálásra nagy anyagismeret alapján tesz kísérletet. A proverbium kategóriáin belül igyekszik rendet teremteni. A közmondás definiálásához sorra veszi a proverbium fogalomkörének példáit. Rámutat azokra a fontos jegyekre, amelyek a csoportokat egymástól elválasztják, illetőleg amelyek közös vonást mutatnak. A közmondást a példabeszéddel együtt határozza meg.

„A' közmondások 's példabeszédek a' szemlélődő emberi értelemnek, 's a' nép' saját, házi, nyilvános, erkölcsi, 's vallásos életéből merített tapasztalásának rövid, velős, 's közajkakon forgó kifejezései. *Közmondásoknak* neveztetnek, mert országos szójáratban, közkeletben vagynak; *példabeszédeknek,* mert nagyobb részt példázatok 's képekben szólanak."

Szvorényi fontos felismerését mutatja, hogy a közmondások körét a proverbium mai fogalmának megfelelően kitágítva vizsgálatba vonja a következőket: *példabeszéd, jelesmondat, elmés mondat, élc* és *ötlet*. Folklór szempontból különösen jelentős az *adoma*, a *mese*, *monda* és a *népdal* kapcsolódó elemeire való rámutatás.

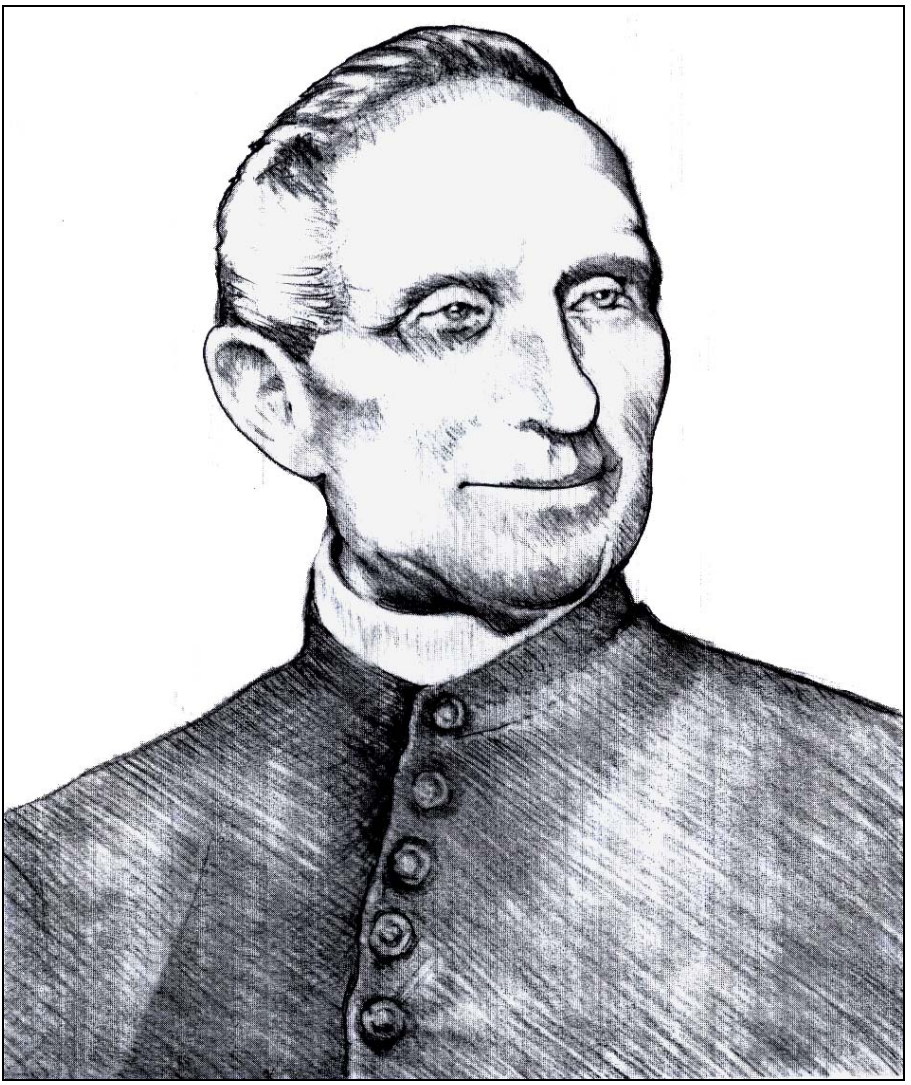

1892

A *példabeszéd*et a közmondás legközelebbi rokonaként említi. A példabeszéd célzással, példálózva mondja ki az ember véleményét, azt amit másokkal, a jelenlévőkkel tudatni akar.

A *jelesmondat*ot (sententia, gnoma) a közmondással szoros rokonságúnak tekinti, szinte alig válik el tőle, de mégsem azonos. Pl. *A fösvénynek amije van nincs* – jelesmondat, de nem közmondás; a *Csak a part mentiben*

hajókáz közmondás, de nem jelesmondat. Ugyanakkor az *Ártatlanságnak csak egy a szava* jelesmondat és közmondás is.

Szvorényi a proverbiumok egyik csoportjának az *elmésmondat* (apothtegma) megjelölést adja. Az *elmésmondat* rövid, élces mondat vagy felelet, amely alig különbözik a közmondástól. Főleg jeles személytől származik. Példaként Kinizsi mondását idézi. Akkor hangzott el, amikor Mátyás király Kinizsit követnek akarta küldeni a törökhöz: *Egy fej sem illik úgy nyakunkhoz, mint magunké*. Ez közmondás, de Simonides (görög költő, i. e. 559–469) mondása: *Ha ostoba vagy okosan, ha okos vagy ostobán cselekszel* elmésmondat, de nem közmondás.

Úgyszintén külön csoportot alkot az élc és az ötlet. A közmondással kapcsolódó példája: *A szép asszony is, ha megvénül, csúnya időt ér.*

A proverbiumok keletkezése korának, helyének, szerzőjének a megállapítását rendkívül nehéznek tekinti, hiszen „a föld majdminden régi s ujabb népeinek közmondásai egyeznek és… ezen szellemi találkozásukat évezredeken át is fen tudják tartani."

Felveti, hogy mi rejlik annak a hátterében, hogy a közmondások idő, tér és nyelvi eltérés, különbség ellenére azonosságot, hasonlóságot mutatnak.

A közmondások időtől, helytől függetlenül állandóak, lényegében változatlanok, örökéletűek: „örökölt formákban élnek s járnak szájról szájra".

A hajdani „ó-klasszikai világ" bölcsességének számos eleme beszivárgott minden európai nép tudatába és nyelvkincsébe. Példaként említi a Bibliát (*Aki másnak vermet ás, maga esik bele*: Péld. 26:27.; *Vak vezet világtalant*: Lukács 6:39), a klasszikus szerzőket (*Lábába szállott az esze*: Homeros; *Ajkába harapott, Sötétben tapogat, A vak is látja*: Aristophanes; *Port hintett a szemei közé*: Plutarchos; *Nesze semmi, fogd meg jól*: Galenus; *Kákán csomót keres, A falnak beszél*: Plautus; *Ajándék lónak ne nézd a fogát*: Hieronymus).

Ugyanakkor minden nép rányomja bélyegét a közmondásokra: „Magyar közmondásainkra … a magyar nép bélyege van nyomva."

A nyelv kincse, leggazdagabb tulajdonsága a közmondás, a szólás, amely „igaz gyöngyként" jön elő „a köznép szájából". A szólások, közmondások, példabeszédek őrzik a magyar nyelv szellemét és jellemét. Azokhoz a nép kegyelettel ragaszkodik és „szent hagyományául őrzi", éppenúgy, mint a mondáit és a dalait: „minden őshonos öbennök, mi az embert, mint embert, avagy hazapolgárt közelebbről érinti… ez emberi életnek leghűvebb tükrei." Az életbölcsességgé nemesült tapasztalások „közajkara jutván, közmondások lettek". Olyan gyakorlati életbölcsességet

foglalnak magukba, amelyek évszázadok során alakultak ki, s ezekre „a legnagyobb biztonsággal lehet építeni."

Szvorényi természetszerűleg elsődleges céljaként behatóan foglalkozik a közmondások „nyelvtudományi sajátosságaival". Megállapítja, hogy alig van olyan nyelvtani, vagy retorikai forma, amelyet ne figyelhetnénk meg, sőt költői formák is felfedezhetők bennük.

Külső forma szerint leginkább az epigrammai rövidség jellemző a közmondásokra.

Leggyakoribbnak a hasonlítást tekinti, mint mondja: „ezerszer jő az illy alak elé: *Ollyan, mint az ágról szakadt; Hazudik, mint a' rossz tükör; Ollyan kevély, mintha ő ültette volna a' fias-tyukot.* Gyakorinak tekinti az *ellentétes hasonlításokat is,* pl. *Örül, mint kinek a háza ég; Szereti, mint hajdú (gyalogkatona) a pocsétát.*

Kedvelt alakzatnak tekinti a nagyítást és a kicsinyítést. Ilyen példákat említ: *A világ kincseért sem!; Nincs mása széles e világon; Tejben vajban fürösztik; Árnyékot sem vet, olly sovány; Egy jó szót sem adok érte.*

A közmondás Szvorényi szerint „különös gyönyörét találja a' szójátékokban". Pl.: *Várt leány várat vesz; A vas is megvásik idővel; Minden csere csalással jár; Nem Bátorban lakik, hanem Futakon.*

A proverbiumokra vonatkozó további kérdéseket a paremiológia művelőire hagyjuk. A továbbiakban Szvorényi mindkét tanulmányának a folklórtörténet szempontjából becses adalékait emeljük ki.

Szvorényi elsőként vizsgálta a proverbiumok tartalmát, a jelentés lehetőség szerinti forrását, értelmét, összefüggéseit a tárgyi kultúrával és a folklórral. Néprajzi szempontból az ide tartozó részek a legfontosabbak. Szvorényi a népélet teljes területét áttekinti. A proverbiumok példatárából kiemeli mindazokat a közmondásokat, szólásokat, példabeszédeket, amelyek a magyar ember karakterével, hiedelmeivel, szokásaival és általában a néphagyomány megannyi területével összekapcsolódnak.

A proverbiumokban részint olyan szavak, fogalmak fordulnak elő, amelyek népéleti jelenségekre utalnak, részint egy-egy közmondás, szólás egyértelműen szokást, hiedelmet, mondát vagy más folklór témát jelöl. Ezek értelmezése elsősorban néprajzi magyarázatot kíván. Szvorényi nagymértékben törekedett arra, hogy a példákról rövid néprajzi leírást vagy megjelölést adjon.

Szvorényi elsőként azokat a közmondásokat említi, amelyek „a vallás-erkölcsi, hazapolgári s a családi, háztartási s társadalmi viszonyokra vonatkoznak". Az emberek a közmondásokban az Isten – a magyarok istene –

iránti hitüket, tiszteletüket fejezik ki: *Jó az Isten, jót ád!; Hol az Isten őriz, a pókháló is kővár; Égre követ ne vess, mert fejedre fordul.*

A családra, gazdaságra, társadalomra vonatkozó proverbiumok száma jelentős. Ezekre említi a következő példákat: *Amint János fújja, Jánoska úgy ropja; Addig hajtsd a fát, míg vesszőt!; Aki nyáron nem gyűjt, télen keveset fűt; Henyélő gazdának álmos a bérese; Nincs annál jobb ganéj, melyet csizmáján visz földjére a gazda.*

A közmondások számos változatából Szvorényi megállapítja, hogy a magyar nép idegenkedik a „fiskálistól", a pereskedéstől, a sok törvényt károsnak tartja: *Ahol sok a törvény, szaporodik a bűn; A sok törvénytől magát az igazságot nem látni meg; Hosszú pörön bíró a nyertes.* Sokkal inkább a saját igazságérzete alapján ítélkezik: *Adós, fizess!; Szegődött bér, osztott konc; Akár lopja, akár a zsákot tartsa, egy tolvajság!; A bűn, ha sokan követik is el, nem lesz kisebb; Ebül gyült szerdéknek ebül kell elveszni.*

Népek, etnikumok, társadalmi csoportok, mesterségek jellemzésére és megítélésére a proverbiumok bőséges példát nyújtanak. Találóan állapítja meg Szvorényi, hogy aligha van olyan állás, üzlet, mesterség, amelyről a szólásokban ne lenne említés. Az orvosról: *Nem jó orvost örökössé tenni;* a molnárról: *Ha mind felkötnék, aki közöttük lisztlopó, kiveszne a mesterség;* a takácsokról: *Három takács egy ember;* etnikumokról: *A szász emberség nem sokat ér; Három görög, három török, három zsidó – kilenc pogány; Adj szállást a tótnak, kiver a házadból.* A nőkről: *Három asszony egy vásár; Megódd magad a szakállas asszonytól; Jó asszony a ház koronája.* A testi jellegzetességgel kapcsolatban: *Hátul kopasz, azért ravasz; Veres ember, veres ló, ritkán jó.* Ebben a körben említi Szvorényi a falucsúfoló mondásokat is. Arról, hogy a lédeciek „hazafeküdtek" a következő történet szól:

> „Csípős északi szellő idején éjjelre a mezőn számosabban egysorjába, egymás enyhébe feküdtek. A legfelső, kit senki sem védett, sötétben az alsó végre feküdt át. Ezt tette utána a másik, harmadik, s így tovább, míg lassankint egészen hazafeküdtek."

Folklór szempontból rendkívül fontosak azok a példák, amelyeket Szvorényi a hiedelmekkel, szokásokkal kapcsolatban említ. Bőséggel fordulnak elő hiedelmekkel összefüggő mondások. Akinek sok pénze van: *Sokszor elmondta Kristóf imádságát.* A *szerencsefű, lakatfű, vérfű:* zárat nyit. *Nagy szél kerekedett:* akasztanak. *Csuklik:* emlegetik. *Követ fújnak:* ellene beszélnek. A *béka* kiolvassa a gyerek fogát. A *kakuk* megmondja, hány évig él az ember. A *kuvik* halált jósol. A *szivárvány* fölszívja az esőt, a folyók vizét. Aki italos: *Iszik, mint a szivárvány.* A hármas és a hetes számról: *Háromszor iszik a magyar;*

Három a tánc; Hét tél, hét nyár választja meg a jó házasságot; Hetet hét országra szól. Akinek *megcsendül a füle:* jó hírt hall, akinek *viszket a bal szeme:* sírni fog. Ha *csörög a szarka:* vendég jön.

A hiedelmekkel, szokásokkal kapcsolatos proverbiumok jelentését gyakran néprajzi adatokkal egészíti ki. Az *Együtt fújják a követ* mondásról írja, hogy a kígyók összedugják a szájukat, együvé fújják a párájukat, így jön létre a drágakő.

Kevésbé ismert a férfi *igézés*. A nő három hajszálát a férfi saját küszöbe alá ássa, a nő mindenüvé követi.

Az igézést kiegészíti a *rontás* magyarázatával. A rontás a legáltalánosabb babonák közé tartozik. Nemcsak emberek, állatok is megronthatók. Az ember a csizmájába tett rézpénzzel védekezhet a rontás ellen. A *Kristóf imádságát* a keresztúton kell elmondani. Addig nem lehet onnan elmozdulni, még ha nyolcökrös szekér jönne is, amíg Kristóf az elásott pénzre rá nem mutat.

A leggyakrabban emlegetett mondás: *Lassan készül, mint a lucaszéke*. Szvorényi tömör leírást ad. Luca napján (december 13.) kis szék készítésébe kezdenek. A készítő naponként csinál rajta valamit. Karácsony böjtjére kell elkészíteni. A készítője az éjféli mise alatt ráül, megismeri a boszorkányokat, akik mindannyian az oltárnak hátat fordítanak. Az ólomöntés ugyanezen éjszakán történik.

> „A megolvasztott ólmot, rostán át, vízzel töltött sajtárba öntik, s az így hirtelen meghűlt folyadék különféle alakokat ábrázolván, ezekből jósolják ennek is, annak is, ki lesz majd a férje."

Szvorényi a mitikus lényekre is több példát említ. A *Jár mint a garabonciás diák* mondással kapcsolatban közli a hozzá fűződött hiedelemmondát. A garabonciás diák ördöggel cimboráló, ördöngős mesterséget folytató ember. Vihart támaszt, jégesőt idéz elő, a szivárványon le-fel járkál. A monda szerint tizenhárom iskolát végzett diák.

> „A nép régente úgy hitte s emlegette, hogy rendesen tizenkét iskola van, s a tizenharmadikba már csak azok mennek, kik a gonosz lélekkel akarnak cimborálni. Haragját egyedül édestejjel lehet kiengesztelni."

Több mondásban fordul elő a *lidérc* vagy *ludvérc: Lidércet imád, hogy pénzt hozzon; Ludvérc is tudja, hova vigye a pénzét; Rossz lelkiismeret lidérccel álmodik*. Szvorényi szerint a lidérc a kéményekben közlekedik és pénzt visz

azokhoz, akik vele szövetkeztek. Más példa szerint álmukban keresi fel a pénzes embereket, mellükre ülve elnyomja lélegzetüket.

A lidérc alakját Szvorényi összekapcsolja a tüzes emberrel, arra a hiedelemre hivatkozva, amely szerint a *lidérc* lángalakban, ingoványos helyeken, temetőkben megjelenő szellem: „ott veti fel magát, hol pénz van elásva, a pénz akkor tisztul". Említi azt az adatot is, amely szerint némely helyen a nép úgy tudja, hogy „a lángocskák képében a hamis földmérők lelkei bolyongnak".

A proverbiumok mitikus, mesei alakjai között fordul elő a *sárkány (Sárkánytejet szopott; Sárkányt ölt az apja),* a *boszorkány (Borzas hajú büdi boszorkány),* a *vasorrú bába (Egész vasorru bába!),* a *manó (Vigyen el a manó!; Mi a manó!; Hiszi a manó!),* a *hamupipőke, Borsszem Jankó* és több más sporadikusan ismert figura, mint a *vadhuszár.*

Mindezekről Szvorényi tömör ismertetést, voltaképpen néprajzi leírást ad. Hasznos adatokat kapunk a mitikus, mesei lények XIX. századi ismeretére vonatkozóan. Ezekre röviden utalunk.

Szvorényi ismerete szerint a *sárkány* kígyóból válik: *A kígyó, ha kígyót nem eszik, sárkánnyá nem lehet.* A kígyóból lett sárkány „három, hét, vagy több fejű, roppant nagy alkatú szörnyeteg, mely öblös torkából füstöt, lángot, mérgező gőzt fuvall".

A *boszorkány* varázs erejű, gonosz cselekedeteket végző vén asszony, aki éjszakánként bűvös kenőccsel megkent pemetén vagy seprűn száguldozik, gyermekeket, embereket, állatokat ront meg.

A *vasorrú bába* szintén „a gonoszság megtestesítője". Kegyetlen anya, aki a leányait rézlovakká varázsolja, a palotája koponyákból épült, szolgáinak tüzet fúvó ércparipákat kell fejni és más hasonló dolgot végezni.

A *hamupipőke* a közmondásokban élhetetlent, renyhét, szennyest jelent, de a mese szerint csodadolgokra képes.

A *Borsszem Jankó* törpe emberke, akinek rendkívüli ereje van.

A *vadhuszár* Erdélyi János Ung megyei példája nyomán sokat tapasztalt, varázserővel rendelkező kiszolgált katona, aki meg tudja fejni a bakot és a kútágast is.

Szvorényi a proverbiumok körét kiterjeszti az adomákra, mesékre, mondákra és népdalokra is. Voltaképpen csak arról van szó, hogy ezekben a műfajokban felfedezhetők a proverbiumok, illetőleg az azokból való formulák kiválása.

Az *adoma* eredetű szóláshoz példaként említi: *Anda Pál hadába való*. Az ilyen személy papucshős. Anda Pál XVI. században élt miskolci lovaskapitány minden héten hazament látogatóba a feleségéhez.

A *Belényert, mint Bertók a csíkba* mondáshoz az a történet kapcsolódik, amely szerint Bertók egy szekér csíkot vitt árulni Bécsbe, az árát elköltötte, még a szekere is ráment a költekezésre. Újabb kori kutatók számos ilyen adoma eredetű szólást jegyeztek le.

A *mese*ből került a mondák közé: *Kitetszik a róka farka, akármint dugdossa.* Hasonlóképpen a kezdő formulák, fogalmak, mesei nevek (tündér, óriás stb.).

Érdekes példákat említ a népdalokból. Amikor szegény szegénnyel házasodik, szokás mondani: *egy szegényből kettő,* ami egy népdalban úgy fordul elő: *Egy koldusból kettő / Végre több is válhat / Így hát én fejemre / Sok búbánat szállhat.* Egy másik mondás: *Kiverte szemét az ág* a népdalban: *Hej! míg a szememet / Ki nem verte az ág: / Hej! nem is így / Forgott a világ.*

A történeti mondákhoz kapcsolódó, azokból eredő proverbiumokra is felhívja Szvorényi a figyelmet. Akit halálra ítéltek: *a csonka toronyba zárták*. A budai vár Dunára néző egyik tornyába zárták a halálra ítélt embereket. Állítólag erre utal a mondás.

A *Hátra van még a fekete leves* közmondásként említve Thököly Imre elfogásával magyarázza a széles körben elterjedt történet:

> „E közmondás 1685-ből való, mikor Thököly Imre, a váradi török lakomában e jelmondatra, mellyet a kávéról értett, vasra veretvén, fogolyképp Drinápolyba küldetett."

Tudjuk, hogy ez csak a mondában történt így, a *fekete leves*hez más magyarázat tartozik.

Szitok formula a *bestelélek karafia,* illetőleg *bestelélek kurafia,* amelynek az eredete a Basta és Caraffa történeti személyek nevéhez kapcsolódik.

Ellenben dicsérőleg mondják: *Elnyerte az egri nevet.* Az ilyen ember hős, vitéz, derék. Utalás az egri vár hős védőire.

Aki a *Kun László szekerére szorult* az elszegényedve maga húzza a szekerét.

A történeti vonatkozásokkal kapcsolatban Szvorényi külön kiemeli, hogy a török, tatár számos példában előfordul. Így pl.: *Fejére telt a török átka* (rossz szomszédja van); *Török átka ember* (rossz ember); *Híre van, mint a tatárjárásnak; Mi a tatár!; Tatárfajta!; Hajtson el a tatár!; Török-átka ember; Megverte a török átka.* Az egri vörösbor kínálásakor mondják: *Török vér, hadd folyjon!*

Népszokásokra is adnak példát a proverbiumok. A szokásokra utaló szavak, fogalmak, kifejezések többnyire csak abban a közösségben egyértelműek, ahol ismerik a hozzájuk kapcsolódó hagyományt. Természetesen vannak olyan szólások, amelyek közismertek, a jelentésük már rögzült, anélkül, hogy magát a hozzá fűződő szokást a beszélő ismerné. Így pl.: *Hosszú, mint Szent Iván éneke; Rövid, mint a pünkösdi királyság; Gyakran megárt Szent János pohara; Áldomás áldomással jó; Adnak a szakállamra.* De magyarázatra van szükség az olyan mondásokkal kapcsolatban, mint pl.: *Az sem volt mátkatál! Szent György vitézei; Farba rúgta a mátkáját; Leütötték a szarvát.*

Szvorényi tanulmányában sorra veszi az említett proverbiumokat és tömör ismertetést ad a jelentés megértéséhez. Így pl. hasznos ismertetést kapunk a Szent Iván tüzéről:

> „A falun kívül, halmos helyen, s jobbadán leányok szalmából, rőzséből tüzet élesztve, párolónak *tisztesfüvet* raknak rája. Ennek füstölgő tüzét, lángját azután, vele járó énekszó mellett szökdelik át, s abból, ki hogy ugrotta keresztül, jósolják meg férjhezmenését. Az ősi mythuszok tüzére s a régi házasságszerző ünnepekre emlékeztető szokás ez az ország felső vidékein, de kivált Nyitrában, felső Borsodban és Ungban. E szertartás rendszerint két héten át ismétlődik; szükség azonban, hogy sz. Iván napja ezen időnek éppen közepére essék. Ez alatt folyton járja az ének is, s innét ragadt reá: »hosszú, mint a sz. Iván éneke«".

A *pünkösdi királyság*ról Szvorényi azt írja, hogy az ifjak pünkösd hétfőn maguk közül királyt és királynét választanak. A királyné felkoszorúzva kíséretével házról házra jár és adományokat gyűjt. A király és királyné cím csak egy napig érvényes. A mondás a rövid idő megjelölésére vonatkozik. A *Szent János pohara* a János napi (december 27.) borszentelés emléke. Borozgatáskor ezzel a mondással köszöntik egymásra az utolsó pohár italt. Az adás-vétel záró aktusához áldomás járul. Szvorényi szerint az áldomás szóban áldás, jókívánság fejeződik ki.

Figyelemre méltóan magyarázza a szakállal és a szarvval kapcsolatos mondást. A szakáll a tekintély, a becsületesség jelképe. Aki azt mondja, hogy *adnak a szakállára,* azt fejezi ki, hogy tisztelik, becsülete van.

A *letörték* vagy *leütötték a szarvát* mondásban a szarv egykor a hatalmat jelképezte. Leütéseivel, letörésével az illetőt megalázták, hatalmában megfékezték.

Az ételekkel, étkezéssel összefüggésben három mondást idéz: *Ha vendégségben jársz, késed legyen; Bélessütéshez, uri névhez sok kell; Elaludt, de a béles*

szagára felébredt. Ezek kapcsán gasztronómiai visszatekintést tesz Galeotto Marziora, Szirmay Antalra és Jókai Mórra hivatkozva. Az első mondás eredetét arra az időre helyezi, amikor a magyar nép az étkezéseinél kést és villát még nem használt. A húsos ételeket lében vagy mártásfélével tálalták fel. A villa a XVI. században kezdett elterjedni, a vendégségbe a kést és a villát az emberek magukkal vitték csizmaszárba dugva, a jobbmódúak tokban. A régi magyarok ételeit jegyzetben idézi:

> „Kedveltebb étkeik voltak: a bosporos, a kaszás-lé, borsos-lé, törött-lé; tárkonyos bárány; réce fekete-lével; köszmétés csirke; mustos-pecsenye, fojtott-pecsenye (dinsztelt); gulyás hús, balázs-lé, vendég-lé, berbécshús mikó-lével; sállyás (szárnyas) pecsenye cifra-lével, hidra-lével, koldus-lével; sertés husok bot-lével, pikádával; halak églével, kozák-lével. Kedvelt étel volt a levelen-sült, a forditott kása, hajdu kása, karimás (tejjel körülöntött) kása. Tésztásaikból: a márea-fánk, bába-fánk, borsajt, édes-ordas, s kivált a béles-félék, melyeket sok minden füszerneművel tettek izletessé."

Három proverbium – *Piros csizma táncba való, sárga csizma sárba való; Felhúzta a piros csizmát; Sárga csizmás Miska sárban jár* – jelentés vizsgálata kapcsán Szvorényi külön fejezetben a piros és a sárga csizmáról közöl néprajzi, viselettörténeti adatokat. A piros és a sárga színű csizmát a XVIII. század kedvelt viseletdarabjaiként említi. Mindkét színes csizmát a török időkre vezeti vissza. A *karmazsin* és a *sárga* a lábbelik uralkodó színe volt. A színes csizma az „úri nép" körében is elterjedt, a díszöltözethez tartozott. A falvakban különösen jelentős viseletdarabnak tartották. Szvorényi szerint az Alföldön nem sokba tekintették azt a leányt, akinek nem volt piros csizmája. A piros-karmazsin csizma a leányok büszkesége volt. Figyelemre méltó adatokat említ a jezsuita rendbe felvett ifjak levetett világi öltözetéről. A jegyzékbe vett viseletdarabok között 1712-ben tizenegy jelentkező közül nyolcnak sárga, egynek piros, kettőnek fekete, 1722-ben nyolc közül négynek piros, kettőnek sárga, kettőnek fekete csizmája volt.

*

Szvorényi bemutatott értekezései folklór és nyelvtudományi munkának egyaránt tekinthetők. Bevezetésképpen említettük *Tolnai* méltatását, amelyben kiemeli Szvorényi érdemeit a szóláskutatásban. *O. Nagy Gábor* bár erős kritikai megjegyzéseket tesz, végső konklúzióként *Tolnai* megálla-

pításához igazodik: Szvorényinek „mégis alapvető érdemei vannak mint a magyar parömiológiai kutatás megindítójának. Ő vizsgálja és jellemzi irodalmunkban elsőnek a közmondásokat mind tartalmi, mind pedig formai szempontból, és ő mutat rá először konkrét példák kapcsán arra, hogy számos szókapcsolat eredetének, keletkezésének a megfejtéséhez művelődéstörténeti és néprajzi ismeretek segítik hozzá a kutatókat. Olyan kezdeményezés ez, amely majd a XX. század első felében dolgozó kutatók munkásságát alapozza meg és készíti elő. Amit pedig a frazeológiai egységek stilisztikai és verstani jellemvonásairól ír, csaknem kivétel nélkül olyan megállapítás, amely még manapság is megállja a helyét."

Ehhez hozzátehetjük, hogy folklorisztikai tekintetben is jelentős az érdeme. A proverbiumokat olyan népi produktumoknak tekinti, amelyek a magyar nyelvet beszélők nemzeti kincse és amelyekben néprajzi, művelődéstörténeti emlékek rejlenek. Idézett példáinak jelentős része mögött olyan ismeret áll, amelyet – többször hivatkozva Felső-Magyarországra – minden bizonnyal magával vitt falusi – palóc-barkó – közösségéből. A tanulmányaiban közölt néprajzi adalékok nemcsak egy-egy proverbium jelentésmagyarázatát világítják meg, hanem hasznos folklór forrásul is szolgálnak. A folklórkutatás történetében a szabadságharc előtti, az 1847. évi tanulmánya alapján (későbbi, századvégi munkája az előző részletesebb kifejtése) a XIX. század első felében tevékenykedő népi-nemzeti irányultságú értelmiség jelentős képviselői közé tartozik.

[JEGYZETEK. Szvorényi József két tanulmánya: 1. A' közmondások és példabeszédek szelleme és vegyes elemeiről'. In: Magyar Akadémiai Értesítő 1847-ről. 239–257.; 2. A magyar nép eszejárása és eszmeköre, közmondásaiban s egyéb elmeműveiben elétüntetve. In: Cisterci rend egri kath. Főgymnasiumának értesítője az 1888–89. iskolai évről. Eger, 1889. 3–61.; Életrajzhoz: *Váczy János:* Szvorényi József. In: Vasárnapi Újság, XXXIX. 1892. 870–871.; Bibliográfiával: Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai cziszterczi rend, 1896. 374–378.; Tanulmányairól: *Tolnai Vilmos:* A szólásokról. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 12. sz. Budapest, 1910.; *O. Nagy Gábor:* A magyar frazeológiai kutatások története. Nyelvtudományi Értekezések, 95. sz. Budapest, 1977. 61–63.]

9.

A Népköltészeti hagyományok gyűjtésének történetében jelentős szerepe volt **KRIZA JÁNOS**nak, aki a Vadrózsák címen megjelent kötetével az erdélyi folklór első nagyjelentőségű művét hozta létre. Másfél évtizeddel később látott napvilágot az *Erdélyi János* szerkesztette *Népdalok és mondák* három kötete után. Ez azonban csak a megjelenésbeli eltérést mutatja. Mindkét gyűjtemény anyagának a gyűjtése a szabadságharcot megelőző reformkorra, a népköltészet iránti érdeklődés országos mozgalommá váló kibontakozásának időszakára esik.

Kriza már 1840-ben hozzákezdett a székely dalok, balladák, mesék és más műfajok lejegyzéséhez és a gyűjtést szinte a megjelenésig folytatta. Szándékáról *Szemere Miklós*nak (1802–1881) a következőket írta (1841. február 13.): „erős szándékom a magyar népdalokat valaha egy testben kiadni; azokat, melyek szerző, és idő s hely nélkül, vadvízként buzognak föl a nép költészeti szelleméből, még pedig hangjegyekkel együtt."

Amikor mintegy 8 ívnyi anyag kiadára készen állt, 1842-ben előfizetési felhívást tett közzé. Az *Athenaeum* c. lap (1837–1843), amelyben Kriza versei is megjelentek, egyik közleménye arról tudósít, hogy „Kriza székely népdalai és mondái a nép szájáról gyűjtve" nem sokára sajtó alá kerülnek (1843. I. 46).

Mivel azonban az előfizetési felhívás eredménytelen maradt, Kriza a Kisfaludy Társaság ajánlását figyelembe véve, a gyűjtemény bővítésébe fogott. A megjelenésről szóló első híradás után húsz év telt el, amikor Kriza gyűjteményének I. kötete napvilágot látott.

A két évtizednyi idő a további gyűjtés, az anyag bővülése szempontjából rendkívül hasznosnak bizonyult. A gyűjtőmunkát Kriza a népélet „sok minden ágára" kiterjesztette. Erre utal önéletrajzában, amelyben a néphagyományok iránti érdeklődéséről, a népköltészet iránti megbecsüléséről, a székely folklór feltárásáról és megmentéséről szól:

> „Székelyföldön járásom alatt jöttem véletlenül azon észleletre, mily sok ily régi kincs hever, senkitől sem figyelve meg, a nép alsó rétegeiben; s attól fogva *ez egyet* számtalan foglalatosságaim közepett sem vesztettem el szemeim elől, magam is gyűjtögettem mind a székelyföldön jártamkor, mind pedig Kolosvárt lakó sok székely férfi és

asszony embereknél – majd a forradalom után következett években levelezésbe bocsátkoztam sok papi és világi rendű barátaimmal, s azoknak segédével nagy tárházát gyűjtöttem össze a »székelységeknek«. E gyűjtést sok minden ágára kiterjesztettem a népéletnek, 1861-ben jött inkább eszembe a »Tájszók és szólásmódok« gyűjtése is. Lassankint tisztult bennem a gondolat úgy adni ki a népköltemények et s szólásmódokat, oly hangejtéssel épen mint a nép kiejti – a virágot egész himével, illatával mutatni be a közönségnek – a plántát úgy szólva azon módulag, mint a természet anyakeblén felvirult, állítni elé."

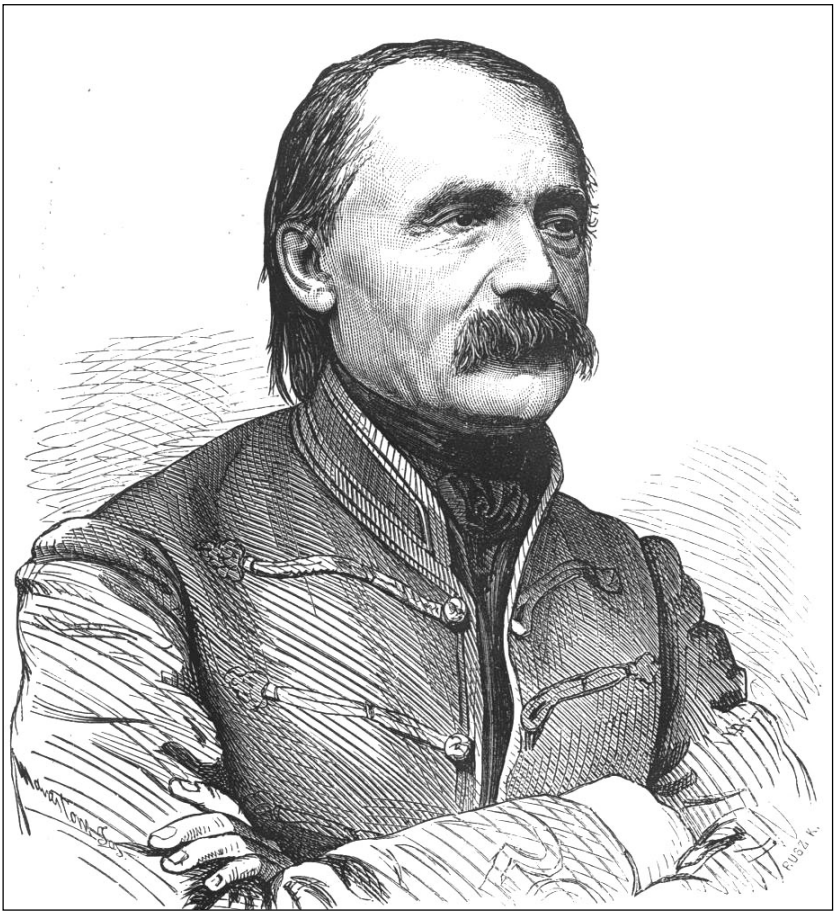

Kriza János életpályájával számos írás foglalkozik. A *Vadrózsák* különböző kiadása előtti bevezetők, előszók mind újra és újra ismétlik, idézik a pályaút adatait. Kriza költészetét, a *Vadrózsák* kötetet, annak nyelvészeti értékeit tárgyaló háromszerzős munka (*Antal Árpád–Faragó József–Szabó T. Attila:* Kriza János. Bukarest, 1971.) kimerítő részletességgel tekinti át a költő, a pap és a népköltészet gyűjtő életét és munkásságát. Az alábbiakban Kriza életpályájával összefüggő fontosabb adatokra hivatkozunk, figyelemmel önéletírására, amely lényegében önmagában elegendő az életút ismeretéhez, kiegészítve *Gyulai Pál*hoz írt leveleivel.

Kriza János a Háromszék megyei Nagyajtán született 1811. június 24-én, ahol – amint önéletrajzában írja – apja unitárius lelkész volt. Torockóról, a vasbányászatáról neves kisded városból került az édesapja Nagyajtára, ahol 47 éven át hirdette Isten igéjét. A gyermek Kriza kilenc éves korában a torockói gimnáziumba került, ahol öt évig tanult, majd az édesanyja 1825-ben a székelykeresztúri gimnáziumba vitte „a poetica és rhetorica classisokba". A bölcsészet és a teológia négyévi tanulása után „két évig a kolosvári reformatum collegiumban" képezte magát. 1835-ben – akkor már mint a kolozsvári unitárius ekklézsia lelkésze – külföldi tanulmányútra kapott lehetőséget. A berlini egyetemen töltött két év után hazatérve gyengélkedése miatt csak 1838 őszén kezdett hozzá Kolozsváron a papi teendőinek ellátásához. A főiskolán 1840-től ideiglenes, 1845-től kinevezett teológiai tanárként működött püspökké választása után is.

A püspökséget sokak kérésére, biztatására fogadta el 1861-ben. Első beszédében mondotta: „Én nem vágytam, én nem kerestem a főpapi hivatalt, tanúm az Isten." Hívatását szent feladatnak tekintette. Egyik levelében írja: „Elszántam magamat a rögös pályára, azon elhatározással, hogy ezentúl csak azon szentírási elvet tartva szemeim előtt: egy a szükséges dolog! s lemondván minden világi magánügyeimről, kedvenc szenvedélyeimről, megtagadván úgyszólva a szív minden bálványát, egyedül egyistenhívő egyházam szentséges ügyének szentelem magamat, amint erre már esküt is tettem" (*Versényi György:* Kriza János emlékezete: 88).

Ez a nyilatkozat is rávilágít a *Vadrózsák* nyomtatásra való előkészítésének elhúzódására. Ebből kitetszik Kriza papi hivatásának elsőbbsége.

*Gyulai Pál*hoz írt leveleiből ugyanakkor érződik a népköltészeti hagyományok gyűjtésével és kiadásával kapcsolatos aggódása és lelki örömöt okozó munkálkodása.

Önéletírásának utolsó mondataiban is ennek az örömnek ad hangot; életének értelme, fő célja nyilatkozik meg benne: „Egyedül a népköltési gyűjtések tették pihenő óráimnak soha félbe nem szakadó foglalkozását s szerezték legédesebb élveimet is."

Ennek a kedves, örömteli munkának a végzését és folytatását a halál eljövetele akadályozta meg 1875. március 26-án.

Kriza János munkássága elsősorban a folklórtörténet körébe tartozik, de költőként is számon tartja őt az irodalomtörténet, nyelvjárási gyűjtései révén pedig a nyelvtudomány.

Költészettel, versírással már gimnáziumi diákévei alatt foglalkozott. E téren az iskolai tananyagon kívül alig volt valamilyen irodalmi ismerete. A biblián kívül – mint önéletrajzában írja – „alig ismertem s olvastam egyéb könyvet, mint a Hármas Históriát, a Hét bölcs Mestereket és több más maradványát régi irodalmunknak, a melyek a torockói olvasgatni szerető népnél nyomtatásban vagy kéziratban nagy számban találtattak". A kolozsvári unitárius kollégiumban bővült a tudása. Népdalok és epigrammák írására érzett „nagy hajlamot". Berlini tanulmányútja után nagyszámú költeményt írt. A *Remény* c. általa szerkesztett Kolozsváron 1839-ben megjelent kiadvány I. kötetében nagyszámú vers szerzője ő (álnevek alatt is). A következő években csökken a költői termése, s tíz év múltán teljesen elapadt. Számítások szerint élete folyamán 188 költeményt írt. Ezek közül kiemelkedőek a népdalként írt versei, amelyeket egy kivételével – szám szerint huszonegyet – besorolt népköltészeti gyűjteményébe, a *Vadrózsák Íróktól* c. fejezetébe. *Horváth János* szerint Kriza „bár nem tört új utakat a népies dal műfaji formája számára, megvan a maga egyéni színe még szerelmi dalaiban is, annál inkább katona dalaiban". (*A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig:* 325). Ez utóbbiak közül kiemeli az *Erdővidék az én hazám* kezdetű dalt, amely a *Vadrózsák* kötetben az 571-es szám alatt szerepel. Mintául a négy szakaszból az elsőt és az utolsót közlöm:

Erdővidék az én hazám,
Katonának szült az anyám,
Zöld erdő zugásán,
Vadgalamb szólásán

Nevelt fel jó apám.

Holnap indul a legénység
Komondóba, semmi mentség!
Zöld erdő zugását,
Vadgalamb szólását
Majd meghallom esmég.

Kriza költeményeit a Kisfaludy Társaság jelentette meg halála után 18 évvel, 1893-ban. Költészetének értékelői a népi ihletésű, a székely népköltészethez közelálló verseit emelik ki. Az ő népiessége a Petőfit megelőző kor tükrözője, a reformkoré, a romantikával áthatott időszaké. Dalai azt az irányt mutatják, amely felé haladt a magyar műköltészet. Igaz azonban – amint *Ferenczy Zoltán* kifejti –, hogy „a műköltés nemesítését, vagy összeolvasztását a népivel nem Kriza hajtotta végre, azt Petőfi és Arany János tették; azonban Kriza ennek oly élénk tudatát bírta lelkében, s oly világos ujjmutatást adott rá, mit lehetetlen kevés számú dalaiból is észre nem venni" (Kriza Album: 72). Szép példaként említi a néphagyományba került dalát:

A kis leány kertjibe'
Rózsát szed a keblibe,
Nem tudja a kis szedő,
Maga legszebb rózsató.

Kriza egyéb költeményei – epigrammái, ódaféléi, elégia féléi kevésbé jelentősek. Költészetéből a népdalai maradandó értékűek. De mégsem a dalai tették halhatatlanná, hanem székely népköltési gyűjteménye, amelyről a következőkben szólok.

A *Vadrózsák* kötetről szóló írások mindegyike említi a gyűjtemény keletkezésével és a kiadásával kapcsolatos körülményeket. A szerzők a népköltészeti gyűjtés nagy kárának tekintik a két évtizedes várakozási időt. Nem szabad azonban elfelejtkeznünk arról, hogy nemcsak Kriza gyűjteményének volt ilyen sorsa, hanem több kortárs népköltészeti gyűjtő anyaga sem látott napvilágot sem a gyűjtő életében, sem a halála után. Így pl. *Kelecsényi József* nyitrai földbirtokos nagy vegyes népköltészeti gyűjteménye (nem az irodalomban *Kelecsényi-énekeskönyv* néven ismert gyűjtemény!), amelynek az anyaga a Krizáéval azonos időben került lejegyzésre. Vagy, gondoljunk a *Pálóczi Horváth Ádám* ötödfélszáz énekére, amely 1813-tól

1953-ig 140 évet várt a megjelenésre. (*Horváth Ádám* özvegye hiába tett kísérletet a kiadásra a Magyar Tudós Társasághoz intézett kérelmével 1834-ben.)

Kriza népköltészet iránti érdeklődését, a néphagyomány értékeinek a felismerését többen a berlini tanulmányútján ért hatásokra vezetik vissza. Aligha hihető, hogy Kriza csak a kétéves intenzív tanulmányi idő alatt ismerte fel a népköltészet jelentőségét. Tetszetős a *Grimm*-testvérekre, *Percy*re és *Heder*re, mint példákra hivatkozni.

VADRÓZSÁK.

SZÉKELY

NÉPKÖLTÉSI GYÜJTEMÉNY.

SZERKESZTI

KRÍZA JÁNOS.

ELSŐ KÖTET.

KOLOZSVÁRTT,

STEIN JÁNOS ERD. MUZ. EGYLETI KÖNYVÁRUS BIZOMÁNYA.

1863.

Krizánál elsődleges a belső indíték, a nép köréből jött művelt ember figyelme, ráérzése arra a kultúrára, amelyet a székelység őriz és amely már veszendőben van, és amelyet meg kell menteni a feledéstől. Ebben az érzelemben és tudatban gyökereznek Krizának a népdalok hangjára írt dalai is.

Bízvást feltételezhető, hogy olvasta *Edvi Illés Pál* evangélikus lelkész (1793–1871) *Miben áll a Magyar-nemzetiség?* c. néphagyományokra buzdító írását (*Magyar Hazai Vándor,* 1835). Ha gyermekkori iskolai évei alatt nem is olvasott mást, mint a *Hármas História*t és hasonló könyveket, később 1837-ben már kezében tarthatta *Edvi Illés Pál Első oktatásra szolgáló könyv*et, amely a néprajz gazdag példatára.

Úgyszintén olvashatta *Kőváry László*nak (1819–1907) egy székely falu szokásairól szóló írását (1837). Bizonyíthatóan hatott rá *Kőváry*. A *Vadrózsák* témaköri csoportosításánál mintaként is tekintette *Kőváry Székely népköltészet* címmel írt sorozatát az 1852. évi *Hölgyfutár*ban. A címbeli témák: népdalok, táncmondókák, találós kérdések, példabeszédek, anekdoták, mesék.

Kriza szinte azonos csoportosításban közli az anyagot.

Faragó József rámutatott arra, hogy *Kőváry* gyűjtéséből Kriza – valószínűbb azonban, hogy *Kiss Mihály* nevű gyűjtőtársa – példákat emelt át a *Vadrózsák*ba. A kapcsolódás a verses alkotások egy részére és a *Hej páva, hej páva, császárné pávája!* kezdetű vígballadára vonatkozik (Ethn., 1979: 384–385).

Kriza feltételezhető olvasmányai kapcsán említést kell tenni mindazokról az irodalmi művekről, évkönyvekről, újságok hasábjain megjelent írásokról, amelyek a néphagyomány értékeire hívták fel a figyelmet.

Nem gondolunk a XVIII. század végi, XIX. század eleji felhívásokra, csak azokra, amelyeket Kriza tanuló évei, illetőleg teológiai, főiskolai tanulmányi évei alatt olvashatott. Természetesen csak feltételezésről van szó, mert olvasmányélményeiről Kriza nem ír, mint ahogy sem Grimm, sem Herder hatásáról nem nyilatkozik, de bizonyosság arra sincs, hogy nem ismerte a külföldi irodalmat.

Tájékozottságához mind a hazai, mind a külföldi irodalmi és tudományos életben minden bizonnyal hozzájárult az, hogy – amint *Gyulai Pál* írja – Kriza volt a könyvtárnoka annak az ún. olvasó társaságnak, amelyet az 1830-as évek elején a kolozsvári Unitarium Collegium ifjúsága alapított.

Mindazonáltal azonban Kriza leveleiből, önéletírásából, a *Vadrózsák* előszavából kitűnik, hogy spontán, belső indíttatásból vezérelve kezdte a gyűjtést, amely évtizedeken át kedves és örömmel végzett munkája volt.

KRIZA JÁNOS KÖLTEMÉNYEI.

ÖSSZEGYŰJTÖTTE

KOVÁCS JÁNOS.

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.
1893

Így vall erről önéletrajzában, amint már idéztük: „Egyedül a népköltési gyűjtések tették pihenő óráimnak soha félbe nem szakadó foglalkozását s szerezték legédesebb élveimet is."

Jóval a berlini útja előtt már volt gyűjteménye, hiszen aligha adott volna ki 1842-ben előfizetési felhívást a nyolc ívre jelzett kötetre. A székelyföldi gyűjteményhez utazásokra volt szükség. Kriza már diákkorában nagy utakat tett a Székelyföldön.

Szász Károly emlékbeszédében olvassuk: „Ő ifjúkora éveiben, még mint tanuló, s később mint pap, több ízben beutazta az egész székelyföldet, gyűjtve mindenütt, első forrásból, a nép mulatságai és munkái közben, a legények és leányok ajkáról a népdalokat, úgy hogy a senki által nem sejtett gazdagságú kincs-aknából neki már akkor elegendő készlete volt arra, hogy meglephesse vele az irodalmi világot" (*Emlékbeszéd Kriza János l. t. felett.* Bp. 1876. 33).

A V*adrózsák* címen 1863-ban Kolozsváron megjelent kötetet a székelyföldi népköltészet tette folklórtörténeti jelentőségűvé. Ehhez nagymértékben hozzájárult az, hogy Erdélyből az *Erdélyi János* által szerkesztett *Népdalok és mondák* három kötetében (1846–1848) csekély számú székely példa került. Ezért nem véletlen, hogy nagy feltűnést keltett Kriza kötetének gazdag székely anyaga.

A gyűjtés kezdetétől a megjelenésig hosszú volt az út.

Többször utaltunk a kezdetekre. Valószínűsíthető, hogy Kriza már diákkorában jegyzett le népköltészeti alkotásokat. Népdalmintájú költeményeinek ihlető forrása volt a népköltészet. Arra törekedett, hogy ebből a költészetből minél többet felmutasson a művelt közönségnek és megmentsen az utókornak. Csakhogy az 1840-es évek elején, amikor a gyűjteményre előjegyzési felhívást tett, az ilyen témájú munkák iránt a nagyközönség körében csekély volt az érdeklődés. A Kisfaludy Társaság gyűjtésre való buzdítása azonban szinte országos mozgalommá tette a népköltészeti alkotások gyűjtését. Ez Krizát is arra buzdította, hogy a megkezdett gyűjtést tovább folytassa, s ez szinte a kiadásig, húsz éven át tartott, készen állva két kötetbe való anyaggal.

Krizát papi, püspöki teendői nagymértékben lefoglalták, de a gyűjtést nem hanyagolta el. A gyűjtőmunkába számos lelkészt, barátot és diákot bevont. *Szász Károly* (1829–1905) Kriza *Péterfi Sándor*hoz írt levelét idézi, amelyben Kriza a gyűjtőtársait arra kéri, hogy fordítsanak figyelmet a népmesékre, a történeti mondákra, figyeljék a legkisebb jelenséget is: „hát-

ha ott is lehet, még legalább romjaiban valamely ballada-forma ének, vagy mesés történet versben vagy prózában, vagy valamely ismeretlen népmese vagy tündérrege, vagy valamely hagyományszerű monda a nép öntudatában megakadva, s titkon ápolva".

A levelet néhány hónappal a *Vadrózsák* I. kötetének megjelenése előtt írta, amelyből kitűnik, hogy a további kötet vagy kötetek kiadásához is gyűjtötte az anyagot. Két évvel később – úgyszintén *Péterfi Sándor*hoz – írt levelében a gyűjtés folytatására buzdít:

> „Az afféle mondákat is csak jegyezze fel nagy szorgalommal, a miknek a legkisebb históriai vagy geographiai vonatkozása is van; mind az olyast, a mi kivált a székelyek vagy magyarok pogány korára emlékeztetne, vagy vetne valamely világosító sugárkát. Például csak egy káromkodást is, mely elég ősi bűne a magyarnak, vethet egy kis fényt az ősi vallásra. Ha csakugyan igaz, hogy a székelyeknél divatban van ez a káromkodás: szidom a nap istenedet? Ugyan halott-e effélét s hol? hogy a napját szidják valakinek, azt tudom; a napja istenét is lehet; de ily alakban: a nap-istenedet csak most hallám egy udvarhelyszéki paptól."

A *Vadrózsák* megjelentetésének körülményeiről, a kiadás nehézségeiről Kriza *Gyulai Pál*hoz írt leveleiből kapunk adalékokat. A megjelentetést *Mikó Imre* gróf anyagi támogatása tette lehetővé. Kriza köszönetét a kötet belső címlapja utáni önálló lapon a következő ajánlással fejezi ki:

> Hidvégi Gróf Mikó Imre erdélyi nyugalmazott kincstárnagy, cs. k. belső titkos tanácsos úr ő nagyméltóságának, minden szép, igaz és jó hazafias szellemű pártolójának, a nagy székely embernek, mély tisztelettel ajánlva.

A kötet előszavának első szakaszának egyetlen hosszú mondatában is háláját nyilvánítja ki a megjelentetés elősegítéséért, és aggodalmát is kifejezi, vajon megfelel-e az elvárásoknak:

> „Nem minden remegés nélkül lépek e szerény Gyűjteménynyel a hazai közönség elé, meggondolva a feladat nehéz voltát, mit megoldásul magam elébe tüztem, s átérezve főleg a felelősség nagy terhét, mely gyönge vállaimra sulyosodott az által, hogy hazánk nagy

> férfia, ki minden oly ügyön, hol legközelebbi vére, a székely, érdeke van szóban, lelkének egész szerelmével csügg, értesülve e vállalat felől, azt magas figyelmére méltatni s megjelenhetését nemeslelkü áldozatával előre biztositni kegyes volt."

Néhány dal, ballada előzőleg lapokban való bemutatása után a nagy érdeklődéssel várt *Vadrózsák* 1863 januárjában jelent meg. Fogadtatása az irodalmi körökben elismerő volt. Kriza a népköltészeti anyagot tematikailag hat csoportba sorolva közölte. Az első és legterjedelmesebb csoport a *Népdalok, balladák s rokonneműek,* a kötetnek több mint a felét teszik ki. A következők: *Táncszók, Találós mesék, Népsajátságok* (ezen belül proverbiumok, családnevek, keresztnevek, gúnynevek, állatnevek, hegynevek), *Népmesék* (20 mese), *Tájszók* és végül egy tanulmány a székely nyelvjárásokról.

A tájszavak pontos közlése Krizának gondot okozott. Röviddel a kötet megjelenése előtt panaszkodik *Gyulai*nak (1862. nov. 19.): „Most a Tájszótárral vesződöm, az egész gyűjteményemben legtöbb bajom volt a Tájszótárral, temérdek szónak értelmezésével, igazi kifejezésével… Második kötet után talán nem is kellene mind tájszólással adni, csak közbe-közbe egy-egy darabot megtartva csakugyan a székelyes ízt és formát."

Tanulmányában két fő nyelvjárást különböztet meg, a keleti székely és a nyugati székely nyelvjárást. A népköltészeti anyag gyűjtőterülete is lényegében erre a két nagy körzetre esik, amely magába foglalja az udvarhelyszéki, háromszéki, marosszéki, erdővidéki, nyárádmenti, sóvidéki és mezőségi etnikai területeket.

A közel 600 oldalnyi nyűjteménnyel Kriza a magyar népköltészetet új és számos addig ismeretlen példákkal, dalokkal, balladákkal és a folklór kisebb műfajai közé tartozó adatokkal frissítette fel és tette gazdagabbá.

A *Vadrózsák* tervezett második kötete Kriza szándéka szerint tovább bővítette volna mind tematikailag, mind területileg Székelyföld folklórját. A második kötet terjedelmét Kriza az elsőhöz hasonlóvá tervezte. *Szász Károly* emlékbeszédében írja, hogy a *Vadrózsák* első kötete „nem merítette ki a székely népköltészet kincseit" (i. m. 37).

Kriza *Gyulai Pál*hoz és *Péterfi Sándor*hoz írt leveleiből tudjuk, hogy az I. kötet kiadását követő évben, 1864-ben már kiadásra készen állt a II. kötet anyaga. *Gyulai*nak írja 1864. május 26-án: „Isten tudja, mikor lesz módom kiadni a *»Vadrózsák«* második kötetét, melynek anyagszerei csaknem mind készen állanak…" Ugyanaz év október 4-iki levelében ismét jelzi szándé-

kát: „A *»Vadrózsák«* II-ik kötetét kész vagyok bármikor kiadni, hogyha egy kissé biztosíthatom a rá teendő költségek – a nyomtatásiak – megnyerését."

A kiadás anyagi fedezetére az akadémiától remélt támogatást. Erre kaphatott biztatást, mert 1865. május 7-én kelt levelében *Péterfi Sándor*nak a következőket írja: „Reményt nyertem, hogy az Akadémia segélni fogja a Vadrózsák II. kötetének közrebocsátását a jövő évben, azért ez évet még mind a gyűjtésnek és a szerkesztésnek fogom szentelni, hogy minél választékosabb gyűjteményt adhassak. Célom nem a nyereség, csak hogy a nyomdai költségek fedezve lehessenek, számítva hogy talán 200 példány el fog kelni, mint az első kötetből, melyből majd semmi jövedelmem nem vala, jóllehet gróf Mikó ő exja segítette a nyomtatást. Hiába! a nagyközönség inkább regényt olvas és vásárol, inkább csak az irodalmi emberek veszik az ilyesmit, de a mostani pénzszűk világban azok közül is kevesen. Itt tehát becsületem forog fenn inkább mint anyagi hasznom, a mire egy csöppet sem számíthatok" (*Szász* i. m. 37).

Egy évtized telt el, amikor Kriza bizonyságot kapott arra, hogy az akadémia megjelenteti a második kötetét. Az akadémia 1875. január 18-i ülésén határozott a kiadásról.

A megjelentetésre azonban nem került sor. Kriza az örömmel vett hír után két hónappal, 1875. március 26-án, 64 éves korában elhunyt.

Mivel a második kötet anyaga rendezetlen volt, az özvegy által benyújtott hagyatékból a közlésre érdemesnek tartott balladákat (29), dalokat (32), meséket (4) és mondákat (3) a Magyar Népköltési Gyűjtemény új folyamának *Székelyföldi gyűjtés* c. kötetében a szerkesztők (*Arany László* és *Gyulai Pál*) megjelentették (1882).

Ezzel a Kriza-életmű lezárult.

*

Az elmondottaktól elkülönítve, de a *Vadrózsák*kal szoros összefüggésben szólunk a következőkben két, tudománytörténeti szempontból fontos vitáról. Az első, amely közvetlenül Kriza gyűjteményének megjelenése után „robbant ki", az irodalomban *Vadrózsaper – (Vadrózsapör)* – néven ismeretes. A második vita, amelyet második, *új* vagy *kis Vadrózsaper*nek szokás említeni, Kriza születésének 100-ik évfordulójára második kiadásban megjelent *Vadrózsák* kapcsán alakult ki.

Az első vita a balladákról, a második a mesékről szól.

A ballada-vita *Grozescu Julian* román író nevéhez kapcsolódik. A *Vadrózsák* megjelenése után egy évvel a *Fővárosi Lapok*ban *Egy pár székely „Vadrózsá"-ról* címmel megjelent cikkében két ballada kapcsán heves támadást indított Kriza ellen (1864. május 20.).

Az egyik ballada a kötetben közölt *Kőmives Kelemenné,* a másik az *Ajgó Márton (Molnár Anna)* ballada, amely a *Koszorú* c. folyóiratban jelent meg (1864. első félév 13–14.). A cikk alcíme: *Felvilágosításul.*

A lap szerkesztője lapalji megjegyzésében *Grozescu* cikkét „szépítészeinknek, s kivált Gyulai Pálnak" ajánlja, aki „az egyik népballadáról tüzetesebb ismertetést írt". Utalása a *Molnár Anna* balladáról szóló, négy évvel korábbi tanulmányára vonatkozott.

Gyulai Pál az Erdélyi Múzeum Egylet tudományos ülésén 1860. február 25-én tartott előadásában részletesen beszélt a *Molnár Anna* balladáról. Egy névtelen román levélíró arra hívta fel a figyelmét, hogy a *Molnár Anna* nem eredeti magyar ballada, hanem a román *Toma* c. balladának az átvétele.

Gyulai az előadásában, amely *Adalék népköltészetünkhöz* címen még abban az évben megjelent (*Budapesti Szemle,* XI. 1860. 272–299), mindkét balladát részletesen vizsgálja. Az összevetés nyomán megállapítja a két ballada közötti lényeges különbségeket. Hangsúlyozza, ha a puszta hasonlóság rokonságot tételez fel, akkor is fennáll a kérdés, hogy melyik nép vette a másiktól, a székely-e a romántól vagy fordítva.

Ez a kérdés tovább hullámzott négy évvel később, amikor *Grozescu Julian* vádoló írása megjelent. Cikkében ugyanazt állítja, mint a névtelen levélíró, hogy a *Molnár Anna (Ajgó Márton)* és még egy ballada, a *Kőmives Kelemenné* a román népköltészetből való átvétel, egyenesen plágium.

Grozescu vitát indító cikke és a vitában résztvevőknek írt válasza (*Válasz a székely „vad rózsák" védelmezőinek megtámadásaira.* Fővárosi Lapok, 1864. június 10.) és *Arany László* cikke (*Egy pár székely, „vad rózsa" védelme.* Pesti Napló, 1864. május 25.) alapján az alábbi összeállításban közlöm a vita fő szempontjait, a vonatkozó mondatok összekapcsolásával:

> …A magyar népnek nincsen eredeti epikai költészete; az epikai költészet nem minden nemzet sajátsága; a román nemzetkör aligha nem leghajlandóbb rá; a troubaudourok voltak teremtői és terjesztői az epikai költészetnek s különösen a balladáknak; az oláh nép testvéreitől (a spanyol, francia és olasztól) elsajátítván e sajátságos nemét a költészetnek, önmaga lett teremtője számtalan nemzeti balladáinak; a román nemzetkörből nemsokára átszivárgott az epikai

népköltészet a többi nem román európai nemzetek közé is; a keleti népek mutathatnak jeles lantos költeményeket, azonban epikai népköltészetet nem – így a magyar sem. A finnek, kik rokonai a magyaroknak, jeles mondakörrel s illetőleg epikai költészettel dicsekedhetnek, azonban ők a skandináv népekkel érintkezve sajátították el az epikai költészetet… A magyar-székely bírhat egyes népballadákat, a mi könnyen megmagyarázható az e tekintetben felette gazdag oláhokkal való közvetlen érintkezésből, de hogy mindazon balladák, melyeket Kriza úr eddig közlött, a magyar-székely nép száján forognának, alapos okoknál fogva merem kétségbe vonni. Kőmives Kelemenné nem egyéb, mint az Argesi zárda című oláh népballadának fordítása; azt vélte a fordító, hogy e zsákmányolást a székely tájszólással s a nevek megmagyarosításával örökre elfedheti s elámíthatja a magyar irodalom barátait, hogy e ballada nem fordított, hanem eredeti ó székely; határozottan kétségbe vonom, hogy a magyar-székely nép tudomással bírna e balladáról, mert a nép soha sem szokott szolgailag plagiátor lenni; azon hiedelem, hogy minden nagyobbszerű épületben egy elkárhozott lélek vagyon stb., nincs meg a székely népnél: …Plagizálással én a fordítókat vádoltam, kiknek lelkiösmeretességét Kriza úr nem ellenörözhette s mivel a hozzájutott balladák mindegyikét jó hiszemben eredetinek tartá, bátorkodtam figyelmeztetni, hogy szigorúbb bírálatot tartson az ezután közlendők felett… még is merem állítani, hogy ezen balladák eredetije (*Molnár Anna* és *Kőmives Kelemenné*) az oláhban van, s tekintetbe véve a kérdésben levő székely és oláh balladák hasonlóságát, ez alkalommal én nem találok más utat az eszmék elsajátíthatására, mint a közönséges átültetést.

A vádra gyorsan reagáló *Arany László* kemény szavakkal vág vissza *Grozescu*nak. „Ez az egész rágalom – írja – oly agyvelejére esett, hogy talán felesleges is felelni." *Grozescu* nemzeti önérzettől indíttatva, hogy ti. „minden epikai költészet a sarktól az egyenlítőig, a Gangától a Gibraltárig, a román költészetből van kölcsönözve… neki ront mindennek, a mi nem román… megcáfolhatatlan axiomaként vágja előnkbe a hatalmas szavakat: minden epikai költemény csírájában román."

A plágium vádjára *Arany* a román és a magyar ballada összehasonlításával válaszol. A *Manole (Argesi zárda)* és a *Kőmives Kelemenné* közötti különbségekre rámutatott. Fontosnak tartjuk ennek közlését:

„…hasonlítsuk össze a két balladát; oly egyforma-e az, mint ő állítja, hogy fordításnak lehessen mondani? Az oláh balladában már a hely, hova zárdát építni akarnak, valami rejtélyes, a pásztor kutyái futnak tölle, vonítnak rá mint a halálra; a magyarban ennek híre sincs; – az oláhban álomlátás következtében határozzák el, hogy befalazzák annak feleségét, a kié legelőbb hozza az ételt, a magyarban csak tanakodnak, s »ijen gondolatra jöttek«; – az oláhban gyalog, ételt visz a nő, a magyarban hintón megy; – abban a férj, a mint meglátja nejét, letérdel, könyörög az istennek, hogy gátolja meg neje útját, s előbb esőt kér, mely a patakokat megárassza, azután szelet, mely a fákat útjába döntse, de hasztalan! a nő megérkezik; – emebben nem a férj kérésére, de mintegy maguktól az elemek szánják meg a szegény asszonyt, s a kocsis figyelmezteti a rossz jelekre:

»Mikô fele uttyát elutazták vóna,
Erőss üdő vala, zaporesső hulla.
Asszonyom, csillagom, fordûjunk mü vissza,
Rossz jelenést láttam az éjjel álmomba,
Az éjjel álmomba ojan álmot láttam,
Kőmives Kelemön udvarába jártam,
Hát az ő udvara gyászszal van béhúzva,
Annak közepibe méj kut vala rakva,
S az ő kiesi fija oda beléhala,
Az éjjeli álom nem telik ma jóra.
Asszonyom, asszonyom fordûjunk meg vissza!«

De a nő nem hajt rá, rohan vesztébe. Az oláh ballada szerint a nővel elhitetik, hogy csak tréfából falazzák be, először bokáig, azután lábikráig, s úgy lassú kínnal feljebb, feljebb; – a magyarban a férj mindjárt megmondja neki:

»Szép gyöngén megfogunk, bedobunk a tüzbe.«

S a tűzbe dobják, megégetik, csak a hamvát rakják a vár fala közé. Itt nyíltság, amott ámítás. Minő különbség jellemben, felfogásban! A magyar még azt is megengedi, hogy haza menjen elbúcsúzni »asszony barátitól, szép kicsi fiától«, csak azután teszik »szép gyen-

gén« a tűzbe; az oláh férj rá se hallgat neje kínjaira, csak falazza tovább. A végkifejlés pedig aztán egészen más. Az oláhban, mikor a zárda elkészül, oda megy Negru vajda, kérdi a kőmívesektől, tudnának-e még egy olyan zárdát építeni? Azok a faltetőről igenlőleg felelnek, mire a vajda megharagszik, s elszedeti az állást, hogy ne tudjanak a faltetőről lejönni, vesszenek ott; – a tíz kőmíves aztán repülőszárnyat csinál, s azzal akar leereszkedni, de leesnek és kővé válnak, Manole pedig (a ki nejét befalazta), még egyszer hallja neje siralmát a falból, megdermed, leesik, s lágy forrássá válik. – A magyar a többi kőmívessel nem gondol többet, csak Kelement kíséri haza, hol kicsi fia jön vele szembe, s kérdi hol maradt az édes anyja:

»Hadd ê fiam, hadd ê, haza jön estére.«

Este megint kérdi a fiú, akkor reggelre biztatja, de reggel nem állhatja tovább, megmondja neki:

»Mönny ê fiam, mönny ê, magas Déva várra,
Ott van a te anyád, köfalba van rakva.

Elindula sirva az ő kicsi fia,
Elindul a sirva magoss Déva várra,
Háromszô kiátá magoss Déva várán
Anyám, édös anyám, szój bár egyet hozzám!
Nem szólhatok fiam mett a köfal szoritt,
Eröss kövek közzé vagyok berakva itt.
Szüve maghasada, s a főd is alatta
S az ő kicsi fia oda beléhulla.«"

A *Molnár Anna (Ajgó Márton),* illetőleg a román *Toma* összehasonlításával kapcsolatban *Arany László* hivatkozik *Gyulai Pál* fentebb idézett tanulmányára, amelyből úgyszintén kitűnik a két nép balladája közötti lényegi különbség.

Gyulai azonban nem elégedett meg a négy évvel korábban megjelent cikkéra való hivatkozással, hanem ő is színre lépett és *Tihany* álnéven hozzászólt a vitához. Írásából az *Ajgó Márton (Molnár Anna)* magyar és a *Toma* román balladára vonatkozó elemzését közöljük (*Az egy pár „székely vadrózsá-ról."* Fővárosi Lapok, 1864. május 26.):

„Ajgó Márton Molnár Annát elrabolja; Janka Tomát önkényt követi, mert ez biztosítja, hogy majd egy misét mondat a pappal, ki ezért bűneit meg fogja bocsátani. – A fa alá érve Janka és Molnár Anna könnyeznek, az mert gyermeke eszébe jut – ez, mert a fára föltekintve hat leányt lát fölakasztva, s azon gondolatra jön: »hátha ő lesz a hetedik?« Ajgó Márton és Toma ugyanazon okból, ti. az arcukra hullott könnytől ébrednek fel; de míg Janka könnyezésének okát nyíltan bevallja, Molnár Anna, nehogy elárulja a látottakat, eltagadja:

»Harmat vagyon a faágon
Az hullott le az orcádra.«

A tagadás mit sem használ, Ajgó Márton fölszólítja, hogy menjen fel a burkos fára, hol már a többi hat függ; a nő eszélyes; kéri, mutatná meg neki a fölmenetel módját. Ajgó Márton a fára mászik, kardját véletlenül leejti, a nő fölhasználja, s

»Ugy fölhajtja éles kardját,
Ketté csapá gyenge nyakát.«

Itt a bosszúálló igazság egy véletlen esetben nyilvánul, és sújtja a rablót, ellenben Toma, a nejével kibékült férj által öletik meg, mint tolvaj, ép azon percben, midőn a négy lovat – melyet Jankának csak azért adott, hogy ezekkel férjét kiengesztelje –, vissza akarja lopni. – Mily éles ellentétben áll itt a kibékülési ok. Molnár Anna férjét a szerelem, Jankáét a lopott lovak engeszteli ki. Molnár Anna őszintén szereti férjét; Janka visszatérte után is meg akarja csalni, mert tudja, hogy Toma el fog jőni, s visszalopja lovait. Bármennyire különbözzék is azonban a kivitelben egymástól e két ballada, tagadhatatlan, hogy alapeszméje a két nép közül egyiknek nem sajátja."

Az igazságtalan vádat *Kriza János* sem hagyta válasz nélkül. *A két „vadrózsáról" egy pár szó* címmel válaszolt *Grozescu*nak (Fővárosi Lapok, 1864. június 2.). Sajnálkozással mondja, *Grozescu* anélkül ítélt és elítélt, hogy kezébe vette volna a *Vadrózsák* kötetet, anélkül, hogy tájékozott lenne a székelységről.

Grozescu a románok székelyekre való hatását hangsúlyozza, pedig – amint Kriza írja – a székelyek alig vagy egyáltalában nem ismerik a román

nyelvet, sőt maga Kriza és gyűjtőtársai semmit sem értenek a román nyelvből és irodalomból.

Kriza kiáll mindkét meggyanúsított ballada székely eredetisége mellett. Megismétli a *Molnár Anná*ról és *Kőmives Kelemenné*ről előtte szólók eredményeit. A *Kőmives Kelemenné* további változatait ígéri. Írásának hangneme udvarias. A vád azonban nagyon bántotta és sértette.

Cikkének megjelenése előtt néhány nappal *Gyulai Pál*hoz írt levelében (1864. május 26.) ingerülten fakad ki *Grozescu* ellen, akit „magyarfaló románnak", „egy dühös oláhnak" nevez és akiben a névtelen levélírót is véli:

> „A »Fővárosi Lapok« 114. számában egy dühös oláhnak egy pár szava lőn hozzám. A jámbor még csak nem is olvasta a *»Vadrózsákat«,* mert azt mondja, hogy egy kötet balladát adtam ki, a mi nem természetes, hanem ördöngös dolog, s egy második kötet balladával fenyegetem a meglepetett publicumot. No mert lennék is aztán halhatatlan embere a balladák világának, ha ily herkulesi munkát vihetnék ki. És Grozescu mind a mellett is hogy nem olvasta a *»Vadrózsákat«* amúgy látatlanra elítéli, s kétségbe vonja a székely balladák népszájon való foroghatását, a mi édeskicsit kegyeskedik is megengedni a magyar-székelynek, azt mondja, azt is a románokkal való közvetlen érintkezésünknél fogva bírjuk. Ha tudná a félrebeszélő hazafi, hogy a székelynek éppen az a nagy erénye, vagy gyengesége, ha úgy tetszik, hogy nincsen majd semmi érintkezésben a románokkal, úgy hogy nem hogy irodalmukat, de még csak nyelvöket sem ismerjük – s e szerint kacagásra méltó »szellemi hódításról« beszélni részökről a székely nép lelkébe.
>
> Hát még annak a hitvány *»Tomának«* újra felmelegítése, a mi *Molnár Annánk* magyar eredetisége ellen való arcátlan felszólalás! Tisztelt Barátom a »Budapesti Szemlében« eléggé részletesen kimutatta volt a világnak, a ki csak látni akar, a két ballada közti merő különbözőséget. Az a névtelen hazafi jórészt Grozescu volt, annál nagyobb vakmerőség, hogy még csak nem is emlékszik Önnek megjegyzésire, mintha egészen jórendben volna az ő oláh szalmája. Így van a dolog *»Kőmíves Kelemennével«* is a melynek székely jellemét, a többi ó-székely balladákhoz való rokonságát nem lehet észre nem venni – s Grozescu mégis plagiumnak, erőtlen, szolgai fordításnak nevezi az egészet, azt látszik hinni, mintha másod vagy harmad magammal egy ballada-olvasztó kohót állítottunk volna fel.

Ha csak lehetséges, legyen szíves Ön felszólalni Grozescu ellen a könnyen tévedhető publicum ítéletének rectificálása végett. Szeretném, hogy egy két sorban végezne a magyarfaló románnal."

Mindazonáltal a világ előtt cikkének utolsó mondataiban lelkészhez illően, intően szól *Grozescuhoz:* „Fogadja *Grozescu* úr… én tőlem jóakaratom záloga gyanánt őszinte ajánlatomat, melynél fogva figyelmeztetni kívánom a decalogus IX. és X-ik parancsának szigorú megtartására: *Ne mondj a te felebarátod ellen hamis tanúbizonyságot,* és: *Ne kívánjad a te felebarátodnak házát, házastársát* (pl. Molnár Annát, Kőmives Kelemennét) *se semminemű marháját, valami a te felebarátodé."*

A Fővárosi Lapok vitát lezáró írásaként *Grozescu* válaszcikkét közölte. *Grozescu* kitartott álláspontja mellett, amely szerint a székely balladák eredetije román. Utolsó mondataiban Krizához szól: „Köszönöm a tanácsot, majd használom, ha valaha ily kísértésekbe esném, most azonban nem használhatom, mert hamis tanúbizonyságot nem mondtam, azt, a mi felebarátomé, nem kívántam. Hanem Kriza úr szíves tanácsának viszonzásául én is bátorkodom őt kérni, hogy: adja meg a székelynek, mi a székelyé, és a románnak, mi a románé, s aztán szent a békesség."

Grozescu kudarca az összehasonlító tudományos kutatás eredményeként rövid idő múltán bizonyossá vált a nagyközönség körében is. Az átadás-átvétel kérdése azonban a folklór örök témája marad. Ezekben a kérdésekben a „szent békesség" alighanem sokáig várat magára.

*

Kriza bizonyára az ördög gonosz sugalmazásának tulajdonította volna, ha azt mondják neki, hogy a ballada-vita után az ő kedves vadvirágai ismét vitát gerjesztenek, hogy lesz még egyszer Vadrózsa-pör, de nem a balladái, hanem a székely népmeséi ügyében és éppen születésének századik évfordulójára kiadott második kiadás kapcsán –, egyenesen ünneprontásként.

A *Vadrózsák* második kiadása a Magyar Népköltési Gyűjtemény XI–XII. köteteként jelent meg. Az Ethnographia részletes ismertetést közölt róla. A szerző, *Erdélyi László* lapalji jegyzetben utalást tett *Horger Antal*nak a *Hétfalusi csángó népmesék* címen megjelent mesegyűjteménye (1908) kapcsán szerzett tapasztalataira, illetőleg annak Krizára vonatkozó megállapítására.

Horger gyűjtőútjai során azt tapasztalta, hogy csángó mesemondói „hol jobb, hol gyengébb" elbeszélők voltak. Ugyanakkor a „Kriza-féle

népmesék kivétel nélkül fényes elbeszélő" stílust mutatnak. Ebből *Horger* azt a következtetést vonta le, hogy „Kriza meséi esztétikai szempont szerint stilizálva vannak", azaz, Kriza javított, módosított a meséken, anélkül azonban, hogy a cselekmény folyamán változtatott volna, gondosan ügyelve a nyelvjárási szempontokra: „Kriza meséiben éppen úgy ki van kerekítve és meg van stilizálva esztétikai szempontok szerint az elbeszélés népi anyaga, mint pl. Merényi vagy Arany László meséiben. A különbség csak annyi, hogy míg Merényi zsíros népiességgel, Arany László pedig irodalmi nyelven, addig Kriza kedves székely nyelvjárásban írta meg a maga meséit" (i. m. 456). *Merényi László* mesegyűjteménye 1861-ben, *Arany László*é 1862-ben, mindkettő a Vadrózsák előtt jelent meg.

Erdélyi az említett ismertetésének lapalji jegyzetében írja: „nincs igaza Horgernek, mikor azt állítja, hogy Kriza stilizálta meséit és elítéli".

Ez a mondat késztette szóra *Horger Antal*t (*Kriza székely népmeséiről.* Ethn., 1912: 368–369). Korábbi megállapítását megismétli. Bizonyításul Krizára hivatkozik, aki *Gyulai Pál*nak írt leveleiben a mesék módosítására tesz utalásokat: „a népmesék feldolgozásával még sehol sem állok, pedig mind újra akarom dolgozni, legalább magamon át akarom ereszteni, hogy valami magamféle legyen belőlök (1862. júl. 11.). Egy másik levelében Kriza *Gyulai*t kéri: „a mit én vastag székely lére eresztettem, azt tetszése szerint hígítsák Arannyal együtt – könnyű lesz a sokból valamit kiránczigálni, vagy módosítgatni. Teljes szabadságot engedek, hogy ízlésök szerint igazítgassák, ha csakugyan megnyeri tetszésüket" (1862. dec. 9.).

Mindezek és a „fényes elbeszélő technika" alapján *Horger* fenntartotta álláspontját a *Vadrózsák* meséinek módosítását illetően: „Kriza meséi esztétikai szempontból stilizálva vannak… a stilizálásban szívesen fogadta más hozzáértők segítségét is" (i. m. 369).

Horger Kriza meséire vonatkozó határozott véleménye és minősítése *Sebestyén Gyulá*t, a *Vadrózsák* második kiadásának szerkesztőjét hosszú válaszra indította. Cikkét közvetlenül *Horger*éhoz kapcsolva közölte (*Kriza mesemondása.* Ethn., 1912: 369–372).

Sebestyén védelmébe veszi Krizát. Részletesen foglalkozik Kriza mesegyűjtési technikájával. A mesék népnyelvi szempontból való értékeit hangsúlyozza, bár a stilizálást, amely *Sebestyén* szerint csak népnyelvi és hangtani vonatkozású, mint utólagos beavatkozást ő sem helyesli.

Határozottan visszautasítja azonban *Horger*nek azt az állítását, amely szerint „Kriza a mesék epikai szervezetét is megbolygatta volna".

E tekintetben némi ellentmondás figyelhető meg, ui. *Sebestyén* a második kiadás előszavában Kriza meséivel kapcsolatban a következőket írja: „Ugyancsak a kiadás előtt dolgozta át ügyes kézzel és tökéletes székelységgel a népmeséket" (XIX).

A polémia tovább folytatódott (Ethn., 1913: 53–58) a mesegyűjtés közlési, esztétikai, stilizálási stb. kérdéseinek megítélését illetően. *Horger* és vitapartnerei ragaszkodtak álláspontjukhoz.

A vita meddő, tudományos szempontból érdektelen volt. Az azonban nem érdektelen, hogy a mesegyűjtés módszertani kérdéseire fokozottan ráirányította a figyelmet. Kriza meséi kapcsán több kutató (*Viski Károly, Honti János, Kovács Ágnes, Kriza Ildikó, Faragó József* stb.) érintette az átdolgozás, beavatkozás kérdését.

Kriza meséinek ügyében a *Vadrózsák*at nyelvjárási szempontból vizsgáló *Szabó T. Attila* véleményét tekintjük autentikusnak. Álláspontja szerint „Kriza népmeséit szerkesztéstechnikai és stilisztikai szempontból valóban átdolgozta… Ebben a mérsékelten stilizáló eljárásban tulajdonképpen *Arany János* népmesegyűjtő-közlő elveit és a kor nyomdokain járó fia, *Arany László* gyakorlatát alkalmazta" (*Antal Árpád–Faragó József–Szabó T. Attila:* Kriza János. Kolozsvár, 1971. 229–230).

Ennek a lényege: a gyűjtő annak érdekében, hogy esztétikai szempontból a legszebb formát kapja, a mese szövegén módosíthat.

Mindezek ismeretében elmondhatjuk, hogy inkább csak ünneprontás volt a „második vagy kis Vadrózsa-pör".

*

Kriza János jelentősége kiemelkedő a XIX. századi magyar folklórtörténetben. Gyűjteményével olyan magyar nyelvterületről hozott gazdag népköltészeti alkotásokat, amelyekről addig alig volt ismerete a népi kultúra iránt érdeklődőknek.

Munkája további gyűjtésre buzdított számos kutatót. Az igazságtalan vádnak is lett tudományos haszna. Az összehasonlító vizsgálatokra, más népek folklórjának a tanulmányozására, a kapcsolatok kérdéseire irányította a figyelmet.

Krizára saját kora tudományosságának mércéjével tekintünk. Nem volt tudós, egyházának hű lelkészeként élt. Amit azon felül tett, az a néprajztudomány örökbecsű értéke.

[JEGYZETEK. A *Vadrózsák* megjelenése óta eltelt 140 év alatt Kriza János munkásságáról számos írás, tanulmány, emlékezés stb. jelent meg. Ezeknek a felsorolása oldalakat tenne ki. Az átfogóbb tanulmányok jegyzeteiben a szerzők visszatérően hivatkoznak a megelőző irodalomra. Ezek közül kettőt kiemelünk, amelyekben az érdeklődő Kriza irodalmi, folklorisztikai, lelkészi stb. munkásságára, annak értékelésére, vitákra stb. vonatkozóan bőséges forrásmegjelölést talál. Alapvetőek: 1. *Antal Árpád–Faragó József–Szabó T. Attila:* Kriza János (Kolozsvár, 1971). A kötet három tanulmánya: 1. *Kriza János költészete.* 2. *Kriza János és a Vadrózsák.* 3. *Kriza János és a Vadrózsák nyelvjáráskutatásunkban.* A Függelék két fontos összeállítást tartalmaz: 1. *Kriza János költeményeinek, műfordításainak és irodalmi tárgyú cikkeinek jegyzéke.* 2. *Kriza János népköltészeti és nyelvészeti munkáinak bibliográfiája.* Kriza munkásságát tágabb keretben, a XIX. századi tudományosság irodalmi élet összefüggésében vizsgálják azok az előadások, amelyek Kriza halálának centenáriumán, 1975-ben rendezett tanácskozáson hangzottak el. Az anyagot *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok* címmel *Kriza Ildikó* szerkesztette kötetbe (Budapest, 1982) L. még *Kriza Ildikó* tanulmányát A magyar népballada c. kötetében (Debrecen, 1991); *Kósa László* értékelését: Élet és Irodalom, 1975. 1. sz.; Egy Kriza-népdal a *Vadrózsák* Iróktól fejezetéből:

Árva vagyok, nincsen senkim,
Szegény vagyok, nincsen semmim;
Itt kell hagynom e helységet,
El kell hagynom Erzsim, téged.

Tarka küs-ruhám elvetem,
Már nem lehet öröm-jegyem;
Gyászra hanyatlott életem,
Gyász küs-ruha illik nekem.]

10.

A nemzet múltja, története iránti érdeklődésben fontos témaként szerepelt a magyarság honfoglalását megelőző, a kereszténység felvétele előtti vallás, az ősvallás vizsgálata. Több jelentős tudós lett kísérletet az un. pogányhit formáinak, szertartásainak – a magyarság mitológiájának – a feltárására. A nagy feladatra vállalkozott **IPOLYI ARNOLD** is.

A XIX. századi magyar folklórkutatás egyik jelentős tudósa Ipolyi Arnold. *Kriza János, Erdélyi János* mellett ő a harmadik, akinek a munkássága kor-

szakalkotó jelentőségű volt, s mindmáig termékenyítőleg hat a folklór több ágára. Folklór szempontból legfontosabbnak tekintett művéről, a Magyar Mythologiáról megjelenésétől napjainkig többet írtak, mint az 1854-ben megjelent kötet terjedelme. A mű megjelenését követő szinte azonnali bírálat és vita másfélszáz éven át többször adott okot, alapot az újabb és újabb értékelésre, a témakör újabb és újabb szempontú megvilágítására.

Az első jelentős bírálatra a *Religio* című egyházi és irodalmi folyóirat 1855. évi 56. számában a mitológiát ismertető, elemző tanulmány szerzője (*Danielik József*) a több folytatásban megjelent értékezését így vezeti be: Ipolyi mitológiája „egyike a legnagyszerűbb tudományos műveknek, mellyek a században a magyar irodalom egén feltűntek." Több mint három és fél évtizeddel később, 1892-ben *Révész Kálmán* az Irodalomtörténeti Közleményekben (1892:471) megjelent cikkét hasonlóan kezdi: „Ha semmi mást nem írt volna Ipolyi, mint a Mythologiáját, ez maga a legelső helyek egyikét biztosítaná számára a magyar tudományosság férfiai között."

Ipolyi széleskörű munkásságáról monografikus igénnyel írt kiadványt (*Pór Antal*: Ipolyi Arnold váradi püspök élete és munkái vázlata. Pozsony-Budapest, 1886.) dicsérethalmaza miatt *Gyulai Pál* a *morbus biographus* járványhoz sorolta. A szerző szerint, amint azt *Gyulai* összegezte: „Ipolyi csodás lény, egész legendaszerű hős. Amit Ipolyi mond, ír és tesz, az mind monumentális, epochalis, klasszikus, mintaszerű, remek. Szerinte Ipolyi oly lángész, a minő soha nem volt a világon, a ki minden téren egyenlő nagy, a kinek minden műve egyenlő remek. E mellett majd minden szava és műve egyszersmind egy nagy tett, a mely a magyar közélet és tudomány korszakos fordulatait jelöli. Új eszméket hirdet, a melyek egyszerre közvéleménnyé válva, tettre ragadják nemzetünket." (Budapesti Szemle, XLVII. 1886:330.).

Mielőtt Ipolyi mitológiájáról és más folklór vonatkozású írásairól szólunk, tekintsünk életútjára.

Ipolyi Arnold családi nevén Stummer Arnold. A név idegen származásra utal. Ipolyi életrajzírói az ősök régi magyar történelmi kapcsolataira, az elődök vitézségére, a Mária Terézia királynőtől kapott nemességre hivatkozva a család teljes magyarrá válását hangsúlyozzák, sőt Ipolyit munkássága, cselekedetei, a tudomány, a kultúra terén végzett érdemei révén a legkiválóbb magyar hazafiak közé sorolják. Születési helye Disznós, egy kis szlovák település az egykori Hont megyében (ma már nem szerepel Szlovákia településjegyzékében). A legutóbbi évekig a Disznóshoz közeli Ipolykeszit jelölték szülőhelyének. A róla szóló kismonográfi-

ában (1980) és a Magyar Nagylexikonban (1999) is Ipolykeszi szerepel (ma: Kosihy nad Ipľom). A másfélszázados tévedésre valószínűleg Ipolyi egy rokonának, jó barátjának, Pongrácz Lajosnak írt sorai adtak okot: „Első ifjuságom legszebb képei közé tartozik a drégeli rom, melyet amint ipolykeszi-i szülőházam ajtajából naponta láttam, úgy buzdultam hősének, Szondinak feláldozó honszeretetén." *Csáky Károly* írja, hogy Ipolyi a gyermekéveit Ipolykeszin töltötte, ma is áll még a faluban szüleinek a kuriája. „Édesanyja, a művelt, irodalomban és történelemben egyaránt járatos nemesasszony a keszi házban keltette fel fiában a költészet és a nemzet multja iránti érdeklődést." (*Csáky Károly*: Ipolykeszi, Ipolyi Arnold faluja. Komárom, 2001. 8. Uő.: Honti arcképcsarnok. Dunaszerdahely, 1998.61.) Születési ideje: 1823. október 18. (Újabb feltevés szerint a nap 20 vagy 22 is lehet.) Tanulmányait számos helyen végezte. Esztergom, Pozsony, Nagyszombat, Bécs voltak iskoláinak fontosabb helyei. Ezek közül kiemelendő a bécsi Pázmáneum és egyetem. Már ott megmutatkozott a tudományos munkára való hajlama. A Pázmáneum magyar irodalmi osztályán írta meg a *Vallás és művészet*, valamint *A magyarok ősvallása* című dolgozatait. Ez utóbbi a mitológia iránti érdeklődését már tanulói évei alatt mutatja. Ez az érdeklődés elmélyült, amikor egyetemi tanulmányainak végeztével 1845-ben a XIX. század első felében működő jelentős tudós kutató, író történész *Mednyánszky Alajos* (1784–1844) házába került, a báró fia nevelőjének. Az 1844-ben elhunyt *Mednyánszky* nagy műveltségű ember volt. A magyar folklór felfedezőinek XIX. század eleji képviselői közé tartozik. A *Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungern* (Pest, 1826) és az *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit* (Pest, 1829) című kötetei bőséges mondai, történeti emlékeket tartalmaznak. A régmúlt korok történetével, műveltségével foglalkozó *Mednyánszky* könyvtárában a magyar múlt felé hasonló érdeklődéssel forduló ifjú Ipolyi gazdag ismeretekre tett szert. 1847-ben pappá szentelték. Egy évig a Komárom megyei Szentpéteren (ma: Sväty Peter) volt segédlelkész. 1848 októberében kápláni megbízást kapott Pálffy Lipót Nándor gróftól. A forradalmi események miatt a gróf elhagyta Pozsonyt, így Ipolyit az érseki helytartó egyházi szónoknak kérte fel. A szabadságharc bukása után Pálffy gróf visszatért birtokára, Stompfára (ma Stupava), ahol Ipolyi korábbi megbízatásának megfelelően megjelent. Néhány hónap múlva Zoborra került plébánosnak. Ott tíz évig szolgált. Ez időre esik nagy művének, a Magyar Mythologianak a megírása és számos tanulmányának a publikálása. Zoborról 1860-ban a nagy alföldi

településre, Törökszentmiklósra került. Következő állomáshelye Eger, ahová kanonokká nevezték ki (1863). Eger után Pest következett (1870). A katolikus papnevelde igazgatója volt püspöki kinevezéséig. 1872-ben püspökké szentelték. Ebben az állásban 1886-ig Besztercebányán működött. Utolsó tisztsége a nagyváradi püspökség volt. Kinevezését követően még egy év sem telt el, 1886. december 2-án meghalt.

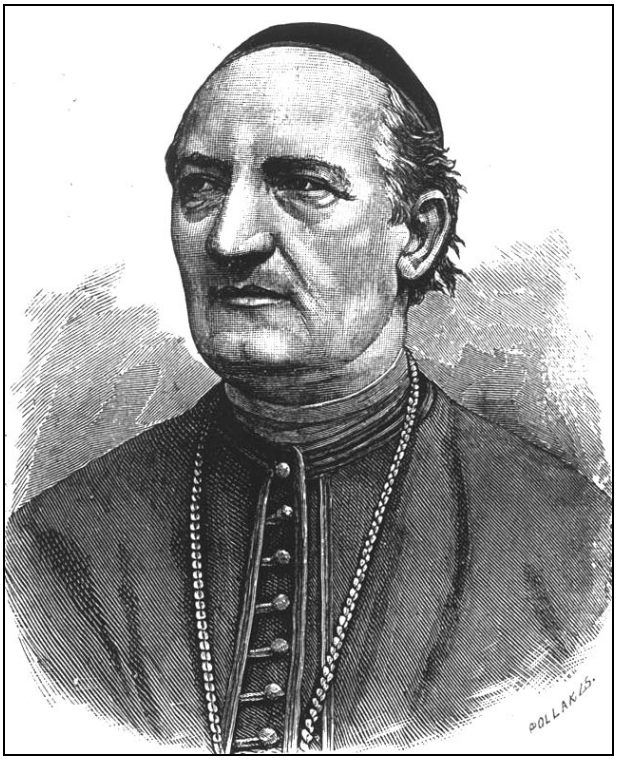

1886

Ipolyi gazdag munkássága több tudományág területét érinti. A néprajztudomány körébe tartozó nagy művén, a Magyar Mythologián kívül írt régészeti, történeti, művészettörténeti, művelődéstörténeti, bölcseleti, teológiai és számos más témájú tanulmányokat. Ezek közül a folklórtörténet kapcsán a néprajztudomány XIX. századi eredményei tekintetében a máig jelentős műként számon tartott Magyar Mythologiáról és más folklór vonatkozású írásról szólunk az alábbiakban.

Mindenek előtt hangsúlyozni szeretném, hogy azzal a véleménnyel értek egyet, amely szerint Ipolyi mitológiája a magyar folklór – hiedel-

mek, szokások – számára olyan forrásmű, amelyben XIX. század eleji néphagyománybeli és egyéb forrásokból származó adatok állnak a kutatók rendelkezésére.

A másfélszáz éve újra és újra emlegetett, felszínen tartott Ipolyi-Csengery vita a magyar ősvalláskutatás történetének lezárható fejezete. Meddő vitába torkollik az a napjainkban is felvetődő kérdés, hogy kinek volt igaza. A hozzászólások, tanulmányok kezdettől fogva mutatják a különböző vélemények ütközését. Mindezek felsorolása szükségtelen.

Az Ipolyi-mű áttekintéséhez azonban föltétlenül fontos a főbb adatok, tények, vitakérdések ismertetése. Ipolyi művének hasonmás kiadásához (1987) csatolt függelék, *Hoppál Mihály* munkája behatóan tárgyalja, foglalja össze Ipolyi Arnold munkásságát és nyújt részletes ismertető-elemzést Ipolyi mitológiájáról. A fontosabb kérdésekben való szükségszerű átfedések az Ipolyi-irodalom kezdetétől megfigyelhetők. A XX. századi folklór irodalomban a főbb tanulmányok (szerzői: *Sebestyén Gyula, Tolnai Vilmos, Korompay Bertalan, Diószegi Vilmos, Kovács Ágnes, Pócs Éva, Voigt Vilmos, R. Várkonyi Ágnes*) alapvetőek Ipolyi értékeléséhez.

Ipolyi Arnold a mitológiáját a Kisfaludy Társaság 1846. évi pályázati felhívására készítette el. Azonban fontos annak a hangsúlyozása, hogy a pályázat megerősítette az ősvallás iránti érdeklődését, a mitológia megírására hathatósan ösztönözte. Az előzményekről maga írja, hogy ami a „munka első eszméjének keletkezte idejét illeti ... még 1844-ben mint tanuló léptem fel, egy magyar nyelvgyakorló iskolai társulat zárt körében e nemű első eszméimmel: ősvallásunk kérdése tárgyában..."

A pályázat szövegét Ipolyi a mitológia bevezetőjében teljes terjedelmében közli. Szükségesnek tartjuk e helyen való publikálását is. A Kisfaludy Társaság pályatétele a szerző feladatáról, a mű célkitűzéséről ad képet. (*Voigt Vilmos* a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban megjelent felhívást közli *Ipolyi Arnold élete* c. tanulmányában, 1999:16–17).

> „A vallás egyik leglényegesb tüneménye lévén a nép életének, s annak ismerete minden nemzeti költészetnek igen előkelő tényezője; óhajtható lenne, bár mind azt, mit a régi magyarok vallásra vonatkozólag kifürkészni lehet, philosophiai szellemmel megvizsgálva, összeállítva, együtt birjuk: azért a Kisfaludy-társaság hazánk történetbuvárainak figyelmébe ajánlja e kérdést: – Mit lehet a régi bel- s külföldi krónikákból s egyéb emlékekből, valamint a hagyományokból, némely fenmaradt babonás erkölcsökből, s végre a

nyelvben található nyomokból, a pogány magyarok vallási hitéről és szertartásairól bizonyosat vagy hihetőt kivonni? A legfőbb lény neve „Isten," mely régi népek mythologiáival mutat érintkezéseket, mi annak eredete, jelentése? Honnan származhatott maiglan a néphitben fenlévő „magyarok istene" kitétel? Voltak-e elődeinknek több isteneik, vagy egyéb felsőbb lényeik, név szerint mikori s mely eredetű és jelentésű fogalmak az Úr (Οδρ-ος, Uranos? Dankovszky), Őr, Ördöng (Ἄρης, αορ: – Eor az ónémet mythologiában? – örök), Ármány (Ahriman?), Manó (Manes?), Óriás, Boszorkány, Fene, Garaboncás, Lidérc stb. s mily viszonyban gondoltattak ezek a legfőbb lénynyel? Milyen volt a vallás viszonya a természethez, annak úgynevezett elemeihez, s bizonyos tüneményeihez? Az „Ég" szó nem vonatkozik-e a nap tiszteletére? Voltak-e, s mily szent vagy csodás állataik? Mi vala hitök a világ eredetéről és leendő végéről, a lélekről, különösen a lélek szabadságáról, s a halálon túli állapotjáról? Volt-e, s miféle összeköttetésben a vallás a fejedelemséggel vagy vezérséggel? Kik voltak a tátosok, jósok, bűbájosok; képeztek-e kasztot, s ha igen, mily hatalommal? Voltak-e, s mely vallási szertartásaik, szent helyeik, áldozataik, imáik, énekeik, ünnepeik, szent jeleik vagy bálványaik, irásuk (rovás; rúnák?), s a vallással összefüggőleg némi csirái a művészetnek? Mit tudhatni az esküvés, áldomás, házasság, lakomák, harcok és temetkezés körüli vallásos szokásaikról? Mit különösen a tor, ravatal, kúnhalmok és halottak tisztelete (gyász) körül? Mit jelent hihetően a „Lapides" szó sz. Lászlónak a régi magyar vallás elnyomását tárgyazó törvényében? Van-e nyoma a régi magyar vallásban egy isteni kardnak, milyennek nem csak más idegen harcos népeknél, péld. a kvádok, alánoknál, hanem a szittyák és húnoknál is van nyoma? S van-e ezzel némi összeköttetésben a harcra szólító kard körülhordatásának magyar szokása? Maradtak-e fen, s mely nyomai a régi hitnek népünk babonás nézetei és szokásaiban? Végre állt-e eleink régi vallása valamely, és mily viszonyban a hellen mythologiával, a parsismussal, manicheismussal, úgy a scythák és húnok vallásával, s másfelől mit lehet annak felderítésére a tatár, finn, sőt a szláv, talán a német népek mythologiájából is előhozni? – Minden állítások, védokok, s a források részletes idézetével kísérendők." (Előszó, II.)

A pályázat szövege voltaképpen tématerv, konkrétan is megjelölve a főbb fejezeteket. Szinte meglepő, hogy Ipolyi milyen híven követte a felhívás tételeit. A mitológia 18 fejezetében cím szerint is szerepelnek mindazok, amiket a pályázat megjelöl.

MAGYAR

MYTHOLOGIA

IRTA

IPOLYI ARNOLD.

Introite et hic dii sunt.
Heraklit.

PEST, 1854.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

A fejezetek felsorolásával a mű szerkezetéről is áttekintést kapunk: I. Isten. II. Istenek. Szellemek. III. Ördög. IV. Tündérek. V. Óriás. VI. Hősök. VII. Elemek. VIII. Állatok. Növények. IX. Égi testek, természeti tünemények. X. Világ. XI. Lélek. Végzet. Átok. Üdv. XII. Halál utáni állapot. XIII. Varázs. XIV. Boszorkány. XV. Papok. XVI. Sz. Helyek. Oltárok. Bálványok. Jelvek. XVII. Istentisztelet. Áldozat. Ünnepek. Szertartások. XVIII. Temetés.

A részletesebb tartalomra utaló mutató a fejezetcímek alatt további tájékoztatást nyújt az olvasónak. Mindezek áttekintése nyomán előttünk áll az egész magyar néphitre – a magyarság kereszténység előtti vallási rendszerére, „mitológiájára" – vonatkozó írásbeli forrásokon és szóbeli hagyományokon alapuló anyag. Ennek az anyagnak a feldolgozása, elemzése és az „ősvallásra" vonatkozó konklúzió levonása jelenti a tudományos eredményt. Erre vonatkozólag azonban Ipolyi figyelmeztet: „Az első mindjárt a *tárgy kidolgozását* illetné; mire nézve már eleve figyelmeztetem az olvasót, hogy e tekintetben ne várjon sokkal többet: *egy összefüggőleg s lehetségig megalapítva szakonkint összeállított magy. Mythologiai adathalmaznál.* Még is amint azt így veszi kész vagyok bevallani, hogy még eredetileg enynyi sem volt szándékomban, mely sajátlag leginkább csak a körül forgott: egy ily új tan és tárgy tökéletes kritkus s tudományos megállapítására, minden telhető adatot összehozni, azokat az egyes rovatok szerint összeállítani, s a szükséges magyarázó mythologiai eszmékkel, párhuzamokkal kísérni; sok helyt ebben is maradtam ..." (Előszó, IX).

Ipolyi „adathalmazt" említ. A mű jóval több annál, bár – ma már tudjuk – az „adathalmaz" adja az értékét. Ha Ipolyi csak az anyagot mutatja be, munkája aligha lett volna tudományos vita témája. A mű első alapos tanulmányozója, bírálója, *Csengery Antal* (1822–1880) – szinte egyetlen – elismerésként a „roppant anyaghalmazt" említi „melyet lehetetlen el nem ismernünk."

Csengery Antal akadémiai székfoglaló beszédének a tárgyául választotta Ipolyi mitológiájának részletező elemzését. A mű fő iránya, elméleti háttere az ő ismertetése, bírálata nyomán végig követhető.

Csengery többször említi, hogy Ipolyinak *Grimm Jakab* német mitológiája volt a minta. Azonban sajnálkozással mondja, mindjárt bírálata bevezetésében, hogy már a részletesebb ismertetés előtt nem hallgathatja el sajnálkozását, ami miatt „nem követte szerzőnk azon tudós férfiú eljárást, akinek művét mintául választotta." Nyilvánvalóan azonban az eredményeket, a módszert illetően látja a lényeges különbséget.

A forrásanyag tekintetében elismeri, hogy Ipolyi „Grimm példáját követve, kútfőül tekinti az élő néphagyományt, a regét, mondát, mesét, népdalt, népszokásokat, erkölcsöket, babonás hiedelmeket, előítéleteket, különös népies szólásokat, példabeszédeket és közmondásokat."

Ennek az anyagnak a mitológia szempontjából való értékelését látja *Csengery* elhibázottnak. Úgy véli, hogy éles forráskritika szükséges ahhoz, hogy szét lehessen választani a magyar elemeket az idegenektől, mindattól, ami a kereszténység felvételével, az európai népekkel való érintkezéssel került a magyar hagyományba. Nagy hiba – mondja *Csengery* –, hogy Ipolyi „minden közmondásban, népies szokásban mesében stb. a mi népünk közt él jelenleg, mind magyar, ős mythologiai nyomokat lát, még akkor is, ha közöttünk és körülöttünk lakó népeknél ama közmondásokat, szokásokat, meséket mind föltaláljuk."

Ezt *Csengery* kritikátlan eljárásnak tekinti. „Ember embertől, néptől veszen át szókat, eszméket." Miért legyen a magyar kivétel. „Csupán a magyar világnézet maradt volna-e ment a kereszténység átalakító hatásától?" *Csengery* szerint Ipolyi úgy véli, hogy mindaz, ami a magyar folklórban fennmaradt, a mitológia forrásaként tekinthető. „Részemről – mondja *Csengery* – annyira szembetűnőnek tartom ez állítás képtelenségét, hogy cáfolásával sem foglalkoznám, ha Ipolyi úr munkájának melyet épen birálok, nagy része e valótlan tételre nem volna epítve."

Példákat említve *Csengery* a német mitológiára utal, amelyben *Grimm* részletesen vizsgálta, milyen elemek maradtak fenn a kereszténységben, illetőleg, hogyan alakultak át a kereszténység által hozott idegen elemekkel, amelyek nyomán sok új monda, legenda keletkezett, amelyeket „hasztalan törekszik Ipolyi úr nemzetünk őskorára vinni vissza."

A kútfőként használt mesékről különösképpen kimutatható, hogy „leginkább vándorolnak egy helyről a másra." „Ugyanazon mesékkel, csekély változtatással, gyakran a legtávolabb népeknél találkozunk." Erre nemcsak *Grimm* mutatott rá, hanem Ipolyi kortársának tekinthető *Henszlmann Imre* is (1813–1888) *Gaal György* (1783–1855), *Majláth János* (1786–1855), *Erdélyi János* (1814–1868) mesegyűjteménye kapcsán. A francia *Maury Alfred* szintén hangsúlyozta, hogy „vannak regék, mondák, mesék, melyek a Himalájától kezdve, minden népnél ismételve előfordulnak."

Meglepő tehát – írja *Csengery* –. Ipolyi nem ismer el európai, idegen befolyást, ellenkezőleg „gyakran nemzetünk fogadtatá el nyelvét, szokásait stb. a köztünk lakó népiségekkel." Ezt tévedésnek, ellentmondásnak tekinti *Csengery*. Hiszen ha a magyarokkal együtt élő idegenek a magyarságba ol-

vadtak, akkor a nyelvcserével a magyar néphitbe tömegesen kerültek idegen elemek, amelyek nem alkalmasak a magyar mitológia vizsgálatára.

Még súlyosabb tévedésnek tartja *Csengery* a magyar ősvallás kapcsolatainak, párhuzamainak az ázsiai népek mítoszaival való összevetését. Ipolyi „A mily kevéssé hajlandó a körülünk fekvő népek befolyását elismerni, kikkel ezredév óta élünk együtt: annyira elragadja öt mythoszalkotási heve ázsiai párhuzamaiban, ugy hogy, sokszor, ugy szólván, semmiből teremti a magyar mythoszt, a keleti mythoszok képére és hasonlatára, azon elmélet szerint, igy s igy van ennél vagy amannál a keleti népnél, tehát igy kell lenni nálunk is."

Ezen a tételen alapul az ősvallás keletkezésének helye, amely összekapcsolódik az ősnyelvvel, Ipolyi szerint a szanszkrittal vagy az azzal rokon nyelvvel: „a hindu ős emlékek még legbiztosabban vezethetnek egy ily mythologiai kezdet nyomaira" (Előszó, XXIX).

Az ezen az elven alapuló ősvallás kérdése vált *Csengery* kritikájának fontos részévé. Ipolyi szerint „a mythologiai tant teljesen birjuk első kezdetétől, mint az a monotheismus fokonkénti elhalványulásával a pantheismus, polytheismus s természettiszteletnek helyt adott, egész ama legvégső aljasodásig, midőn az ember a durva, értelmetlen magia, sabaeismus, állattisztelet s fetisben keresi üdvét" (Előszó, XXXVIII).

Ipolyi teóriáját, amely a monoteizmust, az egyistenhitet teszi meg az ősvallás alapjául, *Csengery* tévesnek tekinti. Ő a vallás fejlődésének a következő fokozatait állította fel: 1. nyers természetimádás, 2. fetisizmus, 3. samanizmus (démonok kultusza), 4. politeizmus, amely hitbölcseleti úton panteizmussá fejlődik és 5. monoteizmus.

A sorrendhez fűzött magyarázat szerint a nyers természetimádás alapja a félelem. Hívői a műveltség legalsóbb fokán álló – leginkább – pásztornépek. A fetisizmus magasabb formája a vallásosságnak. „A fetisimádó már bizalmasabb lábon él istenével; lakában, tűzhelyén tartja, ételt ad annak, megtisztogatja, s ha nem engedelmeskedik, meg is veri. Elismerése nélkül nem volna isten, tehát megkívánja, hogy szolgáljon neki." A következő fokozatban, a samanizmusban „szellemibb tartalmat nyer az isteni fogalom." A természet tárgyai meglelkesülnek, de „még nem valódi szellemek, csak árnyalakok, ... személyiségüket a polytheizmus fejti ki tisztábban." Csak végül következik a monoteizmus.

Csengery a vita alapjául szolgáló bírálatát a következőképpen fogalmazta meg: „A mondottakból immár következik: 1. hogy Ipolyi úr megfordította azon rendet, melyet az emberi szellem fejlődésében tapasztalunk,

midőn a monotheismust vette az indek ős vallásának, melyből aztán elaljasodás után esett az emberiség a durva magiába, sabaeismusba, állattiszteltbe és fetisbe. Mily egybezavarása az eszméknek! 2. hogy az Ipolyi úr által fölhozott okoskodások és adatok egyiránt alaptalanok levén, a magyar ős vallás sem lehetett monotheismus."

Csengery bírálatának fontos részét képezi Ipolyi nyelvészkedése is. Mivel Ipolyi az ősvallással szoros összefüggésbe hozza az ősnyelv kérdését, gyakori a nyelvi etimologizálása.

Ipolyi nyelvészkedését *Csengery* ingatagnak nevezi. Egy-egy szó eredetét, értelmét keresve, egymással kapcsolatban nem álló népektől vesz példákat, gyakran csak a szó rokon hangzása alapján „igyekszik kiokoskodni egy vagy más ősszavunk értelmét."

A számos példa közül említsünk egyet. A *táltos* fogalmat a hindu *tat*-ra vezeti vissza, amelynek a jelentésében az atya szerepel. Nem vette figyelembe a finn *taitaa* – tudni – szót, amely a táltos eredője.

Csengery szerint Ipolyi etimologizálása azért hibás, mert „majd egy indogermán, majd egy sémi nyelvben keresi egyik és másik magyar szó gyökerét: az ural altaji nyelvekhez, nyelvészeti párhuzamaiban, fölvilágosításaiban csak ritkán, mondhatni kivételesen folyamodik."

Hibául rója fel még, hogy Ipolyi „az idegen nyelvek teljes ismerete nélkül nyelvészkedik, egyes szavak, szótagok puszta hangzása után indulva, s keveset törődve azzal, hogy ugyanegy hangzású szó különböző eredettel s értelemmel bírhat különböző nyelvekben."

„Ebből következik – mondja *Csengery* –, hogy ingatagnak kell lenni azon épületnek, mely e kritikátlanul egybehordott anyagokon ily tágalapú mythologiai párhuzamokon és oly helytelen nyelvészkedésen alapszik."

Súlyos és kemény kritika. Ezzel voltaképpen Ipolyi magyar mitológiájának első tudományos minősítése megtörtént. Az azóta eltelt 150 év alatt számos cikk elevenítette fel Csengery bírálatát. A *Religio* című egyházi és irodalmi folyóirat nyomban reagált *Csengery* kritikájára. A több folytatásban név nélkül megjelent sorozat szerzője (*Danielik József*, 1821–1886) az elméleti vonatkozású bevezető írások után Ipolyi védelmében ellenkritikát írt. (A cikksorozat első részének címe: *Néhány szó Ipolyi Arnold „Magyar Mythologiá"-ja alapelveiről*. Első közlemény: 1855. május 17. Második rész: *Ipolyi Arnold Magyar Mythologiájának ügyében*. Első közlemény: 1855. szeptember 4.)

Az ellenkritika első rövid fejezete előre vetíti szerzőjének hangnemét, *Csengery* iránti ellenszenvét, ugyanakkor Ipolyi munkájáról való elismerését.

Véleménye szerint *Csengery* kritikája felületes modorban készült, bírálata hamis tételekre épül, „minden ereje üres negativokból áll," amely alapjában támad meg egy magas színvonalú munkát.

A soron következő fejezetekben is lépten-nyomon szemrehányást, sőt, olykor durva szidást kap *Csengery*, amiért Ipolyi művét bírálni merészelte. A védirat szerzője *Csengery*ben a tudós, az „okosabb" embert is megrója a fiatal kutatóval (Ipolyi akkor 32 éves) szembeni méltatlan magatartásáért: „hol volt lelkének jobb angyala akkor, midőn egy academiai ülésben, „tehát egy országos tekintélyű testület szine előtt megrohant, és 'teljes alaptalanság' feneketlenségébe letaszítani megkisérlett egy férfiut, ki ebbeli munkájának egy egész életkort, ifjuságát tavasza- és virágaival áldozta fel; kinek utánozhatlan szorgalmát egy részről, más részről a mindennapin túl messze kiemelkedő tehetségét hirdeti már csak az adatok és idézetek azon teméntelen sokasága is, melly első pillanatra minden olvasónak szemébe ötlik s bámulatát kelti fel; ... Számot vetett-e magával Cs. ur, hogy mit tesz az, egy ifju 32 éves embernek, ki az élet legszebb napjait a könyv- és levéltárak poros szekrényei közt töltötte, szeretvén hazáját és nemzetét, – Isten után egyetlen földi örömét és büszkeségét illy méltatlan könnyelműséggel megmérgezni? Igy kell-e egy academicusnak ápolni a tudományt, buzditani a szorgalmat, serkenteni az ifjut? Ugy hisszük, hogy ha szive nem épen olly pogány mint philosophiája, ez igaztalanság érzete önt sirjaig kisérni fogja, habár nincs is emberekkel dolga, kiket a sir sem engesztelhetne meg"(242).

Ipolyi védelmezője sorba veszi *Csengery* kritikájának a pontjait és mindent elkövet, hogy megcáfolja azokat. Ellenvéleményében Ipolyi eredményeinek a helyességét igyekszik bizonyítani. A számos vitatott kérdésre adott cáfolat elősorolása szükségtelen, nemcsak azért, mert eljárt felette az idő, hanem elsősorban azért, mert a védelem indokai nem tudták megingatni *Csengery* állításait. Érdemes idéznünk a védelem magabiztos konklúzióját:

„Az eddigiekből tehát Cs. úr vádjának semmisége eléggé kitünt; mert 1) Ipolyi helyesen cselekedett, midőn nem veté el mindazon néphagyományokat, mellyek más népekéivel hasonlók, lakjanak azok bár körülöttünk és közöttünk; mert 2) Ipolyi criticailag járt el ezeknek a magyartóli megválasztásában és párhuzamos előadásában; mert 3) nem mulasztá el kellőleg számbavenni a későbbi keresztény befolyás nyomait sem; a mint mi ezen üres átalánosságban felhozott vádakat helyenkint idézett adatokkal teljesen megcáfoltuk" (243).

A vád és a védelem hangneme Ipolyi életében és halála után egyaránt váltakozott. *Pór Antal* Ipolyiról írt életrajzi monográfiáját, amely a tudós püspök halála évében jelent meg, *Gyulai Pál* – amint fentebb említettem – dicsérethalmaznak nevezte (Budapesti Szemle, 1886: 329–336). *Gyulai Csengery* mellé áll, a támadókkal szemben védelmébe veszi. Sajnálható, hogy – később – az Ipolyi mitológiájával foglalkozók a *Csengery* bírálat kapcsán nem ismerték ezt az írást, amelyben *Gyulai* lényegében minden fontos kérdésre megadta a választ.

A mitológia és az ősvallás fogalmának értelmezését veti fel *Katona Lajos* Ipolyi mitológiája kapcsán (Ethn., 1897: 266–279). Írása címében a mitológia fogalmat idézőjelbe teszi. Ezzel valószínűleg azt jelzi, amint írja, őrizkedik attól, hogy Ipolyi munkáját mitológiának nevezze. Véleménye szerint a mitológia: „1. mythosok, tehát bizonyos valláséleti képződmények leírása; 2. fejtegetése, oknyomozó magyarázata és rendszere." Úgy véli, a mitológia fogalmára *Grimm* munkája sem megfelelő minta, mivel nem a klasszikus értelemben tekintett mitológiáról van szó, amely pl. a görög istenségek világát tárja elénk. *Csengery* bírálatának főbb pontjaival Katona egyetért, de nem kis kritikai éllel jegyzi meg, hogy „Csengery vajmi kevéssel járult hozzá az Ipolyi rengeteg anyaghalmazának a megrostálásához" (277).

Ipolyi Arnold iránti elismerését *Katona Lajos* a következőképpen fejezte ki: „a mire törekedett, az elérhetetlen ugyan, de mint érdemes dologra serkentő ideális szép cél, nemcsak tiszteletet, hanem hálát is érdemel. E sarkaló vezéreszme nélkül aligha jött volna létre a mű, a mely ugyan a maga elé kitűzött célt nem éri el, de csakis az e célra való törekvés gyümölcseképen született meg" (278).

A későbbi értékelők is hangsúlyozzák Ipolyi érdemét az ősvallás nyomozása terén elért eredményeiért, kiemelve a munka forrásanyagának hasznosságát. *Csengery* bírálatának jogosultságát általában elismerik, de – amint *Tolnai Vilmos Csengery*ről írja – „Ipolyi igazi érdemét nem méltatta, mert meg sem látta. Apróra szétszedte és cáfolta a félszáz lapnyi bevezető tanulmányt, a félezer lapnyi, kincset érő anyaggyűjteményért pedig alig van egy-két elismerő szava." Kétségtelen azonban – teszi hozzá *Tolnai* –, hogy „maga Ipolyi sem ismerte érdemében saját munkáját. Nem azt találta meg, amit keresett, s amit talált, azt nem ismerte fel. Kereste a magyar hitvilág rendszerét és eredetét és *megtalálta a magyar folkloret*" (Ethn., 1923–24:7).

Tallózva az Ipolyi-irodalomban, megemlítem *Korompay Bertalan* tanulmányát, amely *Ipolyi és Csengery* címen jelent meg (Ethn., 1956:320–336).

Ez tekinthető az első alapos, részletes értékelésnek. Nem hallgatja el sem Ipolyi, sem *Csengery* tévedéseit. Ipolyi művét tömören jellemezve írja, s ennek érvényessége tudománytörténeti szempontból helytálló: „Bármint legyen is, a Magyar Mythologia nagy mű, néprajzi irodalomunkban a legnagyobbak közül való. Nagy mint törekvés és nagy mint anyaggyűjtés és rendezés. Kutatók kezébe való" (327).

Hasonlóan *Korompay* tanulmányához, rendkívül fontos *Pócs Éva* értekezése Ipolyi mitológiájáról. A mű néphitanyagának az értékét és értékelését állítja vizsgálódásának középpontjába. Az alapos elemzés nyomán hangsúlyozza a mitológia-kötet néphit adatainak gazdagságát. Az értékelésből az tűnik ki, hogy Ipolyi mitológiája pótolhatatlan „leltára a magyar néphitnek a XIX. század első feléből" (A korabeli magyar néphit..., 181). Véleménye egyezik *Dömötör Tekla*éval, aki korábban Ipolyi mitológiáját „zseniális, korszakalkotó" műnek nevezte: „A magyar néphit kutatóinak a mai napig is a leghitelesebb forrása a XIX. század közepén létező néphiedelmekre vonatkozólag" (A magyar néphit hiedelemvilága, 1981:25).

Az Ipolyi-Csengery vitára *R. Várkonyi Ágnes* is kitér *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban* c. munkájában (II. 1973: 409–416). A kötet címében jelzett szempontnak megfelelően a következőket állapítja meg: „... a Magyar Mythologia történetszemléletét illetően felemás alkotás, átmenetet képes a romantikus és realista nézet között ...„ A vitában „a népies-polgári és nemesi-polgári irányzat csapott egymással össze" (415–416).

Külön említem meg és emelem ki *Voigt Vilmos* tanulmányát a magyar ősvallás problémaköréről (Ethn., 1997, 1998). Széleskörű áttekintésben beható fejezetben foglalkozik Ipolyi mitológiájával. A korábbi írásoktól eltérően *Voigt* Ipolyi művét a kutatástörténetbe ágyazva, a mitológiával, a vallással összefüggő témakör eredményeire, elméleti kérdésekre kitérve helyezi el. Ipolyi és *Csengery* erényeit, korlátait egyaránt mérlegre teszi. Hasonlóképpen értékeli a Religio (*Danielik*) antikritikáját. A nagyívű tanulmány irányt mutat a magyar ősvallás, mitológia, hiedelem elméleti és módszertani vizsgálatának további folytatásához.

A jelentős Ipolyi-irodalom, a mitológia, ősvallás témakörével foglalkozó írások nyomán a XIX. századi folklórtörténet nagy művéről, a Magyar Mythológiáról a megjelenést követő 150 év multán megújíthatók a bírálók, értékelők megállapításai. A munka elméleti, módszertani fogyatékosságait a *Csengery*-féle bírálat ilyen-olyan módosításával a kutatás elfogadja, és a már közhelynek számító értékelés újra ismételhető: az „adathalmaz" gazdag tárháza a XIX. század folklórját kutatóknak.

Ipolyi Arnold a mitológia megjelenése után is figyelmet fordított minden olyan forrásra, amelyben a magyar múltra, műveltségre vonatkoztatható adatok rejlenek. Nem véletlen, hogy egy könyv megjelenése kapcsán nyomban felvetette azt a kérdést, amely már a mitológia írásakor is fontos volt számára: ismerte-e a magyar néphagyomány misztériumjátékokat és mi nyomozható ki azokból az ősvallásra vonatkozóan (*Mysteriumok maradványai hazánkban*. In: Új Magyar Múzeum, VIII. 1858. IX. füzet, 349–356).

A könyv, amely cikkírásra inspirálta, a *Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungern* volt. 1858-ban jelent meg Bécsben. Szerzője *K. J. Schröer*. A kötet a Pozsonyhoz közeli sváb falu, Főrév (Oberufer) színjátékait mutatja be. A szerző 1853-ban a helyszínen figyelte meg a színjátékokat. Ezek a karácsonyi hagyománykörhöz kapcsolódnak. Előadói, szereplői a falu lakosai, földművesek, iparosok. A színjáték három részből áll: Jézus születése, Ádám és Éva jelenete, az u.n. paradicsomjáték és a játékot befejező bohózat. Ipolyi fő vonásokban ismerteti. Nem a könyv puszta bemutatása volt a célja, hanem a figyelemfelkeltés a magyar misztériumjátékokra, arra a kérdésre, hogy egyáltalában voltak-e, s ha igen, milyen játékok voltak: „Hát nekünk nem voltak-e hasonló népies színműveink? ... vajon föllelhetők-e még némi nyomaik és maradványaik népünk között?" Jó példának tekinti a németek törekvését. Azok fáradhatatlan szorgalommal gyűjtik a néphagyomány emlékeit, nemcsak az országukban, hanem más országokban élő németek körében is. Így váltak becses értékké a főrévi játékok.

Ipolyi az általa felvetett kérdésre, hogy t.i. voltak-e magyar népi és vallásos színjátékok, nyomban egyértelmű választ ad: „Alig lehet felőle kételkednünk!" A XIII. századtól nyomon követhetők a színpadi emlékek. Intenzív színjátéki élet lehetett, mert az 1279. évi budai zsinat a szélsőséges megnyilvánulásai ellen tiltakozott. Ennek ellenére „a színpad a klastromokban szintúgy, mint a nép közt folyvást otthonos volt." Háborús időkben is működtek a színjátékok. A vallásos színművek, a moralitások, misztériumok az 1500-as évektől kezdődően ismeretesek. Számos játék maradt fenn különböző kiadványokban. Így pl. „A jóságos cselekedetekről. A fényes gazdag és szegény Lázárról. A híres lator katonáról. A kegyetlen tisztartóról."

„Hát a népélet mit tartott föl mindebből nálunk mai napig?" – teszi fel a kérdést Ipolyi. A válaszból jól kitűnik, hogy az ide vonható emlékek a karácsonyi ünnepkörben keresendők. A pásztorjáték, a betlehemmel, a csillaggal való járás az egykori élénk karácsonyi színjátékok közé tartozott:

„Évek óta törekszünk ezen maradványokat összegyűjteni, de eddig nem sikerült."

Ipolyi írása 1858-ban jelent meg, s akkor még egyetlen betlehemes játékot sem közöltek. Éppen ezért – szólítja fel Ipolyi az olvasót – „ezen végső reminiscentiákat legalább az utolsó órában" össze kell gyűjteni mert egyébként, „népszínpadunk s általában nemzeti műveltségtörténetünk ezen fejezetéről jóhiszemmel alig szólhatunk."

Az eredmény sokáig váratott magára. Szinte szenzációként hatott egy debreceni diák, a VII. osztályos gimnazista *Szatmári Károly* debreceni betlehemes játékleírása, amelyet a Kisfaludy Társaság 1866. március 30-ai ülésén bemutattak. Ezt követően azután további változatok kerültek közlésre a magyar nyelvterület különböző pontjairól. Ipolyit megnyugvással tölthette el, hogy az elveszettnek hitt misztériumjátékok szép számmal őrződtek meg a néphagyományban.

Annál nagyobb keserűséggel szólt a mitológia és általában a magyar népi műveltség múltjának megismeréséhez elengedhetetlen forrásanyag, a mese, monda, rege gyűjtésének elmaradásáról. Az *Új Magyar Múzeum* következő számában *Gaal György* meséinek magyar kiadása kapcsán a népmesegyűjtés kérdéseiről szól (*A magyar népmeseügy, s különösen Gaal György mesegyűjteménye*. 1858. X. füzet, 413–424).

Ipolyi a mitológiához fontos forrásul tekintette a folklórt. Művének előszavában írja: „Semmi sem állott előttem munkálatom kezdetétől fogva élénkebben, mint a tárgy ezen kútfőinek a nép körébeni keresése, összegyűjtése: …, megtettem mindent, mi csak erőmben állott, saját járás kelés utazásaim, tudakolásaim, barátok s ismerősök közremunkálására felhívása által" (XXVIII).

Az eredményt csekélynek mondja, s a mitológia megjelenése után négy évvel úgyszintén arról panaszkodik, hogy a népmesegyűjtés alig halad előre. Mintha senkit nem érdekelne a mese: „A mese nálunk valósággal süket fülekre szólt." Cikkét azzal kezdi: »Napról napra lessük, mikor fognak már valahára népmeséink és mondáink a köznép ajkáról felszedve, a gyermekszobák és fonóházak küszöbét átlépve, irodalmunk sajátjává válni!? Úgy látszik, mind hasztalan! Pedig azon szép kezdet után, mellyel Erdélyinek a Kisfaludy-Társaság aegisze alatt egy decennium előtt megindított népdal- és mondagyűjteménye biztatott, szebb reményekre lehettünk jogosítva.«

A nemzetiségi kutatás eredményeit példaként említi. Kiemeli az erdélyi szászok mese- és mondagyűjteményeit, a magyarországi románok és szlávok meseközléseit. *Gaal György* magyar meséin kívül csak *Erdélyi János*

kötetére, *Kőváry László* regéire *Mednyánszky Alajos*, *Majláth János* munkáira tudott még csak hivatkozni. *Gaal* magyarul megjelent meséit (1857) „kincsnek" tartja: „jelenben egyedüli mérve már az eredeti népies nemzeti költészetnek és szellemnek."

Az 1822-ben német nyelven megjelent magyar mesekötet gyűjtőjének, *Gaal György*nek nyilvánvalóan *Grimm*ék gyűjteménye volt a példa, amely Ipolyi szerint „valódi iránytű." A gyűjtő „tanulmányozása nélkül akár ne is fogjon a fáradságos és céltalan munkához." A *Kinder und Hausmärchen Gaal* gyűjteménye előtt tíz évvel jelent meg. *Wilhelm Grimm* méltatta *Gaal* meséit, dicsérően szólt róla, s három évtizeddel később Ipolyi *Gaal György*ről azt írta: egyike volt azoknak, akik korunkat „egy lépéssel jóval túlhaladták." Gaal meséit bemutató ismertetés után Ipolyi ismételten hangsúlyozza „a szakavatott tüzetes gyűjtés" fontosságát, szükségességét, „nehogy már is későn érkezzék maholnap!"

Ipolyi – amint már említettük – a folklórt a mitológiakutatás elsőrendű forrásának tartotta. A proverbiumok, népdalok, mondák, regék mítoszszal kapcsolatba hozható elemeit mind felhasználta. Ezek közül legnagyobb szerepe a mesének volt. Ezt Ipolyi az anyaggyűjtés kezdetén nyomban felismerte. Számára a mitológia szempontjából értékesíthető adatok voltak a fontosak. Ez volt a mesegyűjtés célja. Hasonlóan *Erdélyi János*hoz, nem maga gyűjtött. A meséket jelentős számú alkalmi gyűjtő hordta össze. A hagyatékban fennmaradt nevek alapján megállapítható, hogy több mint hetven személy küldött mesét Ipolyinak. A gyűjtők jól tudták, hogy a plébánosnak a mesék nem esztétikai szempontból fontosak, hanem elsősorban a bennük rejlő mitológiai nyomok miatt.

Amikor a mitológia megjelenése után a mesegyűjtemény kiadása szóba került, *Csengery Antal* külön is kitért rá, mondván, hogy Ipolyi „miért nem sietett azokat mindenek előtt közrebocsátani?", a mondákat és „egyéb efféle adatokat" is.

S bár Ipolyi rendkívül fontosnak tekintette a mesék gyűjtését, irodalmi rangra emelését, amint arról később *Gaal* gyűjteménye kapcsán értekezett, a saját meséinek rendezésével adós maradt. Ennek oka minden valószínűség szerint az, hogy a sok, különböző szintű és rangú gyűjtő anyaga heterogén, a műfaji sajátosságokra kevésbé, vagy egyáltalában nem figyelő lejegyzők gyűjteménye.

Sebestyén Gyula Ipolyi mesegyűjteményének előszavában írja: „Léptennyomon akad bennük valami, ami az értékes tartalom élvezetét megzavarja. A nép természetes nyelvén, egyszerű mondatfűzésén, hagyományos

mese-szólamain, folyamatos előadásán, művészi meseszövésén az ügyetlenebb lejegyzők keze annyi csorbát ejtett, hogy a mese formai szépsége gyakran egészen tönkre ment" (XX–XXI).

Ipolyi mesegyűjteményének a kiadása évtizedeken át halasztódott. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* megindítása (1872) után megélénkült a folklór kiadványok iránti érdeklődés. Több kiadó szívesen fogadta az ilyen témájú kéziratokat. Ipolyi anyaga *Abafi Lajos*hoz (1840–1909) került, aki a népköltészeti kutatás lelkes híve, a folklór kötetek, közlemények kiadója, támogatója volt. Ipolyi gyűjteményét 1876-ban kapta kézhez. A szerkesztés jelentős munkát jelentett. Abafi vagy mert nem tudott a feladattal megbirkózni, vagy más ok miatt átadta az anyagot *Kálmány Lajos*nak (1852–1919), a XIX. század második felében, a XX. század elején működő kiemelkedő folklórkutatónak az Ipolyi hagyatékot azzal, hogy a gyűjteményt rendezze sajtó alá.

Kálmány Lajos a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztőjét tájékoztatta arról, hogy Ipolyi anyaga nála van. *Sebestyén Gyula*, hasonlóan *Abafi*hoz, felkérte *Kálmány*t, szerkessze meg a gyűjteményt és kritikai jegyzetekkel bocsássa a Kisfaludy Társaság rendelkezésére. „Így készült el aztán a jelen mesegyűjtemény" – írja *Sebestyén* a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIII. sorszámmal *Ipolyi Arnold mesegyűjteménye* címmel (Budapest, 1914.) megjelentetett kötet előszavában. A mű értékét, amelyhez *Kálmány Lajos* munkája nagymértékben hozzájárult, *Sebestyén* a köszönetnyilvánításban fogalmazta meg: „A magyar irodalomtörténet és folklóre hálával tartozik Kálmány Lajosnak, hogy ezt az adalékokban gazdag és így jelentékeny kútfői értékkel is bíró mesegyűjteményt megjelentette, kiadásra elkészítette és összehasonlító kritikai jegyzetekkel ellátta" (XXII).

Sebestyén Gyula szavait megerősíthetjük azzal, hogy Ipolyi meseköteténeknek anyaga az összehasonlító mesekutatás szempontjából elsősorban *Kálmány Lajos* motívum-összehasonlítása nyomán vált folklórtörténeti jelentőségűvé.

Ipolyi a mitológia előszavában utalásokat tesz a ponyvairodalmi termékekre is, amelyekben hasznos adatok rejlenek, éppenúgy mint a népszokásokban és a népköltészeti műfajokban: „Mindnyájához járult még néhány *népkönyvi* u. nevezett *ponyvairodalmi* termék használata, mint azok népünk házaló historikusainál fellelhetők (így nevezi a nép maig ezek árosait). Ámbár alig tehettem valami becsesre s keresettebbekre szert, melyeket különösen nyomoztam; utóbbi időkben ezek, mint mindenfelé értesültem nagyobbára letűntek, s a nyomdáinkból ma helyökbe adottak tárgyunk

tekintetében minden becs nélküliek. A régibb e nemű itt használtak közöl felemlíthetők: *Argilus királyfiról és egy tündér szűz leányról, Stielfried krónikája* (l.III cikk)*, Ludas Matyi, Angyal Bandi, Zöld Marci, Ördög és Zsidó, Fanyók históriája, Pestis és Kolera, Vőfény kötelesség, Násznagyok köszöntése, Tarcsai Bende, Kádár Vitéz, Ceglédi István* st."

A felsorolásban nem említi Salamon és Markalf históriáját. A mitológia megjelenése után egy évvel nagy tanulmányt szentel ennek a témának. *Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett* címmel foglakozik vele az *Új Magyar Múzeum* hasábjain (V. 1855. 261–303). Elsőként emeli ki ennek a kedvelt népkönyvnek a folklór jelentőségét. A trufaszerű, tréfás eseteket közlő, latinból fordított kiadvány, amelynek címe: *Salamon királynak, az Dávid király fiának Markalffal való trefa beszedeknek rövid könyve* 1577-ben Kolozsvárott jelent meg *Heltai Gáspár* nyomdájában.

Ipolyi a „legbecsesebb kincsnek" tartja az u.n. *népirodalmat*, s ezért a folklórbeli szerepét fontosnak tekinti. Az ilyen kiadványok a műveltek köréből „az idők folyamán, századokon át a nép rétegeibe beszivárogva, annak majdnem kizárólagos osztályrészévé lőn." Éppen ezért a legjobb választásnak tartja, amikor a népkönyvek vizsgálatát a nagy népszerűségnek örvendő Salamon és Markalffal kezdi, „mint az e nemű egyik legrégibb, legfontosabb, legnépszerűbbé s általánosbbá vált, a nép gondolkozásába, szólásába teljesen behatott, és századokon át egészében, mint egyes mondatai és eszméi által magát fentartott, népirodalmi tárgygyal, mely azért a *népkönyv* névre s a vizsgálatra e helyt méltán érdemes."

Ipolyi a rendelkezésére álló források alapján a népkönyv eredetére, múltjára, a külföldi irodalomban való ismeretéről a különböző változatokról beható ismertetést nyújt. Később többen foglalkoztak a témával, alig haladva meg Ipolyi eredményeit. Folklór szempontból a néphagyományban szinte napjainkig ismert tréfás történetek fontosak. Ipolyi külön is kiemeli a népkönyv proverbiumait. Az ott előforduló közmondásokat és szólásokat *Erdélyi János* gyűjteményével, a *Magyar közmondások könyve* (1851) azonos, ill. hasonló változataival állította egymás mellé. Ötvenöt proverbium párhuzamát mutatja ki. *Tolnai Vilmos* szerint „a művecskében lévő közmondások és szólások száma 200-ra rúg" (*A szólásokról*. Bp. 1910:30. L. még *O. Nagy Gábor*, 1977).

Ipolyi kitűnően ráérzett a népkönyvek művelődéstörténeti jelentőségére. Vizsgálatra, kutatásra buzdította kortársait. „gyűjtsük tehát össze ezen ereklyéinket is, s tanuljuk felismerni bennök a hatást és befolyást, melyet népies éle-

tünkre gyakorlának; most még idő van a vég órában, a válponton, mielőtt még egészen elenyésztek volna."

Amit ő elkezdett, nyelvészek, folkloristák, irodalomtörténészek folytatták tovább.

[JEGYZETEK. *Idézett munkák, további irodalom*: *Csengery Antal* academiai fölolvasása Ipolyi Arnold magyar mythologiájáról. In: Budapesti Hírlap, 1855. 759, 762, 763, 764, 765, 767, 768, 769. sz. Idézeteink ezen számokból valók.; *Cséfalvay Pál – Ugrin Emese* (szerk.): Ipolyi Arnold emlékkönyv. Budapest, 1989.; *Danielik János* (?): Néhány szó Ipolyi Arnold „Magyar Mythologiá"-ja alapelveiről. In: Religio, 1855. I. félév. 56. sz. (május 17.): 441–443; 57. sz. (május 20.): 449–453; 58. sz. (május 22.): 457–459; 64. szám (jún. 7.): 507–508; 65. sz. (jún. 10.): 515–517; 66. sz. (jún 12.): 521–524; 67. sz. (jún. 14.): 529–531; 71. sz. (jún. 24.): 561–564; 72 sz. (jún. 26.): 569–571.; *Uő* (?): Ipolyi Arnold magyar mythologiája ügyében. In: Religio, 1855. II. félév. 28. sz. (szept. 4.): 217; 29. sz. (szept. 6.): 225–228; 30. sz. (szept. 9.): 233–236; 31. sz. (szept. 11.): 241–245; 32. sz. (szept. 13.): 249–252; 33. sz. (szept. 16.): 257–261; 34. sz. (szept. 18.) 265–269; 35. sz. (szept. 20.): 273–276.; *Diószegi Vilmos* (szerk.) Az ősi magyar hitvilág (Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből. Budapest, 1971. Ipolyihoz: 141–264.; Csengeryhez: 265–294.; *Dömötör Tekla*: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981.; *Gy. P.* (Gyulai Pál): Ipolyi Arnold váradi püspök élete és munkái vázlata (Recenzió Pór Antal könyvéről). Budapesti Szemle, XLVII. 1886. 329–336.; *Hoppál Mihály*: Ipolyi Arnold. Budapest, 1980.; *Hoppál Mihály*: Ipolyi Arnold élete és műve. In: Ipolyi Arnold Magyar Mythologia. A hasonmás kiadás függelékei. Budapest, 1987.; *Katona Lajos*: A magyar mythologia irodalma. Ethn., VIII. 1897. 54–73, 266–279.; *Korompay Bertalan*: Ipolyi és Csengery. Ethn., LXVII. 1956. 320–336.; *Kovács Ágnes*: Ipolyi Arnold folklórgyűjteménye a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében. Néprajzi Értesítő, XXXVIII. 1956. 223–259.; *Pócs Éva*: Ipolyi és a „Magyar Mythologia". In: Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok (szerk.: *Kríza Ildikó*). Budapest, 1982. 195–202.; *Pócs Éva*: A korabeli magyar néphit Ipolyi Arnold Magyar Mythologiájában. In: Tanulmányok Hoppál Mihály tiszteletére, I. (szerk.: *Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András*). Budapest, 2002. 169–183.; *Pór Antal*: Ipolyi Arnold váradi püspök élete és munkái vázlata. Pozsony – Budapest, 1886.; *Révész Kálmán*: Ipolyi magyar mythologiájáról. In:

Irodalomtörténeti Közlemények, II. 1892. 471–485.; *Sebestyén Gyula*: Ipolyi népmesegyűjteményéről. In: Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye. Magyar Népköltési Gyűjtemény, XIII. (szerk.: *Kálmány Lajos*). Budapest, 1914. V–XXII.; *Szulovszky János*: Ipolyi Arnold és a Magyar Mythologia második kiadásának ügye. In: Tanulmányok Hoppál Mihály tiszteletére, I. (szerk.: *Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András*). Budapest, 184–203.; *Tolnai Vilmos*: A Magyar Mythologia és írója. Ethn., XXXIV. 1923. 3–11.; *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban, II. Budapest, 1973. 409–416.; *Voigt Vilmos*: A magyar ősvallás kérdése. Ethn., CVIII. 1997. 365–418.; CIX. 1998. 71–93. Bő irodalommal.; *Voigt Vilmos*: Ipolyi Arnold élete. Vallástörténeti tanulmányok, 2. Budapest, 1999.; *Kósa László*: A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, 1989. 63–73.; *A Salamon és Markalf*hoz: *O. Nagy Gábor*: A magyar frazeológiai kutatások története. Budapest, 1977. 69–71.)]

11–12.

A XIX. század második felében, az önkényuralmat követő évtizedekben, elsősorban a Kisfaludy Társaság működése nyomán jelentős számban jelentek meg folklór kiadványok. A folklór kutatása országszerte megélénkült. A vidéken élő értelmiség jeles képviselői – tanítók, lelkészek, írók, diákok – lelkesen gyűjtötték településeik folklór hagyományait. Ezek közül hatalmas anyagfeltárásra, tudományos publikálása révén magasan kiemelkedik **KÁLMÁNY LAJOS**, akit az utókor a legnagyobb magyar folkloristaként említ.

Amikor Kálmány Lajos népköltészeti gyűjtéseivel a tudományos élet és a nagyközönség elé lépett, a folklórkutatás már jelentős eredményeket ért el. *Gaal György, Medgyánszky Alajos, Majláth János* mese, monda kötetei után a Kisfaludy Társaság és az akadémia gyűjtésre való buzdításai nyomán jelentős művek születtek egymás után. Mint például az *Erdélyi János* által szerkesztett *Népdalok és mondák* három kötete (1846–1848), *Erdélyi* közmondásgyűjteménye (1851), *Ipolyi Arnold Magyar mitológiája* (1854), *Kriza János Vadrózsák*ja (1863). A Kisfaludy Társaság 1872-ben *Arany László* és *Gyulai Pál* szerkesztésében megindítja a Magyar Népköltési Gyűjtemény c. sorozatot, amelynek az első kötetét, a Magyarország és Erdély különbö-

ző részeiből való „elegyes gyűjteséket" még abban az évben követte *Török Károly Csongrádmegyei gyűjtés*e (1872).

Ezidőben Kálmány Lajos még a temesvári papi szeminárium hallgatója, de két év múlva, pappá szentelése évében, 1875-ben megjelennek első írásai a Magyar Nyelvőr című folyóiratban. A következő években, évtizedekben gazdag népköltészeti gyűjteményekkel, számos tanulmánnyal lepi meg a tudományos életet.

Első népköltészeti gyűjteményekor nyomban felfigyelnek rá írók, tudósok, akik további gyűjtésre buzdítják. Köteteit jóindulattal bírálják. Hasznos tanácsokat kap jeles személyiségektől kezdetben is és pályája során sokaktól. Ezek között szerepel pl. *Löw Immánuel, Abafi Lajos, Simonyi Zsigmond, Szana Tamás, Benedek Elek, Hunfalvy Pál, Ipolyi Arnold, Gyulai Pál, Hermann Antal, Berze Nagy János* és a sorból nem hagyható ki *Móra Ferenc*, aki Kálmány Lajosról mint a legkiválóbb magyar folkloristáról írt a néprajztudomány folyóiratában, az Ethnographiában.

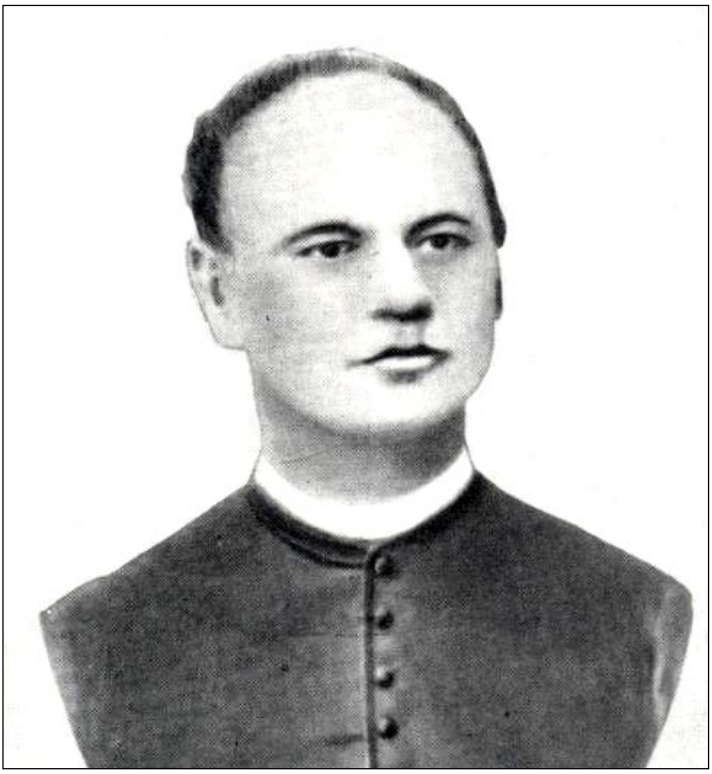

In: Ország-Világ 1893. XIV. 16.sz. 259. lapon

közölt kép után

Kálmány Lajos életútját *Péter László* nagy tanulmányban követte végig, születésétől a haláláig. 1852. május 3-án született Szegeden. Alsófokú iskoláit szülővárosában, teológiai tanulmányait Temesváron végezte. Első papi állomáshelye Magyarpécska volt. Nyomban hozzákezdett a népköltészeti anyag gyűjtéséhez. Alig telik el két év, első nagy gyűjteménye, a *Koszorúk az Alföld vad virágaiból* megjelenik (1877). Feletteseivel való konfliktusa miatt Pécskát otthagyta. Onnan Csanádapácára került, majd további lelkészi helyekre, újabb és újabb plébániákra vándorolt. Csanádapácáról Battonyára, azután Szegedre, Szajánba, Törökbecsére, Csanádapátfalvára, Csanádpalotára, Mezőkovácsházára, Csókára, Magyarszentmártonra és így tovább, majd végül nyugdíjasként

vissza szülővárosába, Szegedre, ahol tíz év múlva 1919. december 6-án elhunyt.

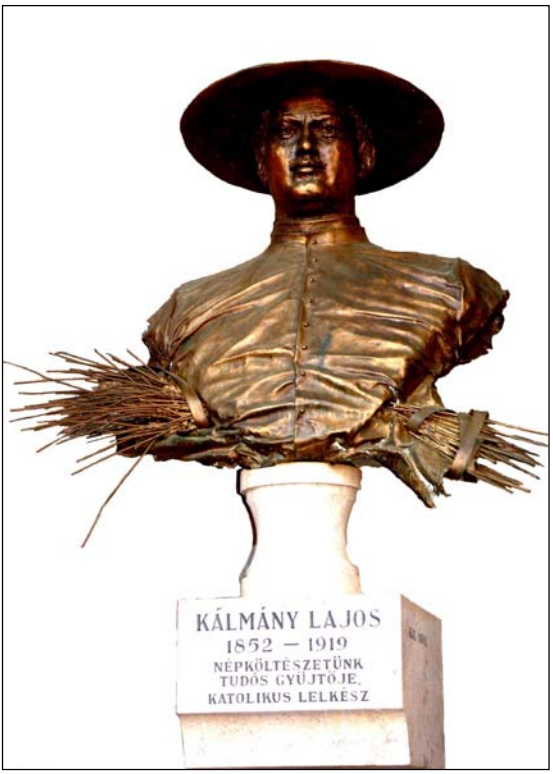

Kálmány Lajos mellszobra Szegeden a Dóm téren a Nemzeti Emlékcsarnokban. Kligl Sándor szobrászművész alkotása

A Kálmányról szóló írások mindegyike, némelyike különös hangsúllyal foglalkozik Kálmány jellemének az ábrázolásával. Nyers, nyakas, hörcsögös természetű, összeférhetetlen parasztpapnak tekintik, akivel sem a helyi értelmiség, sem papi, világi felettesei nem tudnak kijönni. Az ezekkel való összetűzéseiben a szegények érdekeiért szolgáló papot látják. „Kálmány – írja az egyik elemző (*Dégh Linda*) – jól látja a dolgozó nép és az uralkodó osztályok érdekellentétét és ennek hangot is ad … nem az idillikus parasztot, a romantikus parasztideált látja …, hanem a parasztság útját a pusztulás felé." Nem véletlen tehát, hogy az ilyen szellemiségű pap egy helyen való hosszabb működése veszélyes lehet az uralkodó osztályok számára, s ez tette indokolttá a helyváltoz-

tatásokat.

Az ilyen és ehhez hasonló vélemények torzítják a Kálmány Lajosról való hiteles ábrázolást. Kálmány számára a legfontosabb volt, mint ahogy mindig vallotta, a gyűjtés, a néphagyományok megmentése. Egyik levelében írja: „*Nekem a fő feladatom a gyűjtés*." Konfliktusai elsősorban abból származtak, ha ebben a munkájában akadályozták. Kifogásolták, hogy pap létére résztvesz a parasztlakodalmakon, kukoricafosztókon, daloltatja az embereket és „mindenféle trágár verseket mondat a gyerekekkel." Nem véletlen tehát – mondja *Móra Ferenc* -, hogy „hányták-vetették egyik faluból a másikba." Meghurcoltatásából a néprajztudománynak lett haszna. Mindenütt, ahol élt, lelkészkedett, gyűjtötte a néphagyományokat, hatalmas anyaggal gazdagítva a magyar folklórt.

Kálmány Lajos egymás után megjelenő köteteiben a népköltészet műfajaiból való gazdag anyag került publikálásra. A *Koszorúk az Alföld vad virágaiból* két, a *Szeged népe* három kötetében a dalok, nóták rendkívül nagy számú változatai jelentek meg. A szövegek csoportbeli besorolása lényegében minden kötetben azonos. Főbb témák szerint: *balladák, szerelmi (szerelmes) dalok, katonadalok, pásztordalok, mulató nóták, tréfás* és *csufoló dalok*.

A balladák után a szerelmi dalok csoportjával kezdődik a bemutatás. Ezek a dalok alkalmat adnak műfaji vizsgálatra és tartalmi elemzésre. *Erdélyi János* a *Népdalok és mondák* kapcsán külön nagy tanulmányban, Kálmány a dalcsoportok jegyzeteiben fejti ki a véleményét. A népi (népies) dalok kérdésében többször hivatkozik *Erdélyi*re. Kifogásolja, hogy *Erdélyi* nem „tiszta" dalokat is besorolt a gyűjteménybe, azaz műköltői termékeket is közöl. Kálmány elismeri ugyan, hogy a népdalkincsbe bekerültek nem népi eredetű dalok, versek is, pl. „egyik-másik színdarabból" és addig amíg újak, „falu illetőleg város szerte hangzott, de azután feledésbe ment" (II. 182.).

Kálmány tisztán népi eredetű dalok közlésére törekedett, de számos példánál tapasztalnia kellett a felsőbb kultúrkörből való hatásokat. Mindezeknél azonban lényegesen fontosabb Kálmánynak a dalok tartalmi vonatkozású vizsgálata. Ebben a témakörben a népdalok növényekkel és állatokkal kapcsolatos szimbólumaira mutatott rá. Említsünk idevonatkozó példákat.

Kálmány egy kis értekezésben foglalkozik az alma népköltészetben való jelentésével. Tanulmányát a *Szeged népe* első kötetének szerelmi dalai-

hoz fűzött jegyzetében közli. A témát korábban többen érintették, így *Erdélyi János, Abafi Lajos* és *Gyulai Pál.* Kálmány úgy látja, hogy *Erdélyi* és *Abafi* az almát szószerint veszik, s így az alma nem kapcsolódik a dal értelméhez. Ezért az almát szimbólumnak kell tekinteni, amint *Gyulai* is teszi: „képletileg" kell vizsgálni. Az értelmezést a következő dal indította el:

Három alma meg egy fél,
Kérettelek, nem jöttél,
Ha nem jöttél, ott vesztél,
Lányok anyjává lettél.

Gyulai Pál a dalhoz fűzött jegyzetében (MNGy.I.584) arra a szokásra hivatkozik, amely szerint az Alföldön a legény annak a leánynak, akit feleségül akar kérni, almát küld. Ha a leány az almát elfogadja, azzal az udvarlásra bátorítást ad. Az értelmezéshez *Gyulai* Salamon Ferenc török hódítás koráról írt művéből idéz: „Ha a férjtelen keresztyén nő egy almát fogadott el a töröktől s ezt be tudta bizonyítani … neki ítélték." Ehhez hozzáfűzi: „Kérdés vajon a szokást a töröktől vette-e a magyar, vagy megfordítva; vagy talán mind a kettőnél megvolt? Így a *Három alma meg egy fél* nem egyéb mint a *kérettelek* jelképes kifejezése."

Ezt a gondolatot fűzi tovább Kálmány és a dalok elemzése során hangsúlyozza, hogy az alma többnyire a szerelmi dalokban fordul elő. A szerelemmel, illetőleg a szeretettel összefüggésben figyelhető meg elsősorban. Következésképpen meggyőződhetünk arról, hogy „*az almafa a magyar népköltésben a szerelem fája, virága, gyümölcse a szerelem, illetőleg a szeretet megnyilvánulása*" (Szeged népe, I 174).

Kálmány első példaként az *ország almáját* említi. A nép a gömböt almának tekinti és ennek jelképes az értelme. Mivel az alma egyenlő a szeretettel, az ország almájában a szeretet nyilvánul meg: „a legelső magyar embernek az ország almáját kezében tartani népköltésileg annyit jelent: mint az ország, a nemzet szeretetét bírni" (Uo. 175).

Sajátosan magyarázza Kálmány az alma formájának, alakjának a népdalokban való értelmét. Szerinte a tiszta, igaz szerelmet a *gömbölyű, kerek alma* jelenti, a *fél alma* a gyenge szerelem jelképe.

Kálmány *Erdélyi*től is említ egy példát. *Erdélyi*, amint Kálmány mondja, a népdalbeli almát, illetőleg az almafát más összefüggésben értelmezi, mint ő.

Meg vagyok én búval rakva,

Mint a borízű alma fa,
Kettő három terem rajta,
Még is terítve az alja.

KOSZORÚK

AZ

ALFÖLD VAD VIRÁGAIBÓL.

KÖTI

KÁLMÁNY LAJOS.

I.

PÉCSKÁRÓL VALÓ.

ARADON,
NYOMATOTT RÉTHY LIPÓTNÁL.
1877.

Erdélyi szerint „értelme ez: úgy meg vagyok én búval rakva, mint azon fa, mellyen sok termett, de csak kettő három maradt meg, mert a többi korán lehullott" (Népdalok és mondák, I. 476.). Ugyanez Kálmány szerint: „a *savanyú alma* a szomorú, boldogtalan szeretetnek a jelképe; a borízű, mint két féle ízű: édes savanykás, a két színű szereteté" (Uo. 177).

Kálmány az almaszimbolika kapcsán a népköltészet vizsgálatának egyik fontos kérdését vetette fel. Új irányt mutatott a népdalok képes elemeinek, kifejezéseinek tartalmi értelmezéséhez. A folklorisztikában mindmáig ismeretes az az eszme, amely szerint a népdalokban előforduló tárgyak, növények, állatok, természeti képek érzelmet, lelkiállapotot, viszonyulást, helyzetre utalást stb. fejeznek ki. Az értelmezésnek különböző irányzatai vannak. Erre az almaszimbolika kapcsán először Kálmány Lajos mutatott rá, amikor *Erdélyi*vel és *Abafi*val szemben más megvilágításba helyezte az alma jelentését a népdalokban.

A népdalokban előforduló *rozmaring*ot Kálmány az örökké tartó hűség jelképének tartja. Az örökkévalóságot a rozmaringnak az a sajátossága fejezi ki, amely szerint mindig zöld. Az örökös szerelem jelképeként esküvői szertartás kellékeként is szerepel. A rozmaring a menyasszony koszorújában fejezi ki a hűséget. A halál után, a síron is az elhunyt iránti szeretet fejeződik ki: „*Ha mökhalok, lányok eltemessetök, A síromra rozmaringot vessetök.*"

Ezzel szemben a népdalbeli *tölgyfa* Kálmány szerint a gyenge szeretet jelképe. Hasonlóan a *nyárfa* is a szerelem végét, gyengeségét jelenti. A nyárfa levele sárga, lehull, kizöldülésében csak reménykedni lehet: „*Látod-é te, kislány Aszt a száraz nyárfát? Mikor az kizöldül, Akkor mögyök hozzád.*" Egy másik dal szerint: „*Száraz nyárfa soha ki nem virit.*"

Az állatok világából Kálmány a *gerle* népdalokban való előfordulását emeli ki. A gerle, a dalokban *gilice, gelice* „az árván maradt, kedvese után busongó szerető jelképe." „*Én vagyok a bús gilice, Ki a párját elvesztötte, Egy vad galamb elkergette, Holtig fáj a szivem érte.*"

A jelkép mellett a konkrét jelentésű fogalom funkciója kapcsán Kálmány kitér az átok szerelmi dalokban való előfordulására és értelmezésére. Ez azért is figyelemre méltó, mert Kálmány összehasonlító elemzést tesz a magyar és a szlovák népdalok átokfonkcióját illetően. Abból a megállapításból indul ki, hogy az „ezred éves érintkezésünk, együttélésünk nem maradt el kölcsönös hatás nélkül." Felteszi a kérdést: „Átkozza-e a magyar hűtlen kedvesét? vagyis magyar sajátság-e a szeretőt szeretőnek megátkozni?" A népdalokban mindkettőre van példa. Kálmány szerint csak az egyiket lehet magyar sajátosságnak tekinteni. A szlovák népdalok-

kal való összevetés nyomán azt állapítja meg, hogy kedvesre átkot mondó dal olyan magyar községben fordult elő, ahol a lakosok közé szlovákok települtek, akik közvetve vagy közvetlenül hatással voltak a magyarokra. Mivel a szlovák a népdalokban megátkozza hűtlen szeretőjét, a hasonló átokformula szlovák hatásra került a magyar dalszövegekbe. A magyar ember a hűtlen társának nem kíván rosszat, – vonja le a következtetést Kálmány, s bár ez a megállapítása csak pár példán alapul, jelentős, mert a népköltészeti elemek összehasonlító vizsgálatához járul hozzá (Szeged népe, II. 186–189).

Kálmány téma szempontjából is nagy figyelmet fordított az un. *hazafiúi dalok*ra, *katona nóták*ra. Bár jelentős számú változatot jegyzett le, hagyatékából is megjelent egy vaskos kötetnyi anyag, a korabeli értékelők szerint „költői szempontból tekintve kevésbé jelentékenyek" (*Szana Tamás*). Úgy vélik, hogy zömmel írástudó emberek szerzeményei, s az un. krónikás versek mindenütt előfordulnak a katonák dalos könyveiben (*Benedek Elek*).

Hasonló véleményen van maga Kálmány is. A *Szeged népe* első kötetében írja, hogy a hazafiúi dalok „kevés kivétellel írásos emberek ajkán fakadtak." Ezekből többet közöl, hangsúlyozva a magyar ember figyelmét, aggódását a haza sorsa iránt: „Azt állítani, hogy a magyart hazája sorsa nem érdekli, nem lehet, sőt ha népköltésébe beletekintünk, azt látjuk, hoy nagyon is kiválólag érdekli: megénekli csatáit, dalában megsiratja elesett bajtársait…"(I.182.).

Kálmánynak ez a véleménye elsősorban érzelmi alapú: hinni szeretné, hogy a magyar ember hazafiságát a katonadalok hűen tükrözik. A hazaszeretetben, a hősiességben senki nem kételkedik. De a dalok, nóták nem alkalmasak történelmi események tükröződésére, legfeljebb csak emocionális megnyilvánulásokra. Ilyen érzületet fejeznek ki a Kossuth Lajost idéző dalok. Föltűnő azonban, hogy a szegedi gyűjtésben (I. kötet) csak egy példában fordul elő Kossuth neve. A Szeged vidéki és a temesközi dalokban Kossuth neve gyakran szerepel. A magyar ember Kossuth iránti szeretete, rajongása a néphagyományból szépen igazolható. De téves az a vélemény, amely szerint a magyar ember a királyt gyűlölte, s ennek az érzésének hangot adott dalaiban. A királyt éltető dalokra vannak példák. Szaján jegyezte le Kálmány:

Ferencz József mögnevezött királunk,
Ü kormányozza az Magyarországot:
Éltesse az Isten ütet sokájig,

Mert ű által Magyarország virákzik.

Törökkanizsai példa:

Édösanyám tögye el a ruhámat,
Majd ád néköm Ferencz Jóska másikat;
Sárga zsinóros nadrágot kapok én,
Magyar kiráj katonája vagyok én.

Kossuth Lajoshoz való ragaszkodás példájaként gyakran idézik azt a dalt, amelyben Kossuthot édesapának, feleségét édesanyának nevezik. Kálmány Pécskáról való gyűjtéséből:

Kossuth Lajos: édes apám,
Felesége: édes anyám,
Én vagyok az igaz fia:
Magyarország katonája.

Ugyancsak Pécskáról a dal másik változatában Ferenc József az édesapa, felesége az édesanya.

Számos hasonló példa a magyar parasztság történeti tudatának, szemléletének változásával összefüggő kérdések vizsgálatára hívja fel a figyelmet.

Gyűjteményes köteteiben Kálmány a pusztai és pásztor dalok cím alatt főleg betyár témájú szövegeket közöl. A betyárvilág költészetével kapcsolatban a rímfaragókat említi, akiknek a verseiből a nép többet átvett. Hasonlóan *Czuczor Gergely, Arany János, Petőfi Sándor, Tóth Kálmán* költeményeiből is merített.

Kálmány valószínűleg sejtette, hogy gyűjteményeiben a műköltészetből eredő alkotások is szerepelnek. De amikor ilyen változatról szól, azt fejtegeti, hogy a témát a műköltő vette a népköltészetből. Egy terjedelmes katonadal kapcsán úgy vélekedik, hogy a műköltő merít tárgyat a népköltésből, de „nem csak tárgyat merít, hanem sorokat is s csak annyira alakítja által, hogy belőlök könnyen kitalálhatjuk, hogy a nép költésből valók" (Szeged népe, I. 183.).

A posztumuszan kiadott katonadalok kötetbe Kálmány hagyatékából a szerkesztők besorolták a *Rongyos a házam teteje* és a *Nem úgy van már, mint volt régen* kezdetű dalt. Az előzőben *Losonczy László* (1812–1879) költeményéből való párhuzamok vannak, a másodiknak *Terhes Sámuel* (1783–1863)

a szerzője. A folklorizációs folyamatra további hivatkozásokkal az említett gyűjtemény jegyzetei utalnak.

SZEGED NÉPE.

ŐS SZEGED NÉPKÖLTÉSE

GYŰJTÖTTE

KÁLMÁNY LAJOS.

I. kötet.

ARADON,
NYOMTATTA RÉTHY LIPÓT
1881.

A folklorizációra a példák tovább sorolhatók. Ezt a folyamatot, a műköltői hatást a néphagyományra ma már másként ítéljük meg, mint Kálmány Lajos. Neki a népdalok, balladák keletkezését illetően meggyőződése volt, hogy azokat eredendően a nép, az egyszerű emberek költik.

Romantikus szemléletét a nép iránti szeretete, az őstehetségben való hit alakította. Erre talán a legjobb példa a betyárnóták keletkezésével kapcsolatos véleménye: „önmaguk a betyárok költik a róluk szóló dalokat, ritka betyár az, a ki nem ért a dal költéshez, némelyik, hogy így mondjam, lelkit zengi bele dalába, kivált a hattyú dalába" (Szeged népe, I. 185.).

Egy tudós kutató naív elképzelése ez, szinte tudatos ellenállása a szállományokkal, a műköltői termékek néphagyományba való kerülésének ténye ellen. Szemléletének változása azonban megfigyelhető. Amikor három variánsban is lejegyzi a néphagyományból *Petőfi Sándor* költeményét, a *Fürdik a holdvilág az éj tengerében* kezdetűt, mint betyárballadát, a következő megjegyzést teszi: „A szerzeményeket, ha alakító erővel bíró nép ajkára kerül s nem mindenben egyező a nép tudásával, alakításnak van kitéve. Íly alakítás alá került a betyárról írt Petőfi Fürdik a holdvilág az éj tengerében kezdetű költeménye, melynek néhány változatát van módomban bemutatni" (Alföldi népballadák, 245).

A betyárvilág elmúlóban van – írja Kálmány – és a pásztorélet is tünedezik: „a ménesek, gulyák juh nyájak száma egyre kevesebbedik, szántóföldé lesz a legelő … az eredetileg pusztai és pásztor dalok lassanként szerelmes, vagy katonadalokká alakulnak át (Sz. I. 185, II. 195, III. 251.).

Külön csoportba sorolta Kálmány a bordalokat és a köszöntőket. Felteszi a kérdést: „voltak-e hajdan bor dalaink?" És ha voltak, milyenek voltak? Feltételezhetően voltak, de tisztán népi bordalok nem maradtak fenn, illetőleg azokat lehet régieknek tekinteni, amelyek „vallásos színezetükkel" válnak ki a mai kor mulató dalai közül. Kálmány tapasztalata szerint „népünk borozása közben ma már inkább mond tréfás köszöntőt, mint dalt." „Úgy látom – írja –, hogy a bor dal … akkor virágzott, mikor még a nép könnyen felejtette buját-baját." A borivás a barátság megkötésének, megújításának szertartása és az áldomásnak nélkülözhetetlen eseménye volt (Sz. II. 297, III. 257).

A tárgy, a téma, tartalom szerinti csoportosítás során Kálmány a *Szeged népe* köteteinek jegyzeteiben a *Tréfás és csufolódó dalok* elemzése kapcsán kifejti, hogy „a gyunyolódó dalokban nincs személy válogatás." Aki vét a közösség rendje, szabálya, erkölcse, viselete ellen, az kiteszi magát a gunyolódásnak, megszólásnak.

Márton Kata híres lány volt,
Marcziéknál szolgáló volt,
Olyan ajándékot kapott:
Akit bölcsőben ringatott.

Kálmánynak föltűnt, hogy sok olyan dal van, amelyben viseletről van szó. A viseletben „a nép sajátsága tükröződik vissza." Az új módi gúny tárgyává válik, de tetszést is kelthet. Más népek viselete is lehet a tréfás gúnyolódás témája. „Kérlelhetetlenül igazságosnak, „következetesnek találjuk itt a népet … kigunyolja a távolabb eső községeket, ha lakosai azzal dicsekednek, a mijök nincs, vagy *visszás dolgot* míveltek." Erre egy példát említ a Temes-közi Morotváról:

Kökindai három lány
Összeveszett a gatyán,
Kettő fogi a szárát,
Harmadik a madzagját.

Oda ugrik az öreg,
Hogy az üvé az ülep:
Ülepömet nem hagyom,
Benne van a vagyonom.

A népköltészeti anyag téma szerinti csoportosítása során Kálmány jelentős szerepet tulajdonít a gyermekdaloknak, gyermekmondókáknak, a játékokhoz kapcsolódó szövegeknek. Ezeket a népköltészet „valóságos tárházának, menedékének" tekinti. A gyermekek hagyományaiban a régmúlt világ számos eleme megmaradt. „A pogány szertartásokat a nagyok elfelejtették – írja Kálmány –, … a gyermekek eltanulták, s fenntartották töredékekben." Az ilyenelemekben Kálmány a hajdani hitvilág, a pogány kor emlékeinek a nyomát keresi. Temesközi gyűjtésében három mitológiai lény létezésére következtet egy-egy gyermekmondóka értelmezése kapcsán. Ezek közül a *daru*t említjük.

Daru, daru
Mönyny fö'égbe:
Hujjáncs egygyet
A Jézusnak:
Hogy agygyon melegöt!
A darunak teleköt,
Mi nékünk mög melegöt!

Akkor kiabálják a gyermekek, amikor a nap elbújik. A darut Jézushoz küldik, kiáltani neki, hogy adjon meleget. A daruban Kálmány a *Tűz-isten* madarát véli felfedezni. A darunak közvetítő szerepe van a *Tűz-isten* és az emberek között. A bizonyításhoz Kálmány a Kalevalából és népmeséből is említ példát (Sz.II. 204–205.).

A szokások költészetének csoportjába Kálmány elsősorban a jeles napok anyagát és a lakodalomhoz kapcsolódó dalokat, rigmusokat sorolja. Ezek jegyzetében is említi a pogány-kori hagyományokat. Úgy látja, hogy az ilyen szokásokból már kimaradt a dal, csak töredékek őrződtek meg, de azok is fontosak: „kutatásaim közt azt vettem észre, hogy az ily töredékeknek is hasznát vesszük" (Sz.II. 209.). Kálmány az ünnepi köszöntők, kántálók, lakodalmi rigmusok és a betlehemes játékok számos változatát közli.

Úgyszintén számos változatban kerülnek közlésre hiedelmek és ráolvasók. Ez utóbbit Kálmány *reáimádkozók*nak mondja. Ezekről azt írja, hogy „a pogányság korából maradtak fent." Nemcsak a *Szeged népe* három kötetének jegyzeteiben foglalkozik Kálmány a ráolvasással, hanem más tanulmányokban is. Egyik cikkében olyan *rontóigé*t közöl, amelyet énekelve mondtak (Ethn., 1918. 105–106.):

> Pemetefű, fojondár maradhac mán ettü;
> Fakószekér, kenderhám pihenhec mán ettü,
> Kilenc nagy juhászkutya jólakhac mán ebbü:
> *Ördög nevibe ajállak*, dögöjjé mög minygyá!

Kálmány szerint „őseink is énekeltek igéket, … mi is tudtunk valamikor ilyeneket … miként a rokon vogulok." Nemcsak vogul, hanem finn példára is lehet hivatkozni, mondja Kálmány, utalva a Kalevalában előforduló ráolvasásra.

A *Koszorúk az Alföld vad virágaiból* és a *Szeged népe* köteteiben a dalokon, balladákon, verses szövegeken kívül Kálmány meséket, mondákat, legendákat és találós kérdéseket is közöl. A kötetek gazdag anyaga forrásul szolgál szinte minden folklór műfajhoz. A fejezetekhez kapcsolódó jegyzet olykor a téma kisebb összegzése. Bővebb kifejtésre, további vizsgálatra Kálmány önálló tanulmányokban foglalkozik. Behatóan különösen a mitológia kérdéseit vitte tovább. A mesegyűjtése két kötetben kapott helyet, amelyről az alábbiakban szólunk.

A *Hagyományok* két kötete (I. Vác, 1914., II. Szeged, 1914) jelentős előrelépést hozott a magyar mesegyűjtésben. A korabeli kritika, elismerően méltatta a gyűjteményt, különösképpen a második kötetet, amelyben Kálmány egy mesemondónak, az egyházaskéri Borbély Mihálynak a meséit közölte. Ezt tekinthetjük a mesei egyéniségvizsgálat első hazai példájának.

HAGYOMÁNYOK

BORBÉLY MIHÁLY MONDÁSA UTÁN

LEÍRTA ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTTA

KÁLMÁNY LAJOS

II. KÖTET

ÁRA 3 KORONA

KIADJA A NÉPHAGYOMÁNYOKAT-GYŰJTŐ TÁRSASÁG.

Az első kötetbeli mesék, mondák, anekdoták, hiedelemtörténetek különböző egyénektől és helyről valók. A gyűjtési terület Kálmány működési, mozgási helyeinek falvaiból, városaiból valók (így pl. Magyarszentmárton, Egyházaskér, Battonya, Hódmezővásárhely, Szentes, Magyarszentmihály, Szaján, Szeged, Magyarkanizsa, Öcsöd, Ságújfalu, Zenta, Makó, Tiszakürt, Mezőtúr, Békés). Tevékenységének erről a területéről csak *Török Károly* (1843–1875) és *Arany László* (1844–1898) gyűjtései számottevőek.

A kötetek ismertetésének nagy teret szentel *Berze Nagy János* (1879–1946) az Ethnographia hasábjain (1915:93–115). Elismerően ír a kötetekről, bár az első kötet kapcsán megjegyzi, hogy a szövegek stílusa „meglehetősen száraz, sovány és vértelen", annak ellenére, hogy „az Alföld magyar népénél a világ egyetlen népe sem tud szebben elbeszélni." Ennek a stílusbeli fogyatékosságnak az okát abban látja, hogy Kálmány a meséket azoktól jegyezte le, akik alkalmilag éppen elmondták neki.

Az első kötet meséit, különböző tartalmú történeteit Kálmány 107 sorszám alatt mutatja be. A kapcsolódó jegyzetekben utal a változatokra, illetőleg még 18 példát közöl. Az anyag vegyes. A tényleges mesék mellett legendák, természetmagyarázó hiedelmek, történelmi eseményekről, hősökről szóló mondák szerepelnek. Számos változatban fordul elő Mátyás király, néhány példában Kinizsihez, Toldihoz, Rákóczihoz, Rudolf királyfihoz kapcsolódó monda-anekdota olvasható.

Több példa kapcsán a folklorizáció kérdései vetődnek fel. Többen rámutattak arra, hogy műköltői, irodalmi szállományok kerültek a kötetekbe. Kálmány kezdetben többnyire nem sejtette, hogy valamely mese, monda, anekdota, illetőleg nótaszöveg mögött író, költő rejlik. Néhány szállományra már *Móra Ferenc* felfigyelt és egyre Kálmány figyelmét is felhívta.

A *Hagyományok* első kötetében Kálmány a Kiskunfélegyházáról és Majsáról Szegedre települtek elmondása nyomán *A magyarok származása és lakóhelyei* címmel közöl egy mesét. A mese hőse egy legény, a magyarok egykori vezére. Rendkívül erős volt. Elhagyott gyermekként farkasok nevelték fel. Erejét a farkastejtől nyerte. Hatalmas kardjával összedarabolta a törököt. Kálmány a meséhez fűzött jegyzetben azt írja, hogy „meséink hősei farkast nem szopnak, *medve, ló, tehén, juh* tejével erősödnek…, de farkast szopót másikat még eddig nem találtam."

Ez keltette fel Móra figyelmét: „ennek a mesének a hőse farkasszopó, mint Romulus és Rémus." Így folytatja:

„Megnézem a mesét, amit a tudós pap a szegedi tanyákra került félegyházi és majsai telepesek szájából jegyzett le. Mentül tovább olvasom, annál ismerősebbnek rémlik. Mire a végére érek, akkorára már egészen ráismerek. Hiszen ez a farkasszoptatta mesehős a Jókai Bertezenája. A *varchoniták*-ból. Ez az a nagyerejű fegyverkovács, aki olyan nehéz kardokat kovácsoltat rab testvéreivel a geoug hódítók részére, hogy azoknak a karja lehanyatlik a súlyos fegyverrel. Ez így van a mesében is meg a novellában is. Csak éppen hogy a mesehőst nem hívják Bertezenának, mert ebben a névben kitörne a Mari nénik nyelve; inkább semminek se hívják, csak azt mondják róla, hogy nagy vitéz fiatal legény volt."

A mese Jókai novellája első pár oldalának eseményét mondja el tömören. A változtatás, a folklorizáció a mesén jól megfigyelhető. A magyarok elnyomói nem a tatárok, hanem a törökök. Nem geoug vadász üldözi az asszonyt, hanem török. Az üldöző az asszonyt megöli. Az elrejtett csecsemőt egy farkas neveli fel. Az ifjú a novella és a mese szerint is rendkívül erős volt. A tatár, illetve a török részére készített háromszoros nagyságú súlyos karddal legyőzte az ellenséget.

Móra nemcsak a szüzsé azonosságát vette észre, hanem a változtatásra is rámutatott. A módosítás, az alakítás a néphagyomány fontos eleme. A mesemondó alkotóan változtat az alapszövegen, ebben a példában nyilvánvalóan Jókai ponyván, vagy iskolai olvasókönyvben olvasott történetén. A folklorizáció törvénye ez, s amint Móra mondja, természetes, hogy a geougokból a magyar mesében törökök lesznek. „Még természetesebb, hogy a magyarok mind miszlikbe vágják a törököket, mert micsoda magyar mese volna az, amelyikben nem a magyarok győznének?"

Móra ennek a mesének a kapcsán hívta fel Kálmány Lajos figyelmét az eredetre, *Jókai Mór* novellájára, *A varchoniták*ra. Kálmány heves reagálása miatt állt el azután a Jumércsáktól.

Móra a varchoniták történetét a *Jókai* előtti forrásokig nyomozta. Úgy gondolta, hasznos lesz az általa tisztelt tudós folkloristát tájékoztatni a felfedezéséről, a történet vándorlásáról Kínától Magyarországig, *Jókai Mór*ig, azután a majsai gányóig:

„Az egyik végén van valami tibeti láma, ezerötszáz esztendővel ezelőttről, az innenső végén pedig van egy alföldi dohánykertész, aki egy pohár pálinkáért meséket diktál a *nótás-pap*nak – így hívta a nép Kálmány Lajost –, s nemcsak azt mondja el, amit az öreganyjától hallott, hanem azt is, amit a deák-fia olvasókönyvében talált a télen, mikor okosabb dolga nem volt.

Hogy így tetten értem a mesemondót, mindjárt írtam Kálmány Lajosnak. Gondoltam, örömet szerzek neki, ha nyomra igazítom. Jött is az öreg úr hozzám dühösen, le is szidott kegyetlenül.

– Hát hogy gondolhat ilyent öcsémuram? Hogy a majsai gányó vette volna a meséjét Jókaiból? Fordítva, öcsém, fordítva! Jókai vette a varchonitákat a majsai mesemondóktól" (*Hol termett az istenáldotta búza?*).

Hasonlóan irodalmi szállomány a *Jumércsák* című történet úgyszintén a *Hagyományok* első kötetében. Jumércsák *Gárdonyi Géza Egri csillagok* című regényének gonosz török alakja, Jumurdzsák. A rövid mese szerint az elhurcolt két kisgyermek, Gergő és Vica szerencsésen elmenekül Jumércsák lovával, a nyeregkápába rejtett aranyakkal. *Gárdonyi* regényéből ennyi és a három név – Gergő, Vica és a némileg eltérő török neve – egyezik Kálmány meséjével. A második, a befejező rész azonban a mesemondó kiegészítése, továbbköltése.

A *Hagyományok* második kötetét a mesekutatók a mesegyűjtés történetének jelentős eredményeként tartják számon. Kálmány 51 mesét közöl egyetlen ember, a már fenntebb említett egyházaskéri írástudatlan Borbély Mihály napszámos-földműves elmondása nyomán. *Ortutay Gyula* (1910-1978), a magyar mesekutatás kiváló tudósa szerint Kálmány ösztönösen ráérzett az egyéniségvizsgálat fontosságára, amikor egy mesemondó tehetség tudásának anyagát egy kötetbe szedve közölte. Az alakító egyéniséget ismerte fel Borbély Mihályban, aki „a legmodernebb módszernek lett az előfutárja." A gyűjteménye két hét alatt jött létre, amelyről Kálmány a következőképpen számol be a kötet bevezetőjében:

„Nyelvhagyományainkat gyűjtögetve, 1913. év január hó végén Egyházaskéren oly mesemondóra találtam, ki képes volt egész héten keresztül újabb és újabb használható adatokat mondani. A hét végén, mielőtt a falut elhagytam volna – mert elhalaszthatatlan dologra hívta emberemet – azt kérdeztem tőle: hogy ha máskor, mikor már elvégezte a sürgős dolgát, eljövök, tud-e még újakat mesélni? a kívánt feleletet kaptam: még sok mesét tud. Ekkor már húsznál több hagyományt lejegyeztem tőle. Tudva, hogy kevesebb számú s terjedelmű mesék is vannak külön könyvben kiadva, megvillant agyamban, hogy *Borbély Mihály meséi*t – így hívják a mesemondót – külön kötetben lesz érdemes kiadni. Azóta sokszor foglalkoztam az eszmével, meghánytam-vetettem a dolgot s a végső eredmény – mint látjuk – az lett, hogy a tőle lejegyzett hagyományok külön kötetben láttak napvilágot. – Más alkalommal, mikor folytattam a gyűjtést, már több oly mese került a felszínre, melyet sikamlósságánál, vagy drasztikusságánál

fogva semmiképpen sem lehetett leírni, de azért bő szüretje volt a szanálható mesének. Így jött létre e gyűjtemény, mintegy két hét alatt, …"

Az anyagot témacsoportok szerint mutatja be. A *Mesék és rokonneműek* cím alatt szerepelnek pl. *boszorkányok, furfangosok,* haramiák, óriások, sárkányok. Külön csoportban kaptak helyet a mondák és rokonnemü példák, a találós mesék, az oktató jellegű történetek, valamint a hiedelemtörténetek.

A jegyzeteket Kálmány ebben a kötetben is különös gonddal állította össze. Borbély Mihály anyagához különböző helyről származó változatokat, szám szerint huszonötöt közöl. Ezeket más gyűjtemények példáira való utalásokkal egészíti ki.

Figyelemre méltó *A 7 bölcs* c. mese-monda holló motívumához fűzött magyarázata. Kimutatja, hogy a holló a magyar néphagyományban „a szerencsétlenségnek a hírvivője és a bekövetkezésének a jelzője." A népdalokban a holló a szerencsétlenség madara. A Krisztus-legendákban a menekülő Krisztust a fehér holló árulta el, ezért őt krisztus megátkozta és feketévé változtatta. Kálmány vogul példát említ. A rokoni kapcsolatot nem említi ugyan, de mivel a vogul mondában nincs kereszténvi magyarázat, feltételezi, hogy a hollóra vonatkozó magyar adatok visszanyúlnak a mitológia világába.

Megemlítjük még a Miczbán-mondát. *Az árva asszony* c. történet az egyszerre hét gyermeket szülő királyné esetét mondja el. Változatát Kálmány a *Hatház eredete* c. mondában közli. A történet gyökere a nemzetközi mondakincsben rejlik. Kálmány *Heller Bernát*ra hivatkozik, aki történeti és irodalmi párhuzamokat ismertet (Ethn., 1909). Az ikerszülést Kálmány korában a *Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya* c. tanulmányában említi. Adatai szerint „ezeket az anyákat kiválóan szereti a Boldogasszony." Ez keresztény vonás. A Miczbán mondában az ikerszülés szégyen.

A *Hagyományok* után Kálmánynak életében önálló gyűjtése már nem jelent meg. Gazdag hagyatékából évtizedek multán két kötet került kiadásra.

A Magyar Néprajzi Társaság tervbe vette, hogy a népköltészeti hagyatékot megjelenteti. Az öt kötetre tervezett kiadvány első kötete Kálmány születésének századik évfordulójára, 1952-ben látott napvilágot *Történeti énekek és katonadalok* címmel. A vállalkozás súlyát mutatja, hogy a kötet terjedelme meghaladja a 800 oldalt. Részletes és alapos életrajzi monográfia vezeti be a gyűjteményt *Péter László* tollából. Hasonlóan terjedelmes *Dégh Lindának* a kötet anyagát bevezető, értékelő tanulmánya. A közölt szövegekhez *Katona Imre* közreműködésével utaló, magyarázó jegyzetek kapcsolódnak.

MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG

TÖRTÉNETI ÉNEKEK ÉS KATONADALOK

GYŰJTÖTTE
KÁLMÁNY LAJOS

BUDAPEST 1952
KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

A kötet címe egyértelműen mutat a tartalomra. A hatalmas gyűjteményből a szerkesztők azért választották a katonadalokat és az azzal összefüggő történeti énekeket, mert a szokványosnak tekinthető szerelmi dalok mellett ezek a legjellemzőbbek. A nyolc csoportba sorolt anyagban félnépi, műköltői versek, nótafélék is szerepelnek, különösen az un. régi magyar történeti énekek és a nemzeti mozgalom dalai csoportjában.

A szerkesztők különböző témák szerint sorolták be a nótákat. Korszakhatárokat is megjelöltek, így pl. külön csoportba kerültek a XIX. század első feléből való dalok, a szabadságharc időszakának, Ferenc József korszakának és az első világháborúnak a nótái.

A kategóriákat nem Kálmány, hanem a szerkesztők alakították ki, s így műfaji kérdések előtérbe kerültek. Ebből, különösképpen pedig a szövegek értelmezésének ideológiai megközelítéséből szakmai vita alakult ki. A jelentős terjedelmű bevezető, elemző tanulmány (*Dégh Linda* írása) kitűnően rávilágít az 1950-es évek tudománypolitikai arculatára, amely erősen érintette a néprajztudományt is.

A kötet tanulmányírója a következő alapállásból indítja Kálmány katonanótáinak elemző vizsgálatát: „A gyűjtemény összeállítása és a jegyzetek elkészítése módjának elvi alapja a történelmi materializmus." Marxtól, Engelstől való hosszú, indoklásul felhozott idézet után így folytatja: „E felfogást alkalmazza tehát, azt kívánjuk bebizonyítani, hogy a népköltés anyaga is végső fokon az adott kor termelési viszonyainak történeti dokumentuma, hogy egyedüli hűséges kifejezője a parasztság történetének az osztálytársadalmak korában." *Dégh* elvi álláspontjának erősítésére a kommunista párt kongresszusi direktívájára hivatkozik, és természetesen a nagy iránymutatókra, Leninre, Sztálinra, magyar ideológusokra, valamint az „élenjáró" szovjet tudományra. A legfontosabb törekvése, hogy kimutassa a dalokban rejlő paraszti ellenállás megnyilvánulásait a mindenkori uralkodó hatalommal szemben. A szovjet kutatás érdemének tekinti „hogy a materialista történetszemlélet alapján ráirányította a figyelmet az elnyomott népek történeti ismereteire, felfogására, tudatára." Bővelkedik frázisos kifejezésekben, mondatokban, mint pl. a népköltészetben „a dolgozó nép tömegeinek hangja" szólal meg, a kötet dalai feltárják „a magyar nép múltbeli dicsőségének rövid napjait és állandó ellenállását az idegen elnyomókkal és hazai kizsákmányolókkal szemben."

A szerző azt is bizonyítani akarja, hogy maga Kálmány Lajos is jól látta „a dolgozó nép és az uralkodó osztályok érdekellentétét." Kálmányt modern szemléletű gyűjtőnek tekinti, aki „nem az idillikus parasztot, a

romantikus parasztideált látja, amint kortársai, hanem azt a komor képet, amit tapasztal és amit a népköltés hangja is elétár: a parasztság útját a pusztulás felé."

Mindezen szempontokhoz, ideológiai alaphoz igazítja a szerző a kötetben közölt dalok, nóták vizsgálatát, elemzését. Úgy véli, hogy a nemzeti mozgalom dalaiban, – amint azt Sztálin és Lenin is mondja – az elnyomó osztályokkal szembeni ellenállás tükröződik.

Az 1950-es évek marxista-leninista ideológiai nyomása számos akkor keletkezett tudományos munkára rányomta a bélyegét. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a nemzeti tárgyként kezelt néprajzban, a néphagyomány vizsgálatában fontos szempontként jelentkezett az osztálykülönbségekre, társadalmi ellentétekre irányuló vizsgálat, amelyben meghatározó szerepet kapott az állami ideológia. A nyilvánvaló tudománytalanságokra azonban több kutató rámutatott. A Kálmány-kötetben megjelent tanulmányt heves bírálat érte.

A magyar folklórtörténet első ideológiai vitáját *Banó István* indította el a *Történeti énekek és katonadalok* bírálatával (Ethnographia, 1952, 1953).

Banó a bevezető tanulmányt az ideológiai tévedések miatt a kötet leggyengébb fejezetének tekinti. Elsősorban a népköltészet marxista „átértékelése", az „ellentmondások zűrzavara" kelti a tudománytalanság érzését. A belemagyarázás, a baloldali túlhajlás példájaként idézi a *Rongyos a házam teteje* kezdetű dalhoz írt „értelmezést." A több változatból kontaminálódott dal:

Rongyos a házam teteje,
Fél rászálni bús gerlicze,
A nagy adó súja alatt
Nagy gérendám is lészakatt.

Itt az ünnep, itt karácson,
Kinyér és bor sok asztalon,
De neköm üres asztalom,
Nincs is neköm karácsonyom.

Sok csak a lábát mozgatytya,
Mégis van zsíros falatytya,
Soknak főtörik tenyere,
Alig van száraz kinyere;
Ha rám nem hu'lana könyvem:
Sajtalan önném kinyerem.
Egzekválni gyün a bíró,
Nem nézi, hogy sok a síró,
Kocsira töszi gúnyámat.
Utolsó véka búzámat.

Gyün a tavasz, szántani kék,
De az ekém széjjel van még:
Ekeszarvam az erdőben,
Ustornyelem fa högyiben,

Lapis vasam vas bányában,
A gödöllőm Gödöllőn van,
Az üsztökém fa gyükere,
A patingom Páncsován van.

A tajigám Baranyában,
A kereke Kerepösön,
Járomom mög Jászberénybe,
Járom szögem Szögedön van.

Hat ökröm mög a vásárba,
Más zsebibe van az ára.

Igy hát neköm sömmim sincsen,
Sömmi adósságom sincsen,
Aszszony, pészt kérj a zsidótúl,
Mönekűj az adóssáktúl!

Én hát most semmi sém vagyok,
Egy pénznek ura nem vagyok,
Kőcsön kérnék, de nem kapok,
Mert idegön fődön lakok.

.

A dal – olvassuk a jegyzetben (269) – „belevilágít a magyarországi kapitalizmus kibontakozásának következtében izmosodó paraszti öntudat fejlődésébe. Ez a költemény már nem pusztán tehetetlen siránkozás, hanem harcos állásfoglalás is, háttérben a XIX. század 2. felében fellépő változásokkal: a parasztság felbomlásával, és az agrárproletariátus ezt követő kialakulásával."

Számos hasonló magyarázatot olvashatunk a dalok jegyzeteiben. Elmerenghetünk azon, hogyan lehet ennyi badarságot összehordani egy nóta szövegéből. Jól példázza a szerző törekvését arra, hogy kimutassa a nép, a parasztság „harcos ellenállását" az uralkodó osztállyal szemben.

Ez a szemlélet nyilvánul meg a szerzőknek (szerkesztőknek) a bírálatra adott válaszukban is. Hangsúlyozzák, hogy át kell törni „a folklorisztika hibás, elmaradott felfogását, amely a lírai népköltésben csak a formai és poétikus tökéletességet ismeri el: be kellett mutatni, hogy a *népköltészet* hogyan *tükrözi a társadalmi valóságot*."

Újra csak a szovjet útmutatásra hivatkoznak: „a népköltészet s az ezzel foglalkozó tudomány egyik fontos szakasza az osztályharcnak, a két tábor, a reakciós tábor s a progresszív, élenjáró demokratikus tábor kibékíthetetlen harcának."

A vita során az ideológiai sémából a szerzők nem engednek, noha bizonyára tudta a két kiváló folklorista (*Dégh Linda* és *Katona Imre*), hogy a széttagolt, legkülönbözőbb csoportokba sorolható magyar paraszt, földműves, napszámos embernek a történeti tudatában szinte semmi nincs

abból, amit belemagyaráznak, nem is szólva arról, hogy „heves ellenállásukat" dalaikban nyíltan vagy burkoltan fejezik ki. Azt is tudniuk kellett, hogy számos népdal példát lehet említeni a királyhoz, császárhoz való hűség kifejezésére is. Példa erre a gyűjteményből:

MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG

ALFÖLDI NÉPBALLADÁK

GYŰJTÖTTE
KÁLMÁNY LAJOS

1954

Ferencz Jóska piros lobogója,
Jaj de sokat esküttem alatta,
Két újjamat nyujtottam az égre,
Így esküttem az élő Istenre.

Ferencz Jóska lösz az édösapám,
Felesége mög az édösanyám,
Ű ád néköm komiszüngöt-gatyát,
A lábamra fényösszárú csizmát.

Kálmány Lajos munkásságához méltatlannak tartjuk a vita további – személyeskedésben is megnyilvánuló – részleteire kitérni. A vitára ma úgy tekintünk, mint a magyar folklórkutatásra ránehezedő, politikai, ideológiai kordokumentumra.

A *Történeti énekek és katonadalok* Kálmány gyűjtőmunkájának kiemelkedő eredménye. Kötetben való megjelentetése a magyar népköltészet kutatását módszertani szempontból is bővítette. A történeti énekek és katonadalok csoportosítását kapjuk részint korszakolással, részint tartalmi besorolással. A gyűjtemény értékét elsősorban az adja, hogy a témakör versszövegei, dalszövegei egy kötetben tematizálva jelennek meg.

A másik posztumusz kötet *Alföldi népballadák* címmel látott napvilágot 1954–ben. *Ortutay Gyula* rendezte sajtó alá és látta el jegyzetekkel.

Kálmány kezdettől nagy figyelmet fordított a népballadák gyűjtésére. Az első gyűjteményében, a *Koszorúk az Alföld vad virágaiból* két kötetében Kálmány besorolása szerint mintegy száz ballada került a *Balladák és rokonnemüek* alá. Ezek egy településről, Pécskáról valók.

Benedek Elek bírálat alá vonja Kálmány gyűjtő módszerét, amely szerint Kálmány azok közé a gyűjtők közé tartozik, „a kik tulságba viszik a lelkiismereteskedést, s mit hogyan kapnak, ugy adnak, – minden kritika nélkül… e csaknem minden kritika nélkül való szerkesztés a legszembetűnőbb gyengéje…" *Benedek* szerint nem mind tekinthető igazi balladának, inkább balladaféléknek a betyárélet témaköréből. Jónéhány más ciklusba sorolható (Fővárosi Lapok, 1881. 892.). *Benedek Elek* véleményét még irodalmi, esztétikai szempontok alakították. A folklórkutatás Kálmányt igazolta. A hiteles gyűjtés előfeltétele az adatközlők elmondása szerinti pontos lejegyzés.

A pécskai hagyományból Kálmány számos szép balladát tett közzé. Ezek közül a *Szép Örzsébet*ről szólót a recenzor – *Haraszti Gyula* – külön kiemeli. Hasonlóan szép példát említ *Csanádi Árpád* a második kötetből. Ezt a Pesti Naplóbeli közlése nyomán mutatjuk be (1879.90.sz.).

A ballada szerint „Bátori Erzsébet Ilonka lányát eladja a török császár fiának s ez eljön érte üveghintóval és követeli Bátori Erzsébettől, hogy a

lányát adja ki. A lány sírás közt búcsúzik el virágaitól és ruháitól, azután felül a hintóra és megindulnak Törökország felé. Utközben Ilonka le akar szállani egy patak mellett, de Török János (a török császár fia) nem engedi. Azonban alig haladnak tovább, a menyasszony roszul lesz, és még az uton meghal.

Az egész ballada hangja és menete élénken emlékeztet a fáradhatatlan Kriza által összegyűjtött »Vadrózsákra«, és alkalmasint a székelység bérczes vidékéről származott az alföld rónáira. A rimet sok helyen nélkülözi, de az ütemet mindvégig megtartja.

Megható az, mikor Ilonka hazulról búcsúzik:

Most húzi föl arany
Sujtás' czipellőjit,
Most bucsuzik el a
Sejöm ruhájitul:
»Szép sejöm ruhájim,
Szögrü' lehujatok
Engöm sirassatok,
Gyászba borújatok!

De Török János már türelmetlenkedni kezd, s beszól Bátori Erzsébetnek:

»Harmaczor is mondom:
Nyisd kí, vaskapudat
Ad' ki szép lányodat!«

Az anya felel:

»várja' Török János!«

A lány nagy szomorúsága ugy látszik már az anyját is meghatja:

Kérdi tőle any'a:
»Bátori Ilonkám,
Mikor lészen néked
Hazajöveteled?«

a lány így felel:

»Ak'or lészen nékem
Haza jövetelem:
Mikor ablakodba,
Kék ibolya terem;
Pedig azt jól tudod,
Hogy sohase lészen!«"

Figyelemre méltó a székely népkötészetre, *Kriza János* gyűjteményére, a *Vadrózsák*ra utalás. A balladák életével, életterével éppen a székely balladák kapcsán Kálmány külön is foglalkozik.

A *Vadrózsák* (1863), később az *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből* (MNGy.I, 1872.) c. kötetek példái nyomán általános volt az a vélemény, hogy a népköltészeti hagyományok leggazdagabb területe a Székelyföld. Ezt Kálmány a *Szeged népe* második kötetének balladákhoz fűzött jegyzetében azzal magyarázza, hogy „elhitettük magunkkal," klasszikus balladák „csak Erdély bérczei közt találhatók." Téves teóriának tekinti azt, amely szerint „a balladák hazája a hegyes vidék" és ha az „Alföldünkről lejegyzett ilyféle balladát olvastunk, reáfogtuk, hogy a székelyektől került hozzánk."

Kálmánynak köszönhető, hogy jelentős balladagyűjtése nyomán teljesen új megvilágításba került a népballadák elterjedési térképe. Rámutatott arra, hogy a székely népköltészetben több ugyan az archaikus vonás, az alföldiben viszont „az ujabb költésű adatok" vannak tulnyomó számban: „Mi költünk derűre-borura, a székelyek őrzik hagyományaikat."

Ezzel a megállapítással Kálmány lényegében az új balladák születését, a népköltészet alakulásának, változásának a folyamatát vette észre: „Nálunk az ujabb dalok kiszorítják a régieket, a székelyeknél meg van fordítva." De ez természetesen nem jelenti azt, – mondja Kálmány –, hogy nálunk ne lennének archaikusabb, ahogy ő fogalmaz: „arisztokrata balladák." Számos ilyen balladát jegyzett le gyűjtőútjai során. Fentebb idéztünk egyet. Az alábbi szintén ebbe a körbe sorolható. A balladai témán túl mitológiai elemet is őriz.

A néphagyomány vizsgálata során Kálmány fokozott figyelmet fordított a kereszténységet megelőző hitvilág elemeinek, maradványainak a feltárására. Több jelentős tanulmánya erre a témakörre irányul. Az ősvallási

elemeket a népköltészet műfajaiban is nyomozta. Így pl. a „pogányság" emlékét vélte felfedezni az alábbi népballadában.

A *Szeged népe* megjelenés előtt álló anyagából mutatványt közölt a Pesti Naplóban *Pogány-magyar népballada* címmel (1882. 199.sz.). A ballada címéül a hősnő nevét – *Sallári Kis Kata* – adta. A kötetben a balladát Kálmány nyelvjárási lejegyzés szerint, az újságban anélkül közli. Ezt a változatot mutatjuk be.

»Lányom, édes lányom,
Lányom, Kata lányom?
Mán én od'adnálak
Még az ördögnek is!«

(Az ördög azután felöltözött legény ruhába, elment hozzá)

»Asszonyom, asszonyom,
Nagyságos asszonyom!
Adja ide nekem
Sári bíró lányát:
Sallári Kis Katát!«

»Hogy adnám én neked
Sári bíró lányát:
Sallári Kis Katát?«

(Elment az ördög, csináltatott házat, fogadott muzsikást, azután elküldte a legényeket, azok mondták azután:)

»Asszonyom, asszonyom,
Nagyságos asszonyom!
Adja ide nekünk
Sári bíró lányát,
Sallári Kis Katát,
Csak egy pár tánczunkra,
Kis mulatságunkra!«
»Od'adom, od'adom,
Csak haza küldjétek,
Csak haza küldjétek,
Haza kisérjétek!

Húzd fel lányom húzd fel
Kis karmazsin csizmád;
Vedd rád lányom, vedd rád
Szép kamilló szoknyád;
Húzd az ujjaidra
Tiz aranyos gyűrűd;
Tedd a fejedbe is
Tíz, aranyos pártát!
«

(Elmentek és az ördög megfogta:)

»Húzzad te muzskás
Aztat a muzsikát!
Mert kezemben van már
Sári bíró lánya.«

»Eressz el, eressz el
K é k á l l ó K e l e v é n y ;
Mert lábomra dagad
Kis karmazsin csizmám,
Derekamra dagad
Szép kamilló szoknya,
Ujjaimba dagad
Tíz aranyos gyűrű,
Mert fejembe dagad
Tíz, aranyos párta!«

»Én is ugy akarom
Hogy oda dagadjon:
Ha nekem nem adtak,
Másnak sem adjanak!«

(Látták már a legények, hogy elhal a kezében, kivették és haza vezették.)

»Nyisd ki, anyám, nyisd ki
Siralmas kapudat!
Nyisd ki anyám, nyisd ki
Gyantáros ajtódat!«
»Gyere be, gyere be
Add be a pártádat!
Asztalodon vagyon
Borod és pecsenyéd!«

»Nem kell már én nekem
Sem bor, sem pecsenye,
Megadta már nekem:

Kék álló Kelevény!

Anyám, édes anyám,
Kinek huzatják most
Azt a hírharangot?
«

(Itt már az ördög huzatta, azt gondolta, hogy már meghalt a leány.)

»Lányom, édes lányom
Hunczutul huzatja,
Hunczutul tanulta.«

Ebben a balladában Kálmány szerint a magyar mitológia egyik hiedelmlénye őrződött meg. Ez a *Kék álló Kelevény*. Gonosz lény. Táncba s halálba viszi a leányt. A ballada változatát Kálmány előtt *Erdélyi János* közölte (Népdalok és mondák, III. 153.), de abban a *Kelevény* nem fordul elő, hanem a legény viszi táncba a leányt. Kálmány balladájában a *Kék álló Kelvény* a táncba vivő alak.

A *Kelevény* értelmezése kapcsán Kálmány felidézi *Ipolyi Arnold* mitológiájának a *Kelevény*re vonatkozó Csengery-bírálatot. *Csengery* – mint Kálmány írja – „rossz néven vette, hogy Ipolyi a nyavalyából stb. betegségből szólásformák után indulva mithológiai fogalmakat csinált. Mint látjuk, Csengery tévedett; a Kék álló Kelevény mithológiánkhoz tartozik: járkel, beszél, házasodni akar stb."

A mitológia kérdésköre Kálmány több tanulmányában folytatódik. A halál utáni létezés, a halott síron túli cselekvéseinek hiedelme kapcsán a balladák közül foglalkozott még *A három árva* szövegváltozataival, kitérve néhány más népnél ismert példára. A gonosz mostohánál lévő gyermekeihez az édesanya feljön a sírból, könnyeivel megmossa, körmével megfésüli őket, hajszálával megvarrja ruhájukat.

A balladában a halálon túli élet hiedelmének maradványa idéződik fel. Mondai változatát Kálmány az észt *Kalevipoeg* eposzban véli felfedezni, sejtetve finnugor mitológiai kapcsolatot.

A magyar ballada nemcsak mitológiai elemre emlékeztet, hanem amint Kálmány a *Szeged népe* második kötetében (*Temesköz népköltése*) közölt példára hivatkozva mondja, annál szebben nem lehet kifejezni az édesanya szeretetét a gyermekei iránt. A téma hasonlóan szép irodalmi feldolgozása *Gyulai Pál Éji látogatás* c. költeménye.

A balladák gyűjtése során Kálmány gyakran tapasztalta, hogy a közlő nem tudta végig a teljes szövet. Ilyenkor megkérte az elmondót, dalolót, hogy a hiányzó részt mondja prózában, „vagyis a hol tudja a verses sorokat, ott dalolja, a hol nem, ott meséljen."

Kálmány nem tartja helyesnek, sőt, „kárhozandónak" ítéli annak a gyűjtőnek az eljárását, aki minden áron verses formában akarja az alkotást

közölni és ezért „a prózát önfaragta verssorokkal váltja fel." „Ne akarjuk mi most még jobban tudni a népdalt a népnél s ne is akarjuk meghamisítani a népköltést!" Nem említ ugyan „gyűjtőtárs" nevet, de nyilvánvalóan azokra a kortársakra, elődökre – *Erdélyi János, Kriza János, Arany László* stb. – gondol, akik esztétikai szempontokat figyelembe véve „igazítottak" a szövegeken.

Nem kétséges, hogy Kálmány a korszerű, a tudományos igényű folklór gyűjtés elindítója volt. A töredékes adatok leírását is fontosnak tartotta. Mindezek a népi tudáshoz, a folklór életéhez hasznos adalékokkal szolgálnak.

BOLDOGASSZONY

OSVALLÁSUNK ISTENASSZONYA.

KÁLMÁNY LAJOSTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1885.

Kálmány jelentős eredményeket ért el az ősvallás, a mitológia kutatás terén is. Érdeklődését mutatja *Hunfalvy Pál*nak (1810–1891) írt egyik levele, amelyben közli, hogy ezer körüli mitológiai adattal rendelkezik. Köteteinek jegyzeteiben egy-egy téma, sajátos motívum kapcsán is utalásokat tesz a honfoglalás előtti hiedelemvilágra. Egy balladában pogány mitikus lény alakját vélte felfedezni. Erről fentebb szóltunk. Több önálló mitológiai tanulmányt publikált. Ezek közül néhánnyal részletesebben foglalkozunk.

Kálmány Lajos első nagyobb mitológiai értekezése, a *Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya*, a pogány magyarok feltételezett istennőjére vonatkozó néphagyományi adatokat vizsgálja. A Magyar Tudományos Akadémia tudósai, az említett *Hunfalvy Pál* és *Gyulai Pál* (1826–1909) dicsérték a tanulmányt, akadémiai felolvasásra érdemesnek tartották. A bemutatás után nyomtatva is megjelent (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 1885. XII. 9.sz.; önállóan is).

A *Boldogasszony* fogalma számos változatban fordul elő a néphagyományban. Kálmány nyomban felteszi a kérdést: Hány Boldogasszony van? A jelző nélküli Boldogasszonyon kívül a következők fordulnak elő: *szülő Boldogasszony, gyertyaszentelő Boldogasszony, fájdalmas Boldogasszony, gyümölcsoltó Boldogasszony, sarlós Boldogasszony, Nagyboldogasszony.*

A hétből Kálmány elsősorban a Boldogasszony és a Nagyboldogasszony összehasonlítását tartja szükségesnek. Ehhez a keresztény Mária tiszteletére és a hozzá kapcsolódó kultuszra is figyelmet fordít. Ez azért fontos, mert az ősvallási Boldogasszony a keresztény Mária tiszteletbe fonódott. Ebben a kultuszkörben kap helyet „a Kisasszony a Nagyboldogasszonynak mindvégig szűzen maradt lánya," valamint Szt. Anna, akihez a *kedd asszonya* fogalma és hiedelemköre kapcsolódik.

Itt csak röviden utalok a *kedd asszonya* jelentésének kérdésére. *Katona Lajos* (1862–1910) Kálmány értekezésének megjelenése után két évtizeddel önálló tanulmányban foglalkozott a *kedd asszonya* értelmezésével. (Az Akadémián felolvasott előadás az Ethnographiaban jelent meg, 1905. 1–16.) Kálmány magyarázatát *Katona* elveti, de elismerően mondja, hogy „az ő fáradhatatlan utánjárása nélkül ennek a néphitbeli alaknak s a hozzá főződő érdekes babonáknak alighanem teljesen elkallódott volna minden nyoma." Arra a kérdésre azonban, miért *kedd* Szent Anna napja, *Katona* szerint Kálmány nem ad választ. Oka elsősorban az, hogy figyelmét elkerülték a nyelvemlékek adatai, amelyek szerint a XV. század óta „az egész katholikus világban a *kedd* a Szent Anna napja a hét napjai között" Ez adja a kulcsot a *kedd asszonya* fogalomhoz és Szent Anna napjához.

Gyermekijesztők és rablók

nyelvhagyományainkban.

Mythologiai tanulmány.

IRTA

Kálmány Lajos.

Különnyomat az „Ethnographia" IV. évfolyamából.

BUDAPEST
BORUTH E. KÖNYVNYOMDÁJA
1893

Katona Lajos jószándékú bírálatához azt jegyezzük meg, az inkább csak sajnálkozás azon, hogy a katolikus pap Kálmány nem ismerte a történeti forrást. Mindazonáltal becsesek azok a hiedelem adatok, amelyeket a keddi napról az élő néphagyományból közöl.

Hasonlóan a hiedelmek, szokások bőséges példáit sorakoztatja fel Kálmány a Boldogasszonyra vonatkozóan. A Boldogasszony kultusza a kereszténység felvételétől kezdődően igazolható. Ünnepét István király is megtartotta. A XVI. századi legendagyűjtemény, az Érdy-kódex (1524–1527) megemlékezik arról, hogy „Szent István kírál es ez szegény országot Boldogasszony országának nevezé."

A Boldogasszonyhoz fűződő hiedelmek, szokások gazdag és változatos hagyományából néhányra utalok. A *Boldogasszony ágya* terminológia Kálmány gyűjtőterületén általánosan ismeretes volt. Ez a szülőasszony ágya. Olyan ágy, amelyben a gyereket váró asszony védve van a boszorkányok, a gonosz szellemek ellen. Védekezésül az ágyba kést, villát, foghagymát, kakukkfüvet stb. tesznek, piros kendőt vagy szalagot kötnek rá. A gonosztávoltartásnak erre a tárgyaira Kálmány vogul, finn, mordvin párhuzamokat említ, mintegy sejtve a hiedelmek ősi hagyományokból való eredetét.

A kapcsolatot illetően Kálmány kutatásai legérdekesebb eredményének a *Boldogasszony poharát* tekinti. A fogalomról a következőket írja: „Boldogasszony poharának mondja népünk, mint emlitők, az avatást követő evés-ivást, melyben az eláldások sorrenden vannak, és Boldogasszony poharának mondja azt a poharat is, melyet ilyen alkalommal eláldanak." Ehhez párhuzamként az *Ukkon poharat* említi. Áldomás poharat jelent, amelyben ősi ugor-magyar emlék rejlik. Kálmány azt hangsúlyozza, hogy erről a pohárról régi okiratok szólnak, a Boldogasszony pohara azonban élő szokásban van jelen. Habár „az Ukkon szót népünk nem ismeri, de a lényege oly ismeretes, hogy még a gyermekek közt is feltalálhatjuk."

A mitikus lények másik sajátos alakjával, a *Szépasszonny*al a *Gyermekijesztők és rablók nyelvhagyományainkban* c. tanulmányában értekezik (Ethn., 1893). Írásának első sora a címre vonatkozik: „Gyermekijesztőink és rablóink alatt Szeged népétől lejegyzett mythologiai lények értendők." Kik ezek, milyen meghatározás illik rájuk? „Micsodák a Szépasszonyok …, hány Szépasszony van: egy-e, vagy több?" – teszi fel a kérdést Kálmány. Gyűjtési területén a Szépasszonyt néhol boszorkánynak, néhol tündérnek tekintik, de a szegedi hagyomány szerint „a Szépasszonyok nem vehetők sem Boszorkányoknak, sem Tündéreknek." A Boldogasszony ellenpárja:

„a Boldogasszony áldás az emberiségre, a Szépasszony átok." A Boldogasszony vigyáz a gyermekre, a Szépasszony „rabolni akarja a gyermeket," a szülőágyból kiveszi és másikat tesz helyette. Bajt, betegséget okoz.

Kálmány a Szépasszony vizsgálata során felveti a kölcsönzés, az idegen eredet kérdését. Szeged hiedelemhagyományát szláv és német rétegűnek tartja. Habár, – amint írja – Szeged lakosai magyaroknak vallják magukat, de „e nép sajátságait, hiedelmeit … elszlávosodottaknak és németesedetteknek kell kijelentenünk, mi Szeged lakosainak a múlt századokban szlávokkal és németekkel való keveredésének az eredménye." A Szépasszony kapcsán zsidó hatásra is utal. Kitűnő érzékkel vette észre az idegen eredetet, azonban az említett népektől való párhuzamokra csekély példát említ, aminek nyilvánvalóan a források hiánya az oka.

Kálmány mitológiai vizsgálatainak sorában népmondai hagyományok alapján részletesen foglalkozik a teremtéssel, a vízözönnel és a hold kultuszával. A magyar mondakör motívumait összehasonlítja a rokon népektől való párhuzamokkal.

A föld, a világ teremtéséről néhány magyar hiedelemadatot talált, amelyből arra a következtetésre jut, hogy teremtésre vonatkozó monda „őseink előtt sem vala ismeretlen." Ehhez fontos összehasonlító alapnak tekinti a vogul teremtésmondát.

A vogul mondában a legfelsőbb lény, Numi Tarom segítőjét, Elm-pit bízza meg, hogy a tenger fenekéről földet hozzon. A magyar mondában ezt a feladatot az ördög kapja, de nem tudja teljesíteni. Elm-pinek sikerül. Hasonlóan sikerül embert is alkotni. A magyar mondában az ördög próbálkozik ezzel. Neki nem sikerül. Az Isten teremti az embert. Hasonlóképpen történik az állatokkal, tárgyakkal és egyebekkel.

A vogultól való eltérést, különbséget Kálmány a keresztény vallás hatásának tekinti. A vogul és a magyar monda közös gyökerét, kapcsolatát bizonyítottnak veszi. Így összegez: „Nyomról-nyomra követtük összehasonlításainkban a vogul teremtő mondát, a melyet alapul vettünk fel s azt mondhatjuk, hogy kevés, nagyon kevés, a minek változatát a magyarban meg nem találtuk. Ennyi találkozás, megegyezés a vogul monda és a magyar hagyományok közt véletlen műve nem lehet, itt közös eredetet kell fel vennünk és így a vogul Elm-pivel egyező Ördögöt szintén demiurgnak kell tekintenünk."

Hasonló kapcsolódást keres Kálmány a teremtés boldog korszakát követő bukásról, vízözönről és világégésről szóló mondákban. (*Világunk alakulása nyelvhagyományainkban.* Szeged, 1893.)

VILÁGUNK ALAKÚLÁSAI

NYELVHAGYOMÁNYAINKBAN.

MYTHOLOGIAI TANULMÁNY.

ÍRTA:

KÁLMÁNY LAJOS.

SZEGEDEN, 1893.

NYOMATOTT BÁBA SÁNDOR KÖNYVSAJTÓJÁN,

MYTHOLOGIAI NYOMOK

A MAGYAR NÉP NYELVÉBEN

ÉS SZOKÁSAIBAN.

A HOLD NYELVHAGYOMÁNYAINKBAN.

KÁLMÁNY LAJOSTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1887.

Jelentős hiedelemanyagot gyűjtött Kálmány a holdra vonatkozóan. Ennek is a mitológiai vonatkozásait igyekezett kimutatni. Abból az alapállásból indult ki, hogy a „Hold tisztelete a legtöbb nép hagyományában fellelhető." Az európai és nemcsak az európai népek a holdban élőlényt, szellemet tiszteltek, isteni erejűnek tartották, „némelyek megsüvegelték és letérdepeltek láttára." Idevonatkozó adatok a magyar hagyományban is fennmaradtak. A hold iránt „őseink sem maradhattak háládatlanok."

A kérdést úgy teszi fel Kálmány: „ki mondja meg: Őseink a holdat istennek képzelték-e, vagy szellemnek, és ha szellem volt, űzésre volt-e méltó, vagy áldozatot kellett neki hozni?"

Kálmány úgy vélte, hogy a kereszténységet megelőzően a magyar hit szerint a hold-szellem egyaránt volt jó és rossz: őseink „*a Holdat cselekvő, reánk ható szellemi lénynek tudták kezdetben, ki betegséget és egészséget idézhetett elő.*" A szellemből holdisten alakult, akihez segítségért folyamodtak.

A holdistennek alárendelt szellemei lettek, akik szintén jók és rosszak voltak. Ez kitűnik a ráolvasásokból. A varázsvers szerint: ő adta a betegséget, ő vegye el. A holdtól kértek szerencsét, egészséget. „Új királynak tiszteljük az új holdat, le is térdepelünk előtte…"

A megszemélyesítés a hiedelem adatai alapján bizonyítható. A hold foltjaiban emberek vannak. A néphit szerint Dávid és Czillei mint testvérek laknak a holdon. Dávid hegedül, Czillei táncol.

Végső konklúzióként Kálmány azt állapítja meg, hogy „őseink a Holdat cselekvő szellemi lénynek tisztelték." Ezt iszlám hatásnak tulajdonítja. A holdbeli lényeket „a kereszténység szentekké: Dáviddá és Czilleivé alakította át." (*Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. A hold nyelvhagyományainkban.* In. Értekezések a nyelv- és széptudomány köréből, 1887. XIV. 5. sz.; *Holdisten.* Ethn., 1918. 309–310.)

Kálmány mitológiai vonatkozású tanulmányaiban mindig törekedett arra, hogy kimutassa a lehetséges kapcsolatot a rokon népekkel. A vogul és finn párhuzamokra különösen figyelmet fordított. A párhuzamok vizsgálata során hazai nemzetiségek és más népek hagyományaira is rámutatott. Széleskörű műveltsége révén a keleti népek irodalmában is tájékozott volt. Éles szemmel egy mesei motívumban is meglátta a mitológiai nyomokat. A népmese vérivási aktusából bizonyítottnak tekintette azt, hogy a magyarok ősei – miként a hét vezér, Árpád és társai – a baráti, testvéri kötelék megerősítésére egymás véréből ittak: „vérint való testvérek lettek."

Különös érzéke volt Kálmánynak a hatalmas gyűjtött anyagból kiemelni azokat az adatokat, példákat – hiedelmeket, szokásokat, monda-

morzsákat –, amelyekből a magyarság ősvallására lehet következtetni. Az ő mitológiai eredményei sokkal szilárdabb talajon állnak elődeinél. Ő eredeti népi hagyományra támaszkodott. A legkisebb adalékban is megtalálta, felfedezte az értéket, a magyarság múltjának, hajdanvolt műveltségének bizonyítékait.

Ha Kálmány Lajos a különböző kiadványokban megjelent mitológiai tanulmányait összevonja, az adatok, a példák sokaságát rendszerbe sorolva tekinti át, a magyar folklórtörténet az *Ipolyi* utáni mitológia kutatás legjelentősebb eredményeiként tartaná számon annak ellenére, hogy merész párhuzamai (ind, iszlám, zsidó stb.) a kapcsolatokat illetően téves elemzésen alapulnak.

Kálmány Lajos nagy örökséget hagyott az utókorra, az őt követő nemzedékekre. Helyszínen, népi közösségekben gyűjtött anyaga hiteles, minden szerzői módosítás nélküli szövegközlései az élő néphagyomány hű közvetítői. Irányt mutatott a folklór gyűjtési módszerét illetően. Hangsúlyozta az összehasonlító vizsgálatok fontosságát, a rokon és nem rokon népekkel való kapcsolatok szükségességét.

Móra Ferenc az „utolsó magyar sámánnak" nevezte, amiben benne rejlik, hogy Kálmány Lajos többet tudott és messzebbre látott kortársainál.

[JEGYZETEK. Kálmány Lajos munkássága: Önálló kötetek, fontosabb tanulmányok: *Koszorúk az Alföld vad virágaiból,* I–II. Arad, 1877, 1878.; *Szeged népe*, I–III. Első kötet: *Ős-Szeged népköltése.* Arad, 1881.; Második kötet. *Temesköz népköltése.* Arad, 1882.; Harmadik kötet: *Szeged vidéke népköltése.* Szeged, 1891.; *Hagyományok,* I–II. Első kötet: *Mesék és rokonnemüek.* Vác, 1914.; Második kötet: *Borbély Mihály mondása után.* Szeged, 1914. (Új kiadása: Pingált szobák. Újvidék, 1977.); *Történeti énekek és katonadalok.* Budapest, 1952.; *Alföldi népballadák.* Budapest, 1954.; *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya.* In: Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XII. k., 9.sz. Budapest, 1885., (Új kiadása: Debrecen, 2002.); *Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. A hold nyelvhagyományainkban.* In: Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XIV.k.5.sz. Budapest, 1887.; *A csillagok nyelvhagyományainkban.* Szeged, 1893.; *Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban.* Szeged, 1893.; *Gyermekijesztők és rablók nyelvhagyományainkban.* In: Ethnographia, IV. 1983. 225–247, 314–322. Külön: Budapest, 1893.; *Kálmányról és munkáiról szóló írásokból: Péter László:* Kálmány Lajos. In:

Történeti énekek és katonadalok. Budapest, 1952. 5–69. önállóan is.; *Dégh Linda:* Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek. In: Kálmány Lajos: Történeti énekek és katonadalok. Budapest, 1952. 71–134.; *Féja Géza:* Nagy vállalkozások kora. Budapest, 1943. 94–103.; *Móra Ferenc.* Kálmány Lajos halála. In: Ethnographia, XXX. 1919. 94–99.; *Móra Ferenc.* Az utolsó magyar sámán. In: Szegedi tulipános láda. Budapest, 1964. 353–366.; *Ortutay Gyula:* Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés. In: Írók, népek, századok. Budapest, 1960. 277–289.; *Péter László:* A falukutató Kálmány Lajos. In: Tiszatáj, XXIII. 1969. 1100–1105.; *Csanádi Árpád:* Egy népköltészeti gyűjtemény. Koszoruk az alföld vadvirágaiból. In: Pesti Napló, 1879. 90.sz.; *Haraszti Gyula:* Pécskai népköltészet. In: Figyelő (Abafi), III. 1877. 211–217.; *Kenedi Géza:* Az alsó vidék magyarjai. In: Nemzet, II. 1883. 24.sz.; *Szana Tamás.* Ős Szeged népköltése. In: Koszoru, VI. 1881. 183–187.; *Benedek Elek:* „Ős Szeged népköltése." In: Fővárosi Lapok, XVIII. 1881. 153.sz.; *Berze Nagy János:* Kálmány Lajos új mesegyűjteménye. In: Ethnographia, XXVI. 1915. 93–115.; *Katona Imre:* Borbély Mihály meséi. In: Kálmány Lajos: Pingált szobák. Újvidék, 1977. 359–383.; *Ortutay Gyula:* Bevezető az Alföldi népballadák kötethez. Budapest, 1954. 5–17.; A történeti énekek és katonadalok vitája: Ethnographia, 1952. 229–242, 1953. 380–380.; *Diószegi Vilmos:* Kálmány Lajos. In: Az ősi magyar hitvilág. Budapest, 19ö71. 295–298.; *Kósa László.* A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, 1989. 94–98.; *Barna Gábor:* Százötven éve született Kálmány Lajos. In: Honismeret, XXX. 2002. 6. sz. 15–17.]

A projekt az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg.
A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése
HEFOP -3.3.1-P.-2004-09-0134/1.0